

ACADEMIA DE ȘTIINȚE A MOLDOVEI
INSTITUTUL DE ISTORIE

REVISTA

DE

ISTORIE
A MOLDOVEI

Nr. **3** (111)
iulie - septembrie
2017

Chișinău, 2017

FONDATOR: Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei.
Revista de Istorie a Moldovei apare din 1990.

REDACȚIA:

Gheorghe COJOCARU, dr. hab. conf. univ. (*redactor-șef*)
Nicolae ENCIU, dr. hab. conf. univ. (*redactor-șef-adjunct*)
Constantin UNGUREANU, dr. conf. univ. (*secretar responsabil*)

Redactor: Ion NEGREI
Tehnoredactor: Sergiu BACALOV

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nicolae CHICUȘ, dr. conf. univ.
Gheorghe CLIVETI, dr. prof. univ. (România)
Ovidiu CRISTEA, dr. prof. univ. (România)
Demir DRAGNEV, dr. hab. prof. univ., membru coresp. al AȘM
Academician Andrei EȘANU, dr. hab. prof. univ.
Ion ȘIȘCANU, dr. hab. prof. univ.
Gheorghe NEGRU, dr. conf. univ.
Stella GHERVAS, dr. prof. univ. (SUA)
Victor IȘCENKO, dr. conf. univ. (Rusia)
Paolo MALANIMA, dr. prof. univ. (Italia)
Academician Ioan-Aurel POP, dr. prof. univ. (România)
Igor ȘAROV, dr. conf. univ.
Anatol ȚĂRANU, dr. conf. univ.
Ion VARTA, dr. conf. univ.

- ☐ Autorii poartă responsabilitatea pentru conținutul articolelor publicate.
- ☐ Opiniile autorilor nu reflectă neapărat opinia Colegiului de redacție.

© Institutul de Istorie al AȘM

SUMAR

ANIVERSARE

- Andrei PROHIN,**
ISTORICUL ȘI PEDAGOGUL VLADIMIR POTLOG LA 90 DE ANI 5

STUDII

- Andrei EMILCIUC,**
COMERȚUL CU LEMN ȘI GESTIONAREA
FONDULUI FORESTIER DIN BASARABIA (1812-1861) 14
- Maria DANILOV,**
ȘCOALA DE POMICULTURĂ DIN CHIȘINĂU:
PROIECTE, EXPERIENȚE ȘI REALIZĂRI (1842-1867) 35
- Gheorghe NEGRU,**
UNIREA PRINCIPATELOR ROMÂNE ȘI ÎNVIORAREA
SENTIMENTULUI NAȚIONAL ROMÂNESC ÎN BASARABIA (ANII' 60 AI SEC. XIX) 47
- Ion NEGREL,**
CONSTITUIREA ȘI ACTIVITATEA ASOCIAȚIEI ÎNVĂȚĂTORILOR
ȘI PROFESORILOR MOLDOVENI DIN BASARABIA (1917-1918) 57
- Elena NEGRU,**
POLITICA IDENTITARĂ A URSS (1917-1964) 81
- Etienne FORESTIER-PEYRAT,**
«UN MINISTÈRE SANS PAYS». RÉFLEXIONS SUR LA DIPLOMATIE
DES RÉPUBLIQUES SOVIÉTIQUES À PARTIR DU CAS MOLDAVE 97

ISTORIOGRAFIE

- Valentin BURLACU,**
ISTORIOGRAFIA DIN REPUBLICA MOLDOVA
ÎN PROCESUL DE REVENIRE LA VALORILE NAȚIONALE 111

DOCUMENTAR

- Vladimir MOROZAN, Teodor CANDU,**
ASPECTE CONTROVERSATE PRIVITOARE LA ACTIVITATEA
LUI GAVRIIL BĂNULESCU-BODONI PÂNĂ LA 1789 153

RECENZII

- CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHĂ ÎN IMPERIUL HABSBURGIC (1691-1830).
RECUPERAREA UNEI IDENTITĂȚI CULTURALE, CLUJ-NAPOCA, 2016 165

Igor CERETEU

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

- CONFERINȚĂ ȘTIINȚIFICĂ „FOAMETEA ÎN RSS MOLDOVENEASCĂ (1946-1947):
ISTORIA ȘI MEMORIA TRAGEDIEI ÎN CERCETĂRILE ACTUALE”, 5 MAI 2017 167
- Virgil BĂRLĂDEANU, Lidia PĂDUREAC**

CONTENTS

ANNIVERSARY

- Andrei PROHIN,**
HISTORIAN AND PEDAGOGUE VLADIMIR POTLOG AT THE AGE OF 90 5

STUDIES

- Andrei EMILCIUC,**
FOREST MANAGEMENT AND
WOOD TRADE IN BESSARABIA (1812-1861) 14
- Maria DANILOV,**
CHIȘINĂU HORTICULTURE SCHOOL:
PROJECTS, EXPERIENCES AND ACHIEVEMENTS (1842-1867) 35
- Gheorghe NEGRU,**
THE UNIFICATION OF THE ROMANIAN PRINCIPALITIES AND THE REVIVAL
OF THE ROMANIAN NATIONAL SENTIMENT IN BESSARABIA (1860s) 47
- Ion NEGREI,**
THE CONSTITUTION AND ACTIVITY OF THE ASSOCIATION OF MOLDOVAN TEACHERS
AND PROFESSORS FROM BESSARABIA (1917-1918) 57
- Elena NEGRU,**
IDENTITY POLICY OF THE USSR (1917-1964) 81
- Etienne FORESTIER-PEYRAT,**
«A MINISTRY WITHOUT A COUNTRY». REFLECTIONS ON THE DIPLOMACY
OF THE SOVIET REPUBLICS FROM THE MOLDAVIAN CASE 97

HISTORIOGRAPHY

- Valentin BURLACU,**
HISTORIOGRAPHY OF THE REPUBLIC OF MOLDOVA
IN THE PROCESS OF RETURNING TO NATIONAL VALUES 111

DOCUMENTARY

- Vladimir MOROZAN, Teodor CANDU,**
CONTROVERSIAL ASPECTS REGARDING
GAVRIL BĂNULESCU-BODONI'S ACTIVITY UNTIL 1789 153

REVIEWS

- THE OLD ROMANIAN BOOK IN THE HABSBURG EMPIRE (1691-1830).
RECOVERING A CULTURAL IDENTITY, CLUJ-NAPOCA, 2016 165
- Igor CERETEU**

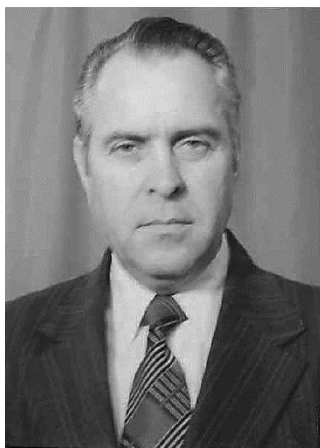
SCIENTIFIC LIFE

- SCIENTIFIC CONFERENCE «HUNGER IN MOLDOVAN RSS (1946-1947):
THE HISTORY AND MEMORY OF TRAGEDY IN CURRENT RESEARCHES», 5 MAY 2017 167
- Virgil BĂRLĂDEANU, Lidia PĂDUREAC**

ANIVERSARE

Andrei Prohin *

ISTORICUL ȘI PEDAGOGUL VLADIMIR POTLOG LA 90 DE ANI

Profesorul Vladimir Potlog
(fotografie din arhiva familiei Potlog)

La 1 august 2017, istoricul și profesorul universitar Vladimir Potlog a împlinit o vârstă venerabilă – 90 de ani. Aproape șase decenii (1953-2011), domnia sa a predat cursul de istorie universală, epoca antică, precum și câteva discipline speciale, la Facultatea de Istorie a Institutului Pedagogic „Ion Creangă” din Chișinău, iar apoi – a Universității de Stat din Moldova (USM). Între discipolii domnului Potlog aflăm personalități notorii ale vieții științifice, culturale și politice: ex-președintele Petru Lucinschi, academicienii Andrei Eșanu și Gheorghe Rusnac, etnograful Elena Postolache, scriitorii Grigore Vieru, Victor Teleucă, Dumitru Matcovschi, Andrei Strâmbeanu, Serafim Saka ș.a., zeci de istorici, sute de profesori de istorie. Paginile de mai jos reprezintă o tentativă de a caracteriza repere din gândirea istorică și măiestria didactică a profesorului Vladimir Potlog, pornind de la prelegerile pe care subsemnatul și colegii săi au avut ocazia să le audieze între anii 2004-2005, la Facultatea de Istorie și Psihologie (USM).

* **Andrei Prohin**, doctor în istorie, cercetător științific, Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală

Potrivit unei uzanțe răspândite în universități, la începutul fiecărei teme, profesorul ne recomanda mai întâi bibliografia de studiu. Nominaliza principalele ediții de izvoare, disponibile la Chișinău, cercetătorii clasici și contemporani ai temei respective. Ne-am convins, în repetate rânduri, că profesorul nostru a parcurs anterior toate lucrările recomandate, precum și multe altele, despre care nu aflasem încă. Lectura integrală a istoriografiei istoriei antice (aceasta formând și obiectul unui curs special, predat de domnia sa) e una din constantele prelegerilor domnului profesor V. Potlog. O regăsim în citatele plastice și în expresiile înaripate, culese din operele marilor istorici, în problemele care suscită controverse, dar mai ales în teme majore, cum ar fi: „Marea colonizare greacă”, „Epoca lui Pericle”, „Reformele Fraților Gracchus” etc. Cea mai amplă retrospectivă istoriografică a consacrat-o căderii Imperiului Roman de Apus: începând de la autorii din sec. IV-V, până la istorici contemporani și filozofi ai istoriei. Alături de concepțiile fiecărui specialist, profesorul manifesta interes pentru biografiile autorilor, evocând contextul social în care s-a afirmat o anumită concepție istorică. Vorbea elogios despre clasicii istoriografiei, mai cu seamă din spațiul german: Barthold Georg Niebhuhr, Johann Gustav Droysen, Theodor Mommsen ș.a. Chiar dacă istoricii respectivi sunt rareori citați astăzi, fiind depășiți de investigațiile posterioare, profesorul Vladimir Potlog sublinia contribuția fiecăruia în evoluția disciplinei, virtuțile literare ale operei, viziunile istorice care-și păstrează relevanța în perspectiva istoriei ideilor. Am învățat astfel că studiul științific realizat cu profesionalism, în pofida trecerii timpului, rămâne o sursă de documentare și inspirație pentru următoarele generații.

Prelegerile domnului profesor Vladimir Potlog urmează tempoul impus de fiecare subiect. Aidoma unei creații muzicale, expunerea profesorului alternează între *andante*, *allegro* și *largo maestoso*. De regulă, fiecă temă consacrată uneia dintre civilizațiile antice debutează în *andante*, cu prezentarea geografiei regiunii, populației și îndeletnicirilor sale. Profesorul știa să confere farmec și intrigă acestor capitole introductive. Apelând la etimologia toponimelor, în care mitul și realitățile istorice se împletesc organic, ne releva modalitățile de a valoriza un anumit spațiu geografic de către locuitorii săi și de populațiile alogene. Astfel, în limba akkadiană, denumirea „Babilon” se traduce literal „poarta zeului”¹. O semnificație cât se poate de sugestivă pentru această impozantă metropolă a Orientului Apropiat, unde se afla, între alte monumente, celebrul zигurat *Etemenanki* („Clădirea platformei de temelie a cerului și pământului”), prototipul biblicului Turn Babel². Sau iată câteva denumiri pentru statul egiptean: în greaca veche – *Αἴγυπτος*, provenind din denumirea egipteană a capitalei Memphis – *Hetkaptah* „cetatea sufletului zeului Ptah”; în textele asiro-babiloniene – *Musri* „hotare”. Băștinașii își numeau țara *Kemet* „neagră” (prin contrast cu pământul „roșu” al pustiului)³. Tradițiile mitice mai puteau fi evocate în calitate de unice izvoare istorice pentru perioadele despre care nu s-au păstrat consemnări. Totuși, profesorul confrunta permanent mitul cu datele

¹ *Dicționar Biblic*. Redactor principal J. D. Douglas. Trad. L. Pup, J. Tîpei, Oradea, Editura „Cartea creștină”, 1995, p. 119, 121.

² *Ibidem*, p. 119.

³ *Ibidem*, p. 375.

științei contemporane, pentru a-l combate sau eventual a-l corobora (de exemplu, în subcapitolul „Tradiția întemeierii Romei și arheologia”).

Prezentarea activităților economice nu se limita la o enumerare fugară și aridă, ca în manuale: agricultura, meșteșugurile, comerțul. De fiecare dată, profesorul manifesta compasiune pentru viața oamenilor simpli. Evoca amănunte, bunăoară, din muncile agricole sau din cele ale meseriașilor, pentru a evidenția specificul vremii și al fiecărei civilizații. Frecvent, recurgea la mărturiile narative care oglindesc nemijlocit evenimentele, cum au fost receptate de contemporani. Dintre fragmentele pe care profesorul ni le-a citat din memorie, următorul provine din *Admonestările înțeleptului Ipuver*, scriere apărută la sfârșitul Regatului Vechi Egiptean (sec. XXII-XXI î.Hr.), într-o perioadă de anarhie: „pământul este plin de tâlhari, omul își ară ogorul cu scutul în mână [...], săracul a ajuns bogat [...], inima sclavilor este plină de voieșie [...]. Priviți, țara se răsucesce ca roata olarului”⁴. Dacă aici vocea îi era gravă, parcă în *adagio*, pătrunsă de durerea celor evocate, alteori, tonalitatea prelegerii devenea *largo maestoso*, potrivit importanței faptelor relatate. Am resimțit-o mai cu seamă în lecțiile consacrate războaielor medice (sec. V î.Hr.) și punico-romane (sec. III-II î.Hr.). Atunci, profesorul ne-a recitat epitaful plin de dramatism, închinat celor trei sute de spartani care au înfruntat armatele persane, superioare numeric, în trecătoarea Termopile (480 î.Hr.): „Străine, du-te și spune Lacedemonului că noi zăcem aici dând ascultare poruncilor lui” (Herodot, *Istorie*, VII.228). Iar înaintea luptei navale de lângă insula Salamina, din același an, a reprodus cuvintele lui Eschil (participant la bătălie), ca un îndemn adresat luptătorilor greci: „Înainte, fii ai Eladei! Patria vă salvați, salvați ale voastre soții, și pe copiii voștri, ale zeilor strămoșești altare și străbune morminte: a luptei clipa supremă sosit-a” (Eschil, *Perșii*, vv. 402-405). Când rostea aceste versuri, ridurile de pe fruntea profesorului dispăreau, ochii începeau să strălucească, iar umerii se îndreptau. Într-o clipă statură devenea zveltă, ca și a unuia dintre eroii Greciei antice.

Talentul narativ este una dintre virtuțile majore ale prelegerilor domnului profesor V. Potlog, remarcată de discipoli din diferite generații. Această calitate apare pronunțată, în special, în descrierile peisajelor geografice și culturale antice. Expunerea sa ne permite să vizualizăm, parcă de la înălțimea zborului de pasăre, relieful și natura unei țări, ca o scenă pe care se desfășoară evenimentele istoriei. Anume astfel ne-a prezentat geografia Țării Sfinte (Palestina): câmpiile Saron, Basan, Șephelah, munții Carmel, Liban și Antiliban etc. Pentru a reînvia plastic regiuni, orașe, monumente sau modul de viață din Antichitate, profesorul apelează frecvent la relatările autorilor antici (Strabon, Pausanias – pentru ținuturile Greciei) sau la evocări din literatura artistică modernă (poezia „Egiptul” și poemul „Memento mori” de Mihai Eminescu). O dovadă a dragostei pentru cuvânt este și faptul că, în scrierile istoricilor antici, aprecia talentul de povestitor. Din *Istorie*-le lui Herodot, din lucrarea lui Titus Livius *Ab urbe condita* („De la întemeierea orașului”), sublinia domnul Potlog, se poate alcătui câte o culegere de nuvele. După cum remarcă cercetătorii Ion Xenofontov și Lidia Prisac, „Prin darul narativ deosebit cu

⁴ Guy Rachet, *Dicționar de civilizație egipteană*. Traducere de Cristina Muică, București, Univers Enciclopedic, 1997, p. 26.

care este înzestrat, [VI. Potlog – *n.n.*] a dezvoltat imaginația auditorilor prin deplasarea lor virtuală în trecutul istoric, lucru deosebit de important, în mod special în perioada regimului totalitar sovietic, când puțini își puteau permite să viziteze fizic țările marilor civilizații ale lumii – Grecia, Egiptul”⁵.

Caracterizarea personalităților istorice îi solicită noi procedee de evocare. Fiecare dintre civilizațiile antice ni se asociază cu numele unor personalități, pe care harul pedagogului a reușit să le prezinte expresiv. Ca și în cazul spațiilor geografice, profesorul pornește de la semnificația numelui sau a supranumelui, în subtextul cărora descoperim adesea o metaforă sau un detaliu relevant. Astfel, Naram-Sin (sec. XXIII î.Hr.), suveranul Imperiului Akkadian, se intitula „Rege al celor patru părți ale lumii”⁶ – formulă în care se citesc atât ambițiile politice ale monarhului, cât și un mod particular de a reprezenta lumea terestră. Numele faraonului Amenhotep I (sec. XVI î.Hr.), în traducere – „Amon este mulțumit”, se află în legătură cu ascensiunea cultului zeului Amon, în timpul domniei faraonului respectiv⁷. Pentru personalitățile lumii greco-romane dispunem de considerabil mai multe amănunte biografice care le individualizează. Poate mai eficient decât victoriile militare și reformele întreprinse, împăratul roman Octavian Augustus (27 î.Hr. – 14 d.Hr.) ni se întipărește prin câteva detalii pitorești, consemnate de istoricul Suetonius: „Căuta să nu iasă sau să intre în Roma ori în alt oraș decât seara sau noaptea, ca să nu deranjeze pe cineva să-l salute” (Suetonius, *Caesar Octavianus Augustus*, LIII); „Niciodată n-a purtat alte haine, decât făcute în casă, de soția, sora, fiica sau nepoatele sale” (*Ibidem*, LXXIII). Inspiră noblețe portretul lui Spartacus, conducătorul marii răscoale a sclavilor romani dintre anii 73-71 î.Hr.: „un om care se distingea nu doar prin curajul remarcabil și forța fizică, dar datorită inteligenței și blândetii caracterului era superior condiției sale și, în genere, semăna mai mult cu un elin, decât te-ai fi așteptat de la un om din neamul său” (Plutarh, *Crassus*, VIII). La polul opus, dar la fel de expresivă, se situează următoarea caracterizare a domniei și firii lui Irod cel Mare, regele Iudeii (37-4 î.Hr.): „s-a suit pe tron ca o vulpe, a domnit ca un tigru și a murit ca un câine” (expresie atribuită lui Iosephus Flavius).

Dintre virtuțile lumii greco-romane, profesorul aprecia în mod deosebit dragostea de țară. Atât istoria Greciei, cât și a Romei, conțin exemple vibrante de eroism și sacrificiu în numele Patriei, pe care le rememora elogios în prelegeri. Dacă aș nominaliza o personalitate cu care, pentru o clipă, cred că s-a identificat profesorul, acesta ar fi senatorul Appius Claudius (sec. IV-III î.Hr.), supranumit *Caecus* „Orbul”. Ajuns la adânci bătrâneți, a insistat să fie adus în Senatul roman, atunci când mulți dintre membrii acestuia doreau să încheie pace cu Pyrrhus, regele Epirului (306-302, 297-272 î.Hr.), care intenționa să cucerească Sicilia și întreaga Italie. Profesorul nostru, pe atunci aproape octogenar, ca și Appius Claudius, a rostit împreună cu dânsul aceste grave cuvinte: „Mai înainte sufeream amar, romanilor, din

⁵ Ion Xenofontov, Lidia Prisac, *Profesorul Vladimir Potlog, un aristocrat al educației istorice*, în *O istorie multidimensională a carierelor universitare. Instituții, rețele sociale, biografii*. Ed.: Sergiu Musteață (coord.), Chișinău, ARC, 2017, p. 130.

⁶ Horia C. Matei, *Lumea antică. Mic dicționar biografic*, Chișinău, Universitas, 1993, p. 179.

⁷ *Ibidem*, p. 17.

pricina durerii de a-mi fi pierdut vederea, dar acum îmi pare rău că, pe lângă faptul că sunt orb, nu sunt și surd, ci aud rușinoasele gânduri și hotărâri ale voastre care vor vesteji gloria Romei” (Plutarh, *Pirus*, XIX).

Alături de idealurile etice ale lumii greco-romane, cultura europeană s-a alimentat din tezaurul înțelepciunii biblice. *Sfânta Scriptură* ocupă un loc central în prelegerile lui Vladimir Potlog. Domnia sa consideră că un istoric autentic este dator să cunoască *Biblia*. Își amintea cu tristețe de anii când puteai consulta *Cartea Cărților* doar în baza unui permis special, în sala de lectură a bibliotecii Academiei de Științe a RSSM. Pentru ca fiecăre promovare de tineri istorici să se pătrundă de importanța documentară și spirituală a *Bibliei*, în cadrul seminarelor la istoria Orientului Antic, profesorul a inclus două teme ample: „Economia și structura socială a regatelor Israel și Iuda în mileniul I î.Hr.”; „Familia în Vechiul Testament”. Pe lângă conținutul propriu-zis al fiecărui subiect, am însușit astfel noțiuni-cheie ale *Sfintei Scripturi*: structura celor două testamente, autorii și istoria apariției lor, evoluția gândirii iudaice și a celei vechi creștine, reflectate în texte biblice din diferite perioade.

Aproape toți autorii care au evocat personalitatea domnului profesor V. Potlog, remarcă plasticitatea și bogăția limbajului, în care își ține prelegerile. *Limba lui fără pereche*, spunea Dumitru Matcovschi, într-o poezie dedicată profesorului său. A redat corect, în română, un număr impunător de nume și termeni de specialitate, solicită un efort considerabil. Aceasta deoarece, până la 1991 (adesea și după), majoritatea publicațiilor de istorie universală, accesibile istoricului basarabean, erau în limba rusă. Conștient de lapsusul respectiv, în lista literaturii recomandate studenților, profesorul nominaliza, în primul rând, edițiile românești. Profesorul Vladimir Potlog și-a pus în valoare competențele lingvistice în calitate de redactor al primului și, deocamdată, unicului manual universitar de istorie a Greciei antice, cu grafie latină, publicat la Chișinău, reprezentând traducerea unei lucrări apărute la Moscova⁸.

Ni s-a întipărit prin limbajul elevat, bogat în imagini, precum și prin o serie de gesturi și atitudini care ne-au devenit modele de ținută pedagogică. Nu l-am văzut niciodată citind prelegerea de pe hârtie sau dictând-o. Utiliza fișe de lectură, iar dacă intervenea o inexactitate sau omisiune, la următoarea lecție, revenea numai-decât la subiectul precedent. Tempoul narațiunii ne permitea să notăm enunțuri întregi, eventual să formulăm întrebări și comentarii. Pe parcursul semestrului, profesorul reușea să parcurgă toate subiectele planificate, acordând o tratare echilibrată fiecăruia. Abia după absolvirea universității, activând ca profesori școlari, ne-am dat seama ce calități sunt necesare pentru o asemenea performanță: cunoașterea profundă a materiei predate, disciplina interioară și, mai ales, simțul responsabilității față de elevi.

Virtuțile prelegerilor se regăsesc și în multe dintre publicațiile domnului Potlog. Am evidențiat, în bibliografia sa științifică, două direcții tematice: istoria universală, epoca antică, și moștenirea istoriografică a lui Dimitrie Cantemir. În prima

⁸ *Istoria Greciei Antice*. Redactori științifici V. I. Cuzișcin, [pentru versiunea română] V. Potlog; trad. A. Crețu, C. Drumov, I. Sandu, Chișinău, Universitas, 1992.

categorie se înscriu lucrările didactice și de popularizare. Vl. Potlog a participat la elaborarea *Enciclopediei Sovietice Moldovenești* (8 vol., 1970-1981). Alături de alți specialiști (N. Bregovskaia, N. Grinbaum, I. Daghi) sau independent, semnează articolele: „Egiptul Antic”, „Darius”, „Roma Antică” ș.a. Mai recent, e unul dintre autorii și consultanții științifici ai Enciclopediei Moldovei, preconizată să apară în 10 volume, dintre care a văzut lumina tiparului deocamdată primul⁹. A colaborat la pregătirea unui dicționar de termeni istorici¹⁰ și a setului de hărți didactice la disciplina „Istorie”, publicate de Editura „Cartdidact”.

Împreună cu profesorii universitari Ion Niculiță și Tudor Arnăut, este coautorul unui manual de istorie, pentru clasa a 5-a, în care semnează compartimentul „Roma antică”¹¹. Familiarizați cu prelegerile domnului profesor V. Potlog, vom recunoaște lesne, în paginile manualului școlar, amprenta viziunii sale istorice: admirația pentru realizările civilizației și geniul creator al diferitor popoare (de exemplu, în pasajele consacrate etruscilor); evocarea faptelor de eroism (duelul Horaților și Curiților, legenda lui Mucius Scaevola); portretele marilor personalități, zugrăvite de autorii antici (Hannibal, frații Gracchus, Iulius Caesar, Octavian Augustus ș.a.). Pledoaria pentru valorile umaniste se resimte în rândurile consacrate lucrării *Către sine însuși*, a împăratului Marcus Aurelius, în capitolele de istorie a creștinismului primar. Spațiul restrâns al manualului nu i-a îngăduit autorului să-și manifeste plinar capacitatea de evocare, precum în cursul universitar. Totuși, profesorul a inclus în manualul școlar cele mai vibrante momente ale prelegerilor. Dacă am valorifica întregul lor tezaur spiritual, acestea ne-ar servi drept sursă de învățăminte pentru o viață.

Nu doar de la înălțimea catedrei universitare, dar și prin propria biografie, profesorul Vladimir Potlog e parte din istoria zbuciumată a românilor basarabeni. Dacă și-ar publica memoriile, cu siguranță, am avea un veritabil manual de istorie contemporană, expusă cu pătrundere și echilibru¹². E semnificativ faptul că domnul profesor V. Potlog a visat să scrie o istorie a satului natal, Sinești, r. Ungheni, „așa cum l-a cunoscut”¹³. Crâmpie din amintirile sale mi-a împărtășit când pregăteam prezentul material. Își amintea de primii ani de școală, la Sinești, unde a absolvit patru clase obligatorii și trei complementare, în timpul României Mari. Pedagog cu o vastă experiență, profesorul aprecia faptul că autorii manualului pentru clasele primare au reușit să includă cunoștințe din diverse domenii, necesare fiecărui ab-

⁹ *Enciclopedia Moldovei*, Chișinău, Biblioteca Științifică Centrală „A. Lupan” (Institut), 2017, vol 1 (A-Basarabia).

¹⁰ *Mic dicționar istoric explicativ*. Alcătuitori: I. M. Șlaen, L. F. Volcov, V. I. Potlog, F. F. Obadă, Chișinău, Cartea moldovenească, 1966.

¹¹ I. Niculiță, Vl. Potlog, T. Arnăut, *Istorie. Epoca străveche și antică. Manual pentru clasa a 5-a*, Chișinău, Editura „Lumina”, 2000.

¹² Doctorii în științe istorice Ion Valer Xenofontov și Lidia Prisac, de la Academia de Științe a Moldovei și Universitatea de Stat din Moldova, pregătesc o carte de interviuri (elaborate pe parcursul anilor 2014-2017) cu profesorul Vladimir Potlog, consacrată în special realităților din domeniile învățământului superior și al științei din Moldova postbelică.

¹³ Lidia Codreanca, *Crainicul Săneștilor*, în *Literatura și Arta*, nr. 31 (3283), 31 iulie 2008, p. 8.

solvent. Dintre calitățile dascălilor, elogia în special buna cunoaștere a limbii române. Mi-a descris viu Școala Agricolă din Ciorescu, mun. Chișinău, pe care o frecventase între 1943-1944. Școala fusese construită în perioada țaristă, cu susținerea Zemstvei, pe pământul donat de moșierul Ion G. Ciorescu¹⁴. Instituția dispunea de terenuri agricole, grajduri, vite, ateliere de fierărie, moară și o biserică, în peretele căreia odihnesc rămășițele pământești ale ctitorului școlii. În anii de școală ai lui Vl. Potlog, până la amiază, elevii aveau lecții teoretice, apoi se ocupau de muncile câmpului sau îngrijeau animalele. După cină, se făceau patru ore de meditații. Iar înainte de culcare, adunați în grup, elevii spuneau „Tatăl nostru”. Chipiul elevilor școlii agricole conținea două spice întretăiate, o panglică neagră și una verde, simbolizând pământul și semănăturile.

În primăvara anului 1944, odată cu înaintarea armatelor sovietice, profesorii și elevii au fost evacuați la o fermă specializată din satul Drăghiceni, jud. Caracal (sudul Olteniei). Timp de două luni, au parcurs drumul cu căruțele și animalele școlii (din cauza gerului de la sfârșitul lui aprilie, au înghețat mieluții școlii). Au văzut retragerea trupelor române și germane, avioanele coaliției antifasciste, venite să bombardeze obiective strategice din România. În septembrie-octombrie același an, elevii școlii agricole s-au pornit din Drăghiceni spre baștină, deplasându-se deja cu trenul. Au petrecut o noapte în gara din Iași, după care basarabenii, încolonați și păziți de soldați înarmați, au trecut în stânga Prutului. Profesorul a ajuns pe jos acasă, urmând cablurile telefonice. Satul natal, Sinești, nimerise pe linia frontului, iar locuitorii fuseseră evacuați. Soldații germani au desfăcut podeaua și au tăiat grinzile casei familiei Potlog, folosind lemnele pentru a construi bordeie în pădure. Din cauza operațiunilor militare, în acel an, sătenii din Sinești n-au putut semăna nimic. Autoritățile sovietice însă nu i-au scutit de prestațiile obligatorii de cereale pentru stat (*postavka*). Pentru că pomii rodiseră totuși, țăranilor disperați li se spunea să plece în nordul republicii, pentru a schimba fructele pe cereale.

Între anii 1946-1948, Vladimir Potlog a studiat la școala din Cornești. Unul dintre colegii săi de clasă, Petru Tarhon, doctor habilitat în biologie, profesor universitar, își amintește că Vladimir se remarcă prin vigoarea fizică, firea prietenoasă și cuvântul întotdeauna gândit. Dădea dovadă de capacități deosebite la lecțiile de istorie și limbă română. De la Cornești, le-au rămas în memorie, datorită pregătirii solide, profesorii S. Cazangiu (limba română) și Iacov Voldman (istoria). Acesta din urmă manifesta un atașament deosebit față de elevi: le făcea consultații înainte de examene, iar apoi se interesa de parcursul absolvenților. Datorită lui Voldman, mi-a spus domnul Potlog, a fost readusă din uitare personalitatea lui Ion G. Ciorescu, ctitorul școlii agricole, localitatea Ciorescu (Cricova Nouă) fiind denumită în cinstea sa. Tot de la școala din Cornești, Vl. Potlog și P. Tarhon apreciază, pentru profesionalism, și alți pedagogi: Ana Konciukovskaia (limba și literatura rusă), Natalia Konop (biologia și chimia), Tamara Raenko (limba franceză)¹⁵... Inspirat de

¹⁴ Victor Ladaniuc, *Ciorescu, în Localitățile Republicii Moldova. Itinerar documentar-publicistic ilustrat*, vol. IV, Chișinău, Draghiștea, 2002, p. 109-111.

¹⁵ Personalitățile profesorilor menționați sunt evocate și în: Petru Tarhon, *Viața consacrată științei și învățământului*, Chișinău, 2006, p. 59-60.

lecțiile ultimei profesoare, Vl. Potlog intenționa, la început, să urmeze la universitate specialitatea *limba franceză*.

Pasionat de studiul Antichității, Vladimir Potlog este și un cunoscător avizat al istoriei Chișinăului. Evocând vechile străzi și clădiri ale capitalei, mi-a vorbit însuflețit în special despre instituțiile de învățământ de până la 1940 – Liceul Eparhial de Fete, liceele „Gheorghe Asachi”, „B. P. Hasdeu”, „Ferdinand I”, Seminarul Teologic, Facultatea de Teologie. Profesorul admiră sistemul de învățământ românesc, din perioada interbelică, pentru pregătirea serioasă a absolvenților. Fiind elev al școlii agricole, Vl. Potlog a vizitat de câteva ori orașul, având obligatoriu un „bilet de voie”, emis de direcția școlii. Din Chișinăul studenției sale, rememorează exact rutele tramvaielor, distrugerile lăsate de război, întinderea orașului (de la gară până la actuala Universitate de Stat de Medicină și Farmacie „N. Testemițanu”), vechile denumiri ale străzilor. Politizarea învățământului și impunerea limbii ruse au constituit câteva dintre dificultățile principale cu care s-a confruntat studentul și, mai târziu, lectorul Vladimir Potlog¹⁶. Cu toate acestea, mi-a vorbit plin de admirație despre cei mai buni dintre profesorii care i-au predat la fostul Institut Pedagogic de Stat „Ion Creangă”: Andrei Guzun (istoria antică), Iosif Șlaen (istoria medievală), Nikolai Koroliov (istoria modernă și contemporană), Cleopatra Vnorovschi (psihologia), Natan S. Grinbaum (literatura antică), Lev Kaț (literatura universală). Despre unii dintre ei a publicat, mai târziu, evocări¹⁷. Modul în care profesorul rememora cele trăite se apropie mult de prelegerile sale – prin exactitate, atenție pentru amănuntele semnificative, expunerea plastică și umanismul viziunii. Domnul Potlog rămâne fidel propriei vocații și în viața cotidiană, valorificând istoria ca un mod de cunoaștere a realității sociale. Dintre însușirile pe care le cultivă știința istorică, domnia sa remarcă, mai presus de toate, „dragostea de neam”¹⁸. Întrebat despre calitățile necesare istoricului, profesorul a răspuns laconic: „să ai vocație, să fii curios pentru trecutul omenirii”¹⁹.

Din prelegerile și discuțiile cu profesorul Vladimir Potlog răzbat compasiunea pentru destinele umane, admirația pentru modelele de virtute și înțelepciune, conștiința legăturii organice dintre trecutul antic și prezent. Despre actualitatea studierii epocii antice ne-au lăsat pagini inspirate nume notorii ale spiritualității române. Încă în 1929, tânărul Constantin Noica (mai târziu, traducătorul și comentatorul lui Platon) își mărturisea pasiunea pentru istoria Greciei antice: „Emoționați, întorcem filele Istoriei către început și întârziem câteva clipe asupra unor rânduri pe care le-am parcurs prea repede, pentru că ne-au plăcut prea mult. Niciodată

¹⁶ Ion Xenofontov, Lidia Prisac, *Profesorul Vladimir Potlog, un aristocrat al educației istorice...*, p. 129-131.

¹⁷ Vl. Potlog, *Profesoara miilor de învățători*, în Cleopatra Vnorovschi, *O viață închinată învățământului*, Chișinău, Editura Museum, 1999, p. 122-123; Idem, *Profesorul Iosif Șlaen – animatorul învățămîntului în domeniul istoriei*, în *Pedagogi români de excepție (din Basarabia interbelică și postbelică)*. Coordonatori: Virgil Mândăcanu, Valeriu Volcov, Chișinău, S.n., 2013, vol. 1, p. 309-310.

¹⁸ Galina Bucuci, *A fi istoric în Republica Moldova. Interviu cu prof. univ. dr. Vladimir Potlog*, în *InfoHIS. Buletin informativ ANTIM*, nr. 4 (24), 2004, p. 22.

¹⁹ *Ibidem*.

nu se va citi îndeajuns povestea elenilor”²⁰. Eseistul și filozoful Andrei Pleșu, unul dintre discipolii lui Noica, pledează în favoarea limbilor clasice: „a învăța grecește este modalitatea optimă de a reflecta asupra ființei, asupra istoriei și asupra comportamentului uman”²¹. Un alt gânditor contemporan, Horia-Roman Patapievici, notează: „Actualitatea grecilor antici stă nu doar în faptul că ne oferă exemple ale situațiilor cu care abia acum, la mai mult de două milenii de la ei, ne confruntăm cu adevărat, ci în special în împrejurarea că exemplele lor le permit problemelor noastre să fie puse în toată amploarea și gravitatea lor”²². Aceste considerații consacrate civilizației Greciei se pot indiscutabil extrapola și asupra celei romane. Dar și în Orientul antic, vom găsi multiple valori care continuă să alimenteze spiritual prezentul. A cunoaște moștenirea civilizațiilor antice, în ultimă instanță, înseamnă a înțelege mai profund lumea contemporană și propria identitate culturală. În drumul anevoios, dar atât de fascinant al studierii Antichității, veghează asupra fiecărui discipol profesorul de istorie antică.

²⁰ Constantin Noica, *Semnele Minervei. Publicistică, I (1927-1929)*. Ediție îngrijită de Marin Diaconu, București, Humanitas, 1994, p. 59.

²¹ Andrei Pleșu, *Greaca și latina*, în *Săptămâna*, nr. 5 (840), 30 ianuarie 2009, p. 3.

²² Horia-Roman Patapievici, *Grecii și noi. O uimire*, în *Capitala*, nr. 49 (929), 10 iulie 2009, p. 7.

Andrei Emilciuc *

COMERȚUL CU LEMN ȘI GESTIONAREA FONDULUI FORESTIER DIN BASARABIA (1812-1861)

The article analysis the forest management and wood trade in the territory between Dniester and Pruth Rivers, after the annexation to Russian Empire. Based on the analysis of the documentary sources, mostly unpublished, as well as of the factual and appreciative information from the monographic works, we ascertain that in the first decades after the annexation, Bessarabia had to cope with a fulminating increase in the demand for wood. Bordering with a poorly forested area, impetuous economic development of which was essential for the Russian Empire's affirmation in the Black Sea Basin, which fact determined an intense colonization of these territories, including the southern part of the province, Bessarabia quickly becomes a source of wood for the named necessities. But as it could not fully cover the high demand for wood, the import of it, including for the purpose of transit, quickly becomes an important branch of the foreign trade of Bessarabia. In fact, the Russian government had attempted to mitigate the devastating effects of deforestation, generated by high demand for wood, by granting various facilities in order to stimulate its import. However, the fact that the forests area of Bessarabia experienced a significant decrease during this examined period, allow us to ascertain that the taken measures were late and did not have the expected result. Even if the phenomenon was not as intense as on the right side of the Prut, the effects were not late to appear, affecting crops in the forest steppe area and accentuating the arid conditions of the Bugeac steppe.

Key words: commerce, Bessarabia, wood, forests, deforestation, colonization, Russian Empire.

Contribuțiile istoriografice ce țin de problema comerțului cu lemn și a gestiunii fondului forestier din Basarabia sunt în cea mai mare parte tangențiale. Ținem să amintim în primul rând de două articole din epocă, care deși au în caracter foarte îngust cronologic, abundă în informații cu caracter statistic, prima semnată cu inițiale M.J., iar a doua de A. Cij¹. Dintre contribuțiile mai recente, amintim

* **Andrei Emilciuc**, doctor în istorie, cercetător științific superior la Institutul de Istorie al AȘM

¹ М.З. Леса в Бессарабии, *Памятная книжка Бессарабской Области на 1862*, Кишинев, 1862, с. 211-223; А. Чиж, *Статистическое описание лесов Бессарабской Области в 1861 году*, *Записки*

lucrările cu o tematică mai generală a istoricilor I. Anțupov, I. Grosu, I. Budac, M. Muntean² ș.a. Este de notat și lucrarea de sinteză a istoricului Constantin C. Giurescu „Istoria pădurii românești, din cele mai vechi timpuri până astăzi”, apărută la București în anul 1976³.

Limita inferioară a studiului nostru o reprezintă anul 1812, când conform Tratatului de pace de la București din 16/28 mai, teritoriul dintre Prut și Nistru a fost anexat la Imperiul Rus. Limita superioară a fost stabilită din considerentul că în anul 1861 au fost înfăptuite mai multe acțiuni în privința gestionării și protejării fondului forestier din Basarabia, precum reevaluarea riguroasă a suprafețelor de pădure din provincie și înlocuirea tăierilor selective cu tăierile în benzi în pădurile statului. Despre aceste acțiuni vom vorbi mai pe larg în cuprinsul studiului.

În Țara Moldovei primele rânduieli oficiale privind exploatarea și păstrarea pădurii datează din 1792, când domnitorul Alexandru Moruzi întărea, la 28 noiembrie, anaforaua „pentru codru, rădiuri, dumbrăvi și lunci”. Aceasta va fi urmată, la 28 noiembrie 1794, de un așezământ intitulat „Ponturile în ce chip s-au hotărât cu sfatul de obște pentru paza dumbrăvilor, a rădiurilor, a luncilor și a codrilor merei”. În cuvântul introductiv se precizează că din pricină că s-a tăiat fără socoteală, „multe dumbrăvi și păduri și codrii merei au rămas mai câmpi precum este știut și văzut de toți, că întâi la ținutul Sorocăi au fost niște dumbrăvi ca niște codrii, și acum mai nici se cunosc unde au fost ...”. Așadar, se impunea luarea anumitor măsuri pentru a se păstra fondul forestier al țării. Cele șase puncte ale anaforalei prevedeau mai întâi ca „să fie oprire de a nu să strica rădiurile și dumbrăvile supt niciun felu de nume, ci stăpânii moșiilor să le apere și să le păzească”. Dacă cineva taie lemn de cherestea, sau pari, haraci, bețe pentru cercuri, nuiete, trebuie să dea zeciuală stăpânului pădurii. Dacă însă sătenii taie cherestea pentru a-și face case pe moșia pe care s-au așezat sau pentru biserică, sunt scutiți de zeciuală. Nu se pot tăia „pomi” adică pădureți pentru „lemne de foc sau pentru ce trebuință alta”. Se pot tăia însă, și fără a se da zeciuală „spini, porumbei, cătini și alți spini”. Nimeni n-are voie să bage turma de mascuri la jir sau ghindă fără învoială prealabilă cu stăpânul pădurii. Din lemnele luate pentru „arsu în foc” de către săteni și anume „din copacii ce vor fi căzuți la pământ”, „să nu se supere cu zăciuală”. Această reglementare care însemna o îngrădire și o micșorare a vechiului regim privind pădurile, în special în ce privește sătenii clăcași, este reinnoită la 29 decembrie 1794⁴. Vom menționa din start că importanța lemnului era dată de faptul că era folosit atât drept combustibil, cât și în construcție.

Бессарабского Областного Статистического Комитета (под. ред. А. Егунова), том первый, Кишинев, 1864, с. 206.

² И.А. Анцупов, *Государственная деревня в Бессарабии в XIX в.*, Кишинев, 1966; Гроссул Я.С., Будак И.Г. *Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861)*, Кишинев, 1967; Мунтян М.П., *Экономическое развитие дореформенной Бессарабии, Ученые записки Кишиневского университета* (Кишинев), т. 117 (ист.). 1971.

³ Constantin C. Giurescu, *Istoria pădurii românești, din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, 1976.

⁴ *Ibidem*, p. 100, 131-132.

După anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru la Imperiul Rus, necesitatea internă de lemn de construcție a crescut foarte mult, mai ales după începerea procesului de colonizare a regiunii de sud a provinciei. Despre acest lucru ne indică indirect și obligațiile de transportare a lemnului, puse pe seama locuitorilor provinciei. Astfel, în 1816, pentru transportarea materialului de construcție a 80 case din lemn, trebuiau puse la dispoziție 1600 care trase de patru boi. Dar, după primirea dispoziției din partea Departamentului II al Guvernului Regional, prin care s-a făcut o înlesnire locuitorilor, aceștia au pus la dispoziție doar 960 care. La 16 iulie 1815 a urmat decizia Guvernului Regional al Basarabiei, conform căreia la insistența general-maiorului I.M. Hartingh, din materialul de construcție pentru cele 1007 case predestinate coloniștilor germani, țărani urmau să transporte, la început, doar materiale pentru construcția a 500 case, iar pentru celelalte 507 – case, după terminarea lucrărilor agricole, în luna septembrie⁵. Potrivit calculelor istoricului Valentin Tomuleț, în total, doar locuitorii ținutului Soroca au pus la dispoziția coloniștilor germani 7160 care trase de patru boi, pentru care statul a cheltuit 12687 lei 20 parale și 2275 rub. asigurate⁶. Însă, și locuitorii altor ținuturi au fost încadrați la asigurarea cu lemn a coloniștilor. Astfel, în perioada 1815 – octombrie 1816, locuitorii ținutului Greceni au pus la dispoziția coloniștilor germani 944 care trase de patru boi, pentru transportarea materialului de construcție a 59 de case⁷.

Așezarea în etape a coloniștilor a întins pentru câțiva ani tăierile masive de lemn în vederea construcției de locuințe pentru noi-veniți. Conform unui contract din 24 iulie 1818, dintre contractanții asigurării cu lemn pentru construcția caselor pentru coloniști, evreii Abram Meerovici și Berș Dorfman, pe de o parte, și un grup de militari ai garnizoanei din Chișinău, pe de altă parte, urmau a fi tăiate și pregătite de către ultimii 1780 grinzi cu lungimea de doi stânjeni⁸ și doi arșini și grosimea de 3 ½ verșokuri⁹ și 3670 cu lungimea de 2 ½ stânjeni și grosimea de 4 verșokuri, în coajă fără careva prelucrare, contra 1915 lei, precum și orice copac lung și drept care se va găsi în pădure, cu plata suplimentară¹⁰.

Chiar și după finalizarea procesului de colonizare a Bugeacului, necesitatea de lemn de construcție internă a continuat să fie înaltă, la începutul anilor '40 a sec. XIX ea fiind estimată la peste 100000 bușteni. Cât privește necesitatea de lemn de foc, aceasta se ridica la 250 mii stânjeni cubi¹¹. Însă, resursele forestiere ale Basarabiei, după anexarea provinciei la Imperiul Rus, au devenit în scurt timp și o sursă

⁵ Arhiva Națională a Republicii Moldova (în continuare ANRM), F. 4, inv. 1, d. 44, p. I, f. 61-51 verso.

⁶ V. Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (instituții, regulamente, termeni)*, Ediția a II-a, revăzută și adăugită, Chișinău, 2014, p. 186.

⁷ ANRM, F. 4, inv. 1, d. 44, p. I, f. 288 verso.

⁸ Stânjen – unitate de măsură egală în Țara Moldovei cu 2,230 m, un stânjen pătrat este echivalentul a 4,97 m², iar un stânjen cub este echivalent cu 11,09 m³. Era divizat în 8 palme, 64 palmace sau 768 linii.

⁹ Verșok (вершок) – unitate de măsură egală cu 44,45 mm (1/16 dintr-un arșin, 1 3/1 dintr-un duium).

¹⁰ ANRM, F. 54, inv. 1, d. 20, f. 203 verso – 204.

¹¹ Я.С. Гроссул, И.Г. Будак, *Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861)*, Кишинев, 1967, c. 305.

de suplinire a necesităților guberniilor limitrofe. O destinație importantă a lemnului a devenit orașul-port Odesa¹², care creștea cu ritmuri rapide datorită privilegiilor care i-au fost acordate, dar și localitățile coloniștilor din gubernia Herson.

Până la 1830, cordonul sanitar-vamal de la Nistru bara într-o anumită măsură exportul de lemn în gubernia Herson. La 23 februarie 1819 A.N. Bahmetev scria autorităților imperiale de la Sankt Petersburg că locuitorii de pe ambele maluri ale Nistrului simt necesitatea stringentă de schimb marfar și legături reciproce. El își argumenta poziția sa menționând, printre altele, că ținutul Orhei și o parte a ținutului Iași erau bogate în păduri, iar guberniile Podolia și Herson erau acoperite de stepe și aveau nevoie stringentă de lemn¹³.

Datele statistice arată, că în anii 1826-1829 valoarea lemnului exportat din Basarabia în guberniile interne ruse a constituit 415274 ruble, iar a articolelor din lemn – 89105 ruble (*Tabelul 1*)

Tabel 1

**Exportul lemnului și a produselor de lemn
în guberniile interne ruse (1826-1829)¹⁴**

Mărfuri \ Anul	1826	1827	1828	1829	Total
	în ruble asignate				
Lemn	26052	344132	12834	32256	415274
Articole din lemn	30175	28961	19944	10025	89105
Total	56227	373093	32778	42281	504379

Lemnul ajunge să reprezinte o marfă destul de solicitată pe piață. Pentru moșierii din Basarabia vânzarea lemnului devine în acest mod o sursă ușoară de venit. Astfel, spre exemplu, la 5 martie 1822, mareșalul nobilimii din Basarabia îi sugera tutorelui urmașilor nobilului Paleolog, *consilierului titular*¹⁵ Alexandri, ca, în vederea acoperirii necesităților financiare, să comercializeze prin licitație lemnul din pădurea din moșia Găuzeni din ținutul Iași, care aparținea acestora. La 8 martie, tutorele accepta sugestia mareșalului, fixând pentru datele de 15, 17 și 20 mai cele trei runde de licitații în localul Isprăvniceii din ținutul Iași, iar pentru licitația repetată – 25 mai la Chișinău, rugând prezentarea anunțului pentru publicare în isprăvnicile din Orhei, Iași și Hotin, precum și în sediile polițiilor orașelor Chișinău, Bălți și Hotin¹⁶.

Pe de altă parte, moșierii ei însuși erau invitați să participe la licitațiile organizate de diferite instituții locale în vederea achiziționării lemnului, fie pentru construcție, fie drept combustibil. Astfel, spre exemplu, la 23 august 1822, mareșalul

¹² А.А. Скальковский, Записка о торговых и промышленных силах Одессы в 1859 году // Записки Императорского русского географического общества. – Кн. 3. – СПб., 1864, с. 145.

¹³ Arhiva Istorică de Stat din Rusia (în continuare AISR), F. 571, inv. 5, d. 579, f. 33-33 verso.

¹⁴ Государственная внешняя торговля в разных её видах: 1826 года, СПб, 1827, с. 44; 1827 года, СПб, 1828, с. 50; 1828 года, СПб, 1829, с. 50; 1829 года, СПб, 1830, с. 50.

¹⁵ *Consilier titular (rus. Титулярный советник)* – în Imperiul Rus, rang civil de clasa a IX-a conform Tabelului Rangurilor.

¹⁶ ANRM, F. 88, inv. 1, d. 61, f. 35.

nobilimii din Basarabia îi informa pe nobilii din provincie despre faptul că Oficiul Carantinei portuare din Reni organiza în datele de 4, 6 și 9 septembrie licitații de aprovizionare a instituției cu lemn de foc pentru un an de zile, între 1 octombrie 1822 – 1 octombrie 1823. Cantitatea de lemn era estimată la 200 de stânjani cubi, iar doritorii urmau să se prezinte în oficiul carantinei portuare în termenul prevăzut pentru a depune garanția¹⁷. De regulă, totuși, astfel de tranzacții erau asumate de diferiți intermediari, mici antreprenori, care încheiau cu moșierii contracte de tăiere a lemnului, apoi îl comercializau statului, sau particularilor.

Ca urmare, tot mai multe contracte de arendare a moșilor cuprind clauze ce permiteau arendașilor tăierea lemnului de pe o anumită suprafață a pădurii, care se afla în cuprinsul moșiei. Această modalitate de vânzare a lemnului reprezenta o metodă ușoară de comercializare a lemnului nu doar pentru proprietarii laici, ci și cei ecleziastici. Mănăstirea Căpriană, spre exemplu, în anii 1821-1828 obținea din concesiunea tăierii lemnului din cinci sate aflate în proprietatea sa (Căpriană, Lozova, Horodca și Todorești) 6556 lei, sau circa 52% din venitul său total pe acel an, de 11544 lei¹⁸. Mănăstirea Hârjaucă, concesiona în perioada 1818-1845 tăierea a 880 fâlcii¹⁹ de pădure, în sumă de peste 7 mii ruble argint, iar Mănăstirea Dobruja, conform unui contract din anul 1860 dădea spre tăiere 200 de fâlcii de pădure, contra sumei de 60 ruble argint pentru fiecare desetină²⁰.

Subliniem, însă, faptul că antreprenorii care luau în concesiune tăierea pădurii, deseori depășeau suprafața prevăzută prin contract. Litigiile pe marginea unor astfel de cazuri se regăsesc în număr mare în fondurile diferitelor instanțe judecătorești, dar și în cel al Cărmuirii Provinciale. Această din urmă instituție examina plângerile privind trăgănarea proceselor de către instanțele judiciare, dar și dosarele în care instanța judiciară nu știa care prevederi legale urmau a fi aplicate în cazul Basarabiei, sau nu le-a aplicat corect. Examinarea acestor litigii ne permite să constatăm că cea mai mare problemă consta în probarea acuzațiilor. Pentru edificare în acest sens vom aduce câteva cazuri concrete.

Astfel, în urma unei decizii nesatisfăcătoare a Judecătoriei județului Orhei din 9 mai 1829 în disputa cu evreii Meer și Haim, privind depășirea suprafeței de pădure convenită spre tăiere, economistul mănăstiri Căpriană, arhimandritul Onisifor, a înaintat o plângere pe numele arhiepiscopului Dmitrie al Chișinăului și Hotinului, acuzând încălcările persoanelor responsabile în timpul examinării cazului. Acesta ruga: 1) delegarea unui inginer hotarnic care să reevalueze din contul părții vinovate, oricare avea să fie aceasta, suprafața de pădure defrișată; 2) reexaminarea cazului de către un funcționar special, cu prezența unui deputat din partea clerului;

¹⁷ *Ibidem*, f. 118.

¹⁸ М.П. Мунтян, Экономическое развитие дореформенной Бессарабии, *Ученые записки Кишиневского университета (Кишинев)*, т. 117 (ист.). 1971, с. 116, 262. Autorul se contrazice, inițial scrie pentru anul 1821, apoi pentru anii 1821-1828.

¹⁹ Falce (pl. Fâlcii) – veche unitate de suprafață egală în Moldova medievală cu 2880 stânjani pătrați, sau 1,432 ha.

²⁰ M.P. Muntean, *op. cit.*, p. 262. Desetină – veche măsură agrară rusească, folosită în trecut și în țările române, egală cu 1,09 ha.

3) recuperarea pagubelor suferite de mănăstire. Arhiepiscopul, considerând solicitarea temeinică, a înaintat un demers în acest sens guvernatorului civil al Basarabiei. La 22 ianuarie 1829, vice-guvernatorul Golubțov, în calitate sa de guvernator civil interim al Basarabiei, adresa Cărmuirii provinciale solicitarea de a adopta o dispoziție legală privitor la plângerea Arhiepiscopului de Chișinău și Hotin Dimitrie. La 6 februarie 1829, Cărmuirea provincială a discutat solicitarea vice-guvernatorului, iar la 2 martie 1829 a înaintat un demers Judecătoriei județului Orhei în vederea expedierii unui raport pe marginea cazului. Raportul acesteia din urmă, din 24 aprilie 1829, preciza că dosarul în cauză a parvenit în instanță din Judecătoria sectorială la 15 iunie 1828, hotărând ca pentru reexaminarea cazului a-l desemna din partea judecătoriei pe secretarul gubernial Lecu și a cere din partea evreilor o scrisoare din partea garanților pentru eventualele pagube care ar fi obligați să le plătească. Despre decizia în cauză urma să fie înștiințată Cărmuirea economică a Arhiepiscopiei Chișinăului și Hotinului, pentru ca acesta să desemneze un deputat pentru a fi prezent la acțiunile de investigație. În privința măsurării repetate a suprafeței defrișate, s-a decis a solicita de la inginerul cadastral provincial delegarea inginerului cadastral din jud. Orhei. La 8 mai 1829 Judecătoria județeană informa Cărmuirea provincială că, la 27 aprilie 1829, a fost informat de inginerul cadastral provincial Eitner că toți inginerii din subordinea sa se aflau prinși în activități de hotărnicie, de aceea el se află în imposibilitatea de a delega pe cineva cu această misiune. La 13 iunie 1829, Cărmuirea a discutat situația și a hotărât a dispune inginerului cadastral provincial să delege pe inginerul cadastral din județul Orhei, sau pe cei din județele apropiate, imediat ce devin disponibili. La 25 iunie 1829 inginerul cadastral provincial raporta că a dispus inginerului cadastral din județul Orhei Stepanov efectuarea măsurărilor repetate, imediat după finisarea lucrărilor de măsurare a suprafeței pădurilor de stat din județul Bender²¹.

Într-un alt caz, la 24 iunie 1836, Cărmuirea provincială examina în ședință plângerea proprietarului moșiei Șirăuții de Sus din județul Hotin, G.I. Glavațchi din 19 iunie 1836, pe fostul arendaș al moșiei M. Stepanovschi, pentru tăierea pădurii peste suprafața prevăzută în contractul de dare în posesiune, semnat cu fostul proprietar al moșiei, boierul moldovean Constantin Negruzzi, viitor scriitor și om politic român. Cărmuirea a hotărât a direcționa plângerea în instanța judiciară teritorială din Hotin, care urma să cerceteze cazul și să expedieze dosarul în Judecătoria județeană din Hotin pentru a fi luată cât mai rapid o hotărâre în acest sens. Cu toate acestea, la 25 iulie 1836, G.I. Glavațchi adresa împăratului rus o nouă plângere. Acesta scria că potrivit deciziei Cărmuirii provinciale, în privința tăierii ilicite a 431,5 fâlcii de pădure, contrar celor 210 fâlcii prevăzute în contract, de către Manuil Stepanovschi, a fost dispusă evaluarea bunurilor acestuia, în vederea acoperirii pagubei estimată de proprietar la 6202 ruble argint. Dat fiind că bunurile sale erau mobile, exprimate în cereale și făină, vite cornute și alte lucruri, G.I. Glavațchi solicita a se dispune Cărmuirii provinciale punerea acestora sub sechestru până la o hotărâre judiciară pe marginea acestui dosar²².

²¹ ANRM, F. 6, inv. 2, d. 272, f. 1-2 verso, 6-16.

²² ANRM, F. 6, inv. 2, d. 963, f. 1-1 verso, 3-3 verso.

O situație similară a avut loc între protosinghelul Gherasim, administratorul moșiei Rădeni, aparținând mănăstirii Sf. Mormânt, și antreprenoarea Nadejda Avilova, pentru nerespectarea condițiilor contractului privind tăierea pădurii. Protosinghelul a depus o plângere în adresa guvernatorului pe marginea acțiunilor lente a șefului de sector din jud. Iași în investigarea cazului. La 11 septembrie 1851 guvernatorul a solicitat Cărmuirii provinciale să examineze și să adopte o decizie pe marginea acestei dispute. Însă, la 15 februarie 1852, administratorul moșiei se plângea din nou guvernatorului că în pofida ucazului din 3 noiembrie 1851 al Cărmuirii provinciale, dat șefului sectorului Velinschi, care prevedea ca acesta să întreprindă măsurile necesare pentru a o determina pe Avilova să-și onoreze obligațiile contractuale, acesta nu a întreprins nimic. De aceea, protosinghelul solicita să fie desemnat un funcționar pentru investigarea cazului tăierii ilegale de pădure pe moșia Rădeni de către Nadejda Avilova. La 6 martie 1852, guvernatorul a solicitat repetat Cărmuirii provinciale să adopte măsurile necesare pentru rezolvarea cazului, iar instituția a solicitat lui Velinschi dosarul de urmărire spre examinare. La 22 aprilie 1852, șeful de sector raporta Cărmuirii că, în perioada 10 noiembrie 1851 – 8 februarie 1852, administratorul moșiei nu s-a prezentat pentru a-i prezenta actele ce confirmau că este împuternicit drept reprezentat al mănăstirii în cadrul investigațiilor. Atunci când șeful sectorului i-a solicitat la 8 februarie să se prezinte la Bălți pentru a finaliza dosarul, Poliția orașului Chișinău i-a raportat că acesta va fi lipsă până la 20 aprilie, pentru ca apoi protosinghelul să-i comunice că nu vede necesitatea de a se prezenta personal, întru-cât a solicitat guvernatorului delegarea unui funcționar cu misiuni speciale pentru investigarea cazului. La 6 iunie 1852, Judecătoria de sector expedia Cărmuirii dosarul în cauză, menționând că ambii reprezentanți ai părților s-au sustras de a se prezenta la procedura de examinare pe teren a tăierii, deși Tutela mănăstirii solicitase în plângerea depusă prezența reprezentantului său. Ca urmare, judecătoria solicita o dispoziție din partea Cărmuirii provinciale în vederea finalizării dosarului spre a fi primit în instanță. La rândul său, Cărmuirea provincială a dispus la 28 noiembrie 1852 întoarcerea dosarului șefului de sector, care urma a solicita prezentarea imediată a reprezentantului mănăstirii, cu actul de împuternicire, iar în caz de eschivare, informarea părții în cauză că are mandatul să închidă dosarul²³.

Treptat, moșierii și alți proprietari încep să conștientizeze faptul că tăierea deplină a pădurii pe o suprafață convenită prin contract este dăunătoare și greu recuperabilă. Spre exemplu într-un contract din 1852, dintre negustorii din Chișinău M. Kogan și M. Grinberg pe de o parte, și moșierul Andrei Pavli, pe de alta, pentru tăierea a 600 de fâlcii de pădure pe moșia Miclești, era inclus un punct care prevedea păstrarea pe fiecare falce a 15 copaci medii. Este adevărat că negustorii în cauză au cedat 200 fâlcii pentru tăiere unui alt antreprenor, Simha Ițkovici, care nu a mai ținut cont de această prevedere, fapt care a generat un proces de judecată între cele trei părți²⁴.

Diminuarea suprafețelor de pădure se datora nu doar tăierilor neraționale

²³ ANRM, F. 6, inv. 3, d. 153, f. 1-1 verso, 8-13, 16-17.

²⁴ ANRM, F. 54, inv. 1, d. 45, f. 196 verso – 197.

de pădure, generate de goana după venit. Existau și cazuri de tăieri ilicite de pădure, în special pentru uz personal de către țăranii ce locuiau pe moșia din care făcea parte pădurea, sau cei din moșiile megieșe. În privința infracțiunilor de încălcare a legilor privind spațiul forestier, Codul silvic rus, includea în secțiunea a IX, 167 de articole, mai exact articolele 1200-1367, inclusiv privind tăierea ilicită, capitolul I, articolele 1200-1211. Dar acestea se refereau exclusiv la pădurile de pe domeniile statului. Se prevedea pedeapsa corporală a pădurarului care permitea tăierea ilicită a pădurii. În schimb, pentru prinderea infractorului, pădurarul încasa 1/15 din amenda prevăzută. Amenda era fixată în dependență de grosimea trunchiului la între 5 și 60 de ruble de fiecare arbore. Dacă un țăran, fie el de stat sau moșieresc, nu putea achita amenda, ea era încasată de pe locuitorii întregii comunități rurale din care făcea parte, iar el însuși era pedepsit conform legilor penale pentru furt. Pentru cazurile repetate de tăiere ilicită, era prevăzută din start pedeapsa penală pentru furt, iar amenda era încasată de pe întreaga comunitate rurală din care făcea parte²⁵.

Menționăm că moșierii au depus eforturi pentru ca și în cazurile de tăiere ilicită a pădurii pe proprietățile private, vinovații să poarte răspundere conform prevederilor Codului silvic. La 7 iunie 1840 Senatul guvernant de la Sankt Petersburg, în ședința comună a celor trei departamente, a analizat propunerile Ministerului de Interne, contele V.N. Panin, avizate de Consiliul de Stat la 22 aprilie 1840, privitoare la tăierile ilicite de pădure în proprietățile comune ale țăranilor de stat cu cele ale altor proprietari, precum și cu privire la cazurile de tăieri ilicite a lemnului în pădurile de pe proprietățile moșierești. S-a hotărât ca țăranii care au tăiat ilicit arbori din pădurile de stat sau moșierești, de la locul de trai, pentru necesități proprii, să nu fie supuși amenzilor, ci să li se scadă din cota de lemn ce le revenea pentru următorul an, cu permisiunea de a păstra lemnul. În cazul persoanelor străine moșiei, urma a se proceda în conformitate cu articolul 1207, acestea urmând a achita contravaloarea lemnului, fiind supuși, în plus, amenzilor și pedepselor prevăzute de lege²⁶. Consiliul provincial al Basarabiei a discutat la 3 septembrie 1840 ucazul Senatului, dispunând a informa în această privință polițiile orășenești, judecătoriile comunale, de circumscripție, județene și provinciale, magistraturele, dumele și ratușele orășenești, funcționarul care supraveghează localitățile rurale din cadrul Administrației speciale a orașului Ismail și Comitetul de Tutelă a coloniștilor străini din Sudul Rusiei²⁷.

Guvernatorul Basarabiei aprecia în anul 1860 că în decursul anilor '20-'50 ai secolului al XIX-lea, în urma tăierilor masive de pădure, mai mult de jumătate din spațiile forestiere, care cândva acopereau teritoriul din cursul superior al Nistrului și până la hotarul județului Bender, au dispărut²⁸. Dacă la începutul secolului al XIX-lea în Basarabia se aflau estimativ 332,4 mii desetine de pădure²⁹, atunci la în-

²⁵ *Сводъ законовъ Россійской Имперіи*, т. V, часть 4-я, СПб, 1832, с. 279-281.

²⁶ ANRM, F. 6, inv. 10, d. 17, f. 1.

²⁷ ANRM, F. 6, inv. 10, d. 17, f. 4.

²⁸ Я.С. Гроссул, И.Г. Будак, *Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861)*, Кишинев, 1967, с. 337.

²⁹ M.P. Muntean, *op. cit.*, p. 262.

ceputul anilor 1840 deja circa 255 mii, iar potrivit datelor din 1850 – 232434 desetine de păduri. Cu referire la acest ultim an, precizăm că fondul forestier al Basarabiei era concentrat în special în județul Chișinău – 84959 desetine și Orhei – 60014 desetine. În județul Hotin suprafața pădurilor alcătuia 29849 desetine, în județul Bălți – 18601 desetine, în județul Bender – 18214 desetine, iar în județele Akkerman și Ismail suprafețele de pădure alcătuiau respectiv doar 8750 și 9987 desetine. Din totalul suprafeței de pădure, moșierilor le aparțineau 172,4 mii desetine, sau circa 74%, inclusiv 53,7 mii în județul Chișinău, 56 mii în județul Orhei, 27 mii în județul Hotin, 16 mii în județul Bălți și 19,7 în celelalte județe³⁰. Urmău proprietățile mănăstirești și cele ale statului. Suprafețele de pădure de pe moșiile mănăstirești alcătuiau în anul 1850 circa 40 mii desetine³¹, iar cele din componența domeniilor statului circa 20 mii desetine³². Menționăm în acest context ca guvernul rus a impus restricții la tăierea arborilor de pe domeniile statului din Basarabia, care au existat până la 1 septembrie 1861, când tăierile selective au fost înlocuite cu tăierile în benzi³³.

În anul 1861, la solicitarea guvernatorului Basarabiei a fost efectuată o reevaluare mai riguroasă a suprafețelor de pădure, care a inclus și suprafețe anterior neevaluate sau măsurate inexact. Ca urmare, în pofida faptului că o mică parte a Basarabiei a fost retrocedată Principatului Moldovei, în conformitate cu Tratatul de Pace de la Paris (1856), suprafața pădurilor din Basarabia a crescut formal la 288091,25 desetine, iar structura fondului silvic este prezentată în *Tabelul 2*.

Guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei scria la 24 august 1860 ministrului de interne, contelui Stroganov, că ritmul de tăiere a pădurilor în provincie se intensifică „din cauza sporirii anuale a necesităților în ceea ce privește asigurarea cu lemn de construcție și, în special, cu lemn de foc a localităților de stepă din gubernia Herson și, mai ales, a orașului Odesa”³⁴. Acest comerț era practicat în special de negustorii de ghilda treia și micii-antreprenori din Akkerman. Spre exemplu, în anul 1837 negustorii de ghilda a treia din Akkerman Nicolae Kisilev, Iakov Kapustin, Grigore Volohin și Stepan Iașka exportau în Odesa, pe limanul Nistrului, material lemnos în sumă de 15000, 17000, 18000 și 20000 ruble asigurate respectiv³⁵. Potrivit statisticianului A. Skalkovski, la sfârșitul anilor '50, în Odesa se comercializau până la 500 de care de mangal din Basarabia³⁶. În acest context, guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei atrăgea atenția cabinetului de la Sankt Petersburg asupra faptului că „lipsa unui sistem de gestiune a tăierilor, epuizează rapid resursele forestiere ale Basarabiei”³⁷.

³⁰ I. S. Grossul, I. G. Budac, *op. cit.*, p. 83; 46.

³¹ *Ibidem*, p. 85.

³² Анцупов И.А., *Государственная деревня в Бессарабии в XIX в.*, Кишинев, 1966, с. 76.

³³ А. Чиж, Статистическое описание лесов Бессарабской Области в 1861 году, *Записки Бессарабского Областного Статистического Комитета* (под. ред. А. Егунова), том первый, Кишинев, 1864, с. 206.

³⁴ AISR, F. 19, inv. 3, d. 459, f. 10 verso.

³⁵ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2593, f. 72.

³⁶ M.P. Muntean, *op. cit.*, p. 262.

³⁷ AISR, F. 19, inv. 3, d. 459, f. 10 verso.

Tabel 2

**Repartizarea pe județe și categorii de proprietari a fondului forestier
din Basarabia (1861)³⁸**

Județ	Aparținând moșierilor și răzeșilor	Aparținând mănăstirilor		Aparținând statului	Aflate în litigiu	Aparținând orașelor	Total
		Din străină- tate	Din Basa- rabia				
Hotin	41444,75	3105,25	-	1929,75	1001,5	-	47481,25
Soroca	20034,25	4862,25	269,25	-	-	237,12	25402,87
Iași	19740,5	2859,5	-	-	-	-	22600
Orhei	67643	6098	4653	-	-	-	78394
Chișinău	55609,25	22514,5	-	-	-	-	78123,75
Bender	17225	1265,87	-	13241,25	-	213,13	31945,25
Akkerman	-	228,25	400,5	3348,75	-	166,5*	4144
Total	221696,75	40933,62	5322,75	18519,75	1001,5	616,75	288091,1

* În coloniile bulgare

În vederea micșorării efectelor despăduririi, guvernul de la Sankt Petersburg a încurajat prin diverse măsuri, pe parcursul întregii perioade abordate, importul în Basarabia a lemnului din Imperiul Habsburgic. Astfel, prin decizia Comitetului de Miniștri, aprobată de împărat la 30 aprilie 1840, supușilor ruși și străini, inclusiv evrei, li s-a permis timp de trei ani să realizeze pe tot cursul râului Nistru tranzacții comerciale angro și cu amănuntul cu material forestier de import. Această prevedere nu-i scutea de plata taxelor vamale conform Tarifului Vamal, dar îi scutea de taxele pentru activitatea comercială³⁹. Prin decizia Comitetului de Miniștri din 15 aprilie 1841, facilitatea în cauză a fost extinsă și asupra râului Prut⁴⁰. Termenul de trei ani a fost prelungit consecutiv de două ori, deja împreună pentru ambele râuri. Inițial prin ucazul din 29 septembrie 1842 pe o durată de 4 ani⁴¹, iar ulterior prin ucazul din 8 aprilie 1847 pe o perioadă de încă 6 ani, până în 1853⁴². Odată cu izbucnirea Războiului Crimeii, prelungirea acestui drept a fost târăgănată, survenind abia la 23 mai 1861, pentru o perioadă de încă șase ani⁴³. De privilegiile acordate de țarism, au beneficiat în mare parte negustorii evrei austrieci. Aceștia au fondat trei companii și au deschis nouă centre de comercializare a lemnului în nordul Basarabiei și la Chișinău. Primind privilegiile în cauză, ei au redus inițial prețul la

³⁸ М.З. Леса в Бессарабии, Памятная книжка Бессарабской Области на 1862, Кишинев, 1862, с. 211-223.

³⁹ Полное Собрание Законов Российской Империи (în continuare ПСЗРИ), собр. 2, т. XV, 1840, отд. I, СПб., 1841, №13433, с. 315.

⁴⁰ ПСЗРИ, собр. 2, т. XVI, 1841, отд. I, СПб., 1842, №14457, с. 307.

⁴¹ ПСЗРИ, собр. 2, т. XVII, 1842, отд. I, СПб., 1843, №16044, с. 914.

⁴² ПСЗРИ, собр. 2, т. XXII, 1847, отд. I, СПб., 1848, №21084, с. 288.

⁴³ ПСЗРИ, собр. 2, т. XXXVI, 1861, отд. I, СПб., 1863, №37039, с. 779-780.

scândurile cu grosimea de 1 țol⁴⁴ la 15 ruble argint, incluzând 2 ruble taxă vamală, însă ulterior l-au mărit înapoi la 20-21 ruble argint⁴⁵.

Ca urmare a înlesnirilor legislative, în anii '40-'50 ai secolului al XIX-lea, după cum scria la 14 ianuarie 1853 guvernatorul militar Basarabiei P.I. Fiodorov ministrului de finanțe, comerțul cu lemn „a luat proporții deosebite și comercializarea lui s-a mărit simțitor”, iar capitalurile comerciale obținute în urma acestei afaceri s-au mărit considerabil. Însă, după cum afirma guvernatorul, mulți evrei austrieci, au început să folosească drepturile acordate negustorilor care practicau comerțul cu lemn, în terțe afaceri. Aceștia soseau în localitatea Noua Suliță și, plătind câteva ruble uneia din cele trei companii mai sus-amintite, obțineau bon de livrare a lemnului cu care pătrundeau în hotarele Basarabiei pentru a se ocupa cu diferite speculații, specifice evreilor⁴⁶. Mai mult, P.I. Fiodorov considera că chiar dacă capitalurile în această ramură a comerțului s-au majorat, dar în virtutea faptului că circulau în mâinile negustorilor străini, ele erau scoase în întregime peste hotare, fără a aduce vreun folos cât de mic vistieriei sau industriașilor autohtoni din cadrul acestor companii, numărul cărora era neînsemnat. În așa fel, concluziona guvernatorul, dreptul de a importa lemn străin n-a fost în favoarea consumatorilor „care plătesc acum pentru lemnul străin cu 33% mai mult”⁴⁷.

Analizând datele statistice, putem observa că în timp ce produsele agricole, în special cerealele, alcătuiau grosul valoric al exporturilor Basarabiei, lemnul a acaparat grosul valoric al importurilor. Materialele lemnoase, în special de molid și pin, folosite în construcție, erau importate în Basarabia în special pe calea apei, pe cursurile râurilor Nistru, Prut și Dunăre, dar și prin vămile de pe uscat. Propunem în continuare o scurtă analiză a acestui comerț, pentru o înțelegere mai bună a contextului regional din acest domeniu.

Importul de lemn pe cale fluvială

Lemnul era importat în Basarabia în special pe cale fluvială, din motive obiective, ce țin de faptul că lemnul reprezintă un produs voluminos și greu, transportare căruia în cantități mari prin căraușie, singura modalitate de transport pe uscat disponibilă la acel moment, fiind foarte problematică și costisitoare. Inițial, pe cale fluvială lemnul era importat în Basarabia în special pe râul Nistru, și parțial pe râul Prut, iar după 1829 și pe Dunăre.

Pe cursul râului **Nistru** lemnul era importat în Basarabia din Galiția și Bucovina austriacă, prin oficiul vamal **Isakoveț** (Isăcăuți). Faptul că acest punct vamal ținea administrativ de gubernia Podolia, făcea ca acest import să fie contabilizat în contul importului de lemn din guberniile interne ruse, iar după 1830 – să nu fie

⁴⁴ Țolul (în germană zoll, care se citește țol; în engleză inch, care se citește inci) – unitate de măsură anglo-saxonă (sau „imperială”) pentru lungime, egală cu 25,4 mm (2,54 cm).

⁴⁵ AISR, F. 19, inv. 3, d. 459, f. 3 verso-4.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 4 verso - 5.

⁴⁷ V. Tomuleț, Influența regimului de dominație țarist asupra genezei și evoluției burgheziei comerciale din Basarabia (1812-1868), *Basarabia în sistemul economic și politic al Imperiului Rus (1812-1868). Studii*, Chișinău, 2012, p. 140.

contabilizat în niciun fel. Este adevărat că într-o anumită măsură transporturile de lemn pe Nistru era destinate și guberniei Herson.

Plutele cu lemn de construcție se transportau pe Nistru de diferite mărimi, de la 12 la 21 în lungime și între 2 și 4 stânjani în lățime. Încărcăturile de lemn de foc se transportau în volum de 5-10 stânjani cubi, care erau menținute la suprafața apei de între 9 și 20 de bârne de pin subțiri. Pe galere lemnele de foc erau transportate în cantități mici⁴⁸. În perioada 1809-1818 pe Nistru au fost transportate 808 plute cu lemn de construcție, care au fost transportate până la localitatea Maiaki, de unde în mare parte au fost direcționate spre orașul-port Odesa și localitățile nou-înființate de coloniști⁴⁹. Conform surselor oficiale, anual în perioada 1828-1837 pe Nistru era transportate în medie 87 de plute cu lemn⁵⁰, pentru ca în anul 1838 pe calea Nistrului să fie transportate 160 plute cu lemn⁵¹, iar în anul 1843 – deja 592 plute încărcate cu material forestier⁵². Însă cota Basarabiei în importul lemnului transportat pe Nistru este practic imposibil de a fi determinată.

Potrivit afirmației economistului rus Grigori Nebolsin (1811-1896), făcută la 1835 într-o lucrare dedicată comerțului exterior al Rusiei, în perioadele cu debit normal Nistrul era practic innavigabil, însă lemnul putea fi transportat fără probleme⁵³. În plus, din cauza particularităților hidrografice ale Nistrului, cel mai potrivit mijloc de transportare pe Nistru s-a dovedit a fi *galera*, care era construită din lemn de pin, importat din Imperiul Habsburgic. Doar că, după ce erau descărcate, galerele nu mai prezentau interes. Ele cu greu puteau rezista remorcării împotriva cursului râului și se dezintegrau chiar dacă erau trase pe uscat, astfel că practic nu mai puteau fi refolosite. De aceea galerele erau vândute ca material lemnos, fie pentru construcții, dar mai ales în calitate de combustibil⁵⁴. A.Zașciuk aprecia că producerea unei galere costa între 150 și 300 ruble, iar prețul de vânzare a acesteia la Maiaki constituia 30-50 ruble. Însă luând în calcul că costul remorcării acesteia înapoi până la Movilău depășea 100 de ruble și prezenta mari riscuri⁵⁵, înțelegem de ce se opta pentru vinderea galerelor.

Atât pe malul stâng, cât și cel drept al râului Nistru s-a constituit pe parcursul perioadei abordate depozite pentru materialul lemnos transportat din Imperiul Habsburgic. În partea basarabeană aceste depozite funcționau la Bender, unde în 1860 fusese aduse pe calea apei doar 695 stânjani cubi de lemne de foc, la Soroca – unde fusese aduse 500 stânjani cubi de lemne de foc, 1400 scânduri de pin, cherestea de pin – 337 bucăți și 5 grinzii de pin. În județul Orhei funcționau depozite în târgul

⁴⁸ A. Cij, *op. cit.*, p. 220.

⁴⁹ AISR, F. 174, inv. 1, c. 1, d. 265, f. 167.

⁵⁰ Arhiva Istorico-Militară de Stat din Rusia, F.414, d.154, f.4 verso.

⁵¹ AISR, F. 174, inv. 1, c. 1, d. 265, f. 178-179 verso.

⁵² Arhiva de Stat din Regiunea Odesa (în continuare ASRO), F.3, inv.1, d.33, f.2.

⁵³ Гр. Неболсин, *Статистические записки о внешней торговле России*, часть I, СПб., 1835, с. 129.

⁵⁴ В.М. Лохтин, Река Днестр, ея судоходство, свойства и улучшение. Извлечено из журнала «Инженер» кн. 11-12 за 1886 год (б/м б/г), с. 10-11.

⁵⁵ А. Зашук, *Материалы для географии и статистики России. Бессарабская Область*, СПб., 1862, с. 99.

Rezina, moșia Stăhnoaia și moșia Saharna – unde în 1860 se aflau depozitate 730 stânjani cubi de lemne de foc. În jud. Chișinău la depozitul din Vadul lui Vodă se regăseau 3000 de grinzi de pin, 10000 de scânduri de pin, 2000 bucăți de tinichea și 4000 de dranițe. La depozitul din Akkerman au fost aduse pe calea apei 120 stânjani cubi de lemne de foc, 3100 bușteni de pin, 2100 leături și 75 de galere pentru dezmembrare⁵⁶.

Lemnul importat pe **Pрут**, pe de altă parte, era înregistrat în evidențele oficiului vamal Noua Suliță, care ținea administrativ de Basarabia și era destinat mai mult ca sigur necesităților interne ale provinciei. Din Noua Suliță circa o treime din lemnul de construcție importat era transportat pe calea uscatului în localitatea Otaci, de unde era transportat mai departe pe calea Nistrului. Restul de circa două treimi erau transportat mai departe pe însuși râul Prut, pentru necesitățile interne. Cea mai convenabilă perioadă de transportare o reprezentau lunile mai-iulie. În-cărcăturile de lemn se alcătuiau, de regulă, din 60 de bărne, 150-200 de scânduri și până la 10000 mii de dranițe, care erau legate în plută⁵⁷.

Potrivit datelor pe care am reușit să le valorificăm cu privire la importul de lemn prin vama de la Noua Suliță, date lipsite totuși de consecutivitate (vezi *Tabelul 3*), importul de lemn avea o tendință generală de creștere. Totuși, ponderea lemnului în volumul total al importului prezenta mari fluctuații de la an la an. Confruntarea acestor date cu cele ce arată volumul total al mărfurilor importate în provincie de peste hotare, indică clar că postul vamal Noua Suliță juca un rol important în importul de lemn în Basarabia.

Tabel 3

**Volumul valoric al importului prin vama de la Noua Suliță
și ponderea lemnului⁵⁸ (în ruble asiguate*)**

Anul	Volumul importului	Importul de lemn	Ponderea în %
1825	353074	22425	6,35
1826	496062	41813	8,43
1830	526317	71953	13,67
1831	322129	77344	24,01
1835	562129	43704	7,77
1840	282247	92719	32,85
1844	395220	97853	24,76

*Pentru anii 1840 și 1844 transformarea indicilor exprimate în ruble argint în ruble asiguate s-a făcut după cursul oficial stabilit de 1:3,5. În tabel nu sunt indicate copeicile, dar ele sunt incluse prin rotunjire și au fost luate în seamă la calcularea sumei totale.

Și pe cursul râului Prut, s-au format pe parcursul perioadei abordate un șir de depozite de materiale lemnoase. Pe parcursul perioadei abordate pe cursul râului

⁵⁶ A. Cij, *op. cit.*, p. 221.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 222.

⁵⁸ ASRO, F. 3, inv.1, d. 78, f. 38 verso, 41, 52 verso, 54 verso, 71 verso, 88 verso, 104.

Prut s-au constituit depozite importante de material lemnos în târgurile Noua Suliță, Lipcani și Sculeni, precum și în satele Negrinți, Șirăcăuți, Corpaci, Fundulica, Coiuceni, Bărboieni, Cuzmeni și Avrămeni etc. În târgul Sculeni, spre exemplu, funcționau în 1860 trei depozite, în fiecare din care se regăseau 27000 de bușteni de diferite lungimi, 14000 de scânduri, 12000 leături, 200000 dranițe, 16000 bucăți de tinichea. În județul Chișinău, în satul Bărboieni se găseau în același an 450 de grinzi de pin, 2000 de bușteni, 2000 de bucăți de cherestea, 26000 scânduri, 4000 bucăți de tinichea și 800000 dranițe. În depozitele din localitățile Cuzmeni și Avrămeni ale județului Iași în 1860 se găseau 28000 de bușteni de pin, 14500 de scânduri, 516000 dranițe, 62000 leături și 250000 șindrile⁵⁹.

După semnarea Tratatului de pace de la Adrianopol la 2/14 septembrie 1829, Rusia reușește să pună mâna pe brațul **dunărean** Sf. Gheorghe și să intre în posesia insulelor Letea și Ceatal, care separau brațele Sulina și Sf. Gheorghe⁶⁰. Într-o perioadă foarte scurtă de timp insulele dunărene intrate sub controlul Rusiei sunt completamente despădurite, în vederea asigurării cu lemn a construcțiilor necesare pentru construirea cordonului sanitaro-vamal de la noul hotar, dar și a regiunilor de sud ale provinciei.

În acest context, situația neclară privind evidența sumelor alocate a devenit o metodă de delapidări financiare pentru mulți funcționari ruși, urmele cărora ajungeau chiar și până la guvernatorul militar al Basarabiei, care fusese imputernicit cu supravegherea personală a acestor lucrări. Cel puțin așa rezultă din dispozițiile luate de către acesta, care creează suspiciuni justificate în acest sens. Abia după demiterea generalului P.I. Fiodorov din funcția de guvernator militar al Basarabiei în anul 1854, neregulile aveau să iasă la iveală. Astfel, în 1858, Cancelaria guvernatorului general al Novorosiei și Basarabiei a pus problema lipsei unei dări de seamă pentru suma de 1036 de ruble pentru lemnele tăiate și vândute de pe insula Sulina⁶¹, însă răspunsul Administrației financiare a Basarabiei menționa că respectivele dări de seamă nu au fost transferate de guvernator în această instituție, ci în departamentul forestier, care între timp fusese desființat, astfel că documentația respectivă era lipsă⁶².

În condițiile epuizării resurselor forestiere de pe insulele controlate, Rusia începe să importe masiv lemn din teritoriile aflate sub control otoman. În acest fel, în sudul Basarabiei centru al comerțului cu lemn devine portul Ismail, în care încep a se importa cantități importante de material forestier. Debarcaderele otomane Isaccea, Tulcea și Măcin devin principala sursă a materialului lemnos neprelucrat, iar portul Galați al celui prelucrat, precum scândurile, cherestea, dranițele etc.

Lemnul importat din Isaccea, Tulcea și Măcin provenea din Delta Dunării, fapt ce provoca pagube însemnate florei și faunei acestei regiuni. În schimb exportul de materiale lemnoase din Galați, afecta serios fondul forestier al Principatului Moldovei, mai ales că se realiza nu doar în Rusia. Dacă, în 1837 suprafața pădurilor din principat era evaluată la 399254 de fâlci, atunci în 1841 ele au ajuns să constituie

⁵⁹ A. Cij, *op. cit.*, p. 221.

⁶⁰ Т. Юзефович, *Договоры России с Востоком политические и торговые*, (СПб, 1869), с. 72.

⁶¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 6838, f. 1.

⁶² *Ibidem*, f. 5.

375730 de făci. O scădere așadar de 23794 de făci (circa 34000 de hectare) în interval de patru ani, sau 8500 de hectare anual⁶³. În acest context, în anul 1843 se votează în Moldova o lege pentru cruțarea și exploatarea pădurilor de pe moșiile mănăstirești, bisericești, ale așezămintelor obștești, ale ocnelor și de pe moșiile puse sub epitropie, completată de o a doua lege din martie 1844. Noile reguli erau preluate în cea mai mare parte din codul silvic francez. Dar din cauza opoziției Rusiei, exercitată prin consulul rus de la Iași, legea nu a putut fi aplicată mănăstirilor închinată⁶⁴.

Datele statistice pe care am reușit să le valorificăm arată pentru anul 1849, că prin Ismail a fost importat lemn în sumă de 63769 ruble, volumul valoric total al importului de mărfuri constituind 150555 ruble, iar în anul 1850 – în sumă de 50949 de ruble argint, volumul valoric total al importului fiind de 97302 ruble⁶⁵. Astfel ponderea lemnului în importul portului Ismail pentru anii 1849-1850 a alcătuit 114718 ruble din totalul de 247857, sau 46,3%. Pentru a încerca o descifrare a cifrelor seci ce prezintă volumul valoric al acestui import, prezentăm în *Tabelul 4* un tablou sistematizat pentru anul 1849 al datelor săptămânale prezentate de oficiul vamal guvernatorului Basarabiei.

Tabelul 4

Importul de lemn prin portul Ismail pe parcursul anului 1849⁶⁶

Luna	Bușteni	Scânduri	Cherestea	Butu- rugi	Dranițe	Lemne de foc
	(bucăți)					(încărcături)
ianuarie	-	-	-	-	-	-
februarie	3412	100				3
martie	7591	4000		13600		5
aprilie	13577	7800		2950	11100	8
mai	11297	4600		4800	2000	5
iunie	15400	3500		10610	10700	6
iulie	8324	8696	3344	8500	15587	6
august	15223	8990	539	15500	14100	6
septembrie	13524	11406	2064	7750	22500	4
octombrie	6568	3780	976	1800	6660	9
noiembrie	8457	9700	734	1000	8000	8
decembrie	-	-	-	-	-	-
Total	103373	62572	7657	66510	90647	60

⁶³ C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 101.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 106-107, 132.

⁶⁵ ASRO, F. 3, inv. 1, d. 74b, f. 6 verso.

⁶⁶ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5344, f. 85 verso-86, 109 verso, 130 verso, 131 verso, 142 verso, 152 verso, 171 verso, 185 verso, 186 verso, 197 verso, 198 verso, 225 verso, 243 verso, 274 verso, 261 verso, 291 verso, 310 verso, 330 verso, 339 verso, 361 verso, 375 verso; d. 5359, f. 13 verso, 20 verso; d. 5358, f. 1 verso, 9 verso; d. 5345, f. 31 verso, 49, 51 verso, 62 verso, 74 verso, 103 verso, 120 verso, 130 verso, 148 verso, 162 verso, 175 verso, 200 verso, 201 verso, 215 verso, 216 verso, 227 verso, 228 verso.

Calculule noastre arată că în anul 1849 ar fi fost importate prin Ismail 98391 bușteni, 65310 buturugi, 82747 dranițe, 58272 scânduri, 7657 bucăți de cherestea și alte produse lemnoase de construcție. Pe lângă acestea au fost importate 60 de încărcături de lemne de foc, a căror cantitate este dificil de a fi estimată, dar și cantități neînsemnate de alte materiale lemnoase.

Din păcate, registrele vamale nu includ date privitor la antreprenorii care erau destinatarii acestora încărcături, ci doar a cârmacilor. În cazul celor din Isaccea, Tulcea și Măcin avem în special nume de cârmaci otomane: Aga Ahmet, Aga Osman, Asaka Mehmet, Aliș Osman, Osman Omer, sau grecești Iani Vasiliu, dar și aparent românești – Teodor Ceban⁶⁷. Intuim prezența unor antreprenori otomani care organizau aceste transporturi, în baza obținerii în concesiuni a dreptului de tăiere a lemnului în delta Dunării. În ce privește rutele ulterioare a lemnului, găsim deja anumite informații ce vizează negustori din Basarabia. Spre exemplu, pe parcursul perioadei 24 septembrie – 1 octombrie 1843, autoritățile postului vamal din Akkerman, indicau că vasul comercial Sf. Dumitru, aparținând negustorului din Akkerman Grigorie Volohin, a adus din Ismail o încărcătură de 190 bușteni de pin, 40 de grinzii de pin, 77 scânduri de pin și 15 bușteni de ulm⁶⁸. După cum s-a arătat mai sus, acest negustor exporta cel puțin o parte din lemnul achiziționat în orașul-port Odesa. E posibil, astfel, că vasele sale să fi transportat unele încărcături de lemn achiziționat în Ismail, direct spre acel oraș-port.

Importul de lemn se realiza și prin portul Reni, e adevărat într-o măsură mai mică. Potrivit informațiilor șefului postului vamal Reni adresat directorului Departamentului Comerțului exterior al Ministerului Finanțelor la 29 mai 1844 importul de „mărfuri lemnoase” prin Reni s-a ridicat în perioada 1834-1838 la 16196,57 ruble, iar în perioada 1839-1843 – la 66759,56 ruble⁶⁹. Datele statistice pentru anii 1836-1844, sistematizate în *Tabelul 5*, arată că prin acest port au fost importat lemn în valoare 328707 ruble asigurate, alcătuind 68,2% din volumul total al importului prin acest port.

Importul materialelor forestiere prin portul Reni era relativ mic, comparativ cu cel prin portul Ismail, chiar dacă ultimul era situat la o distanță mai îndepărtată de portul Galați și debarcaderul Isaccea. Pe întreg anul 1849 am reușit să depistăm doar două înregistrări de acest gen:

16-24 mai: O plută din Galați cu produse de molid: 300 bușteni, 515 scânduri, 616 dranițe și alte materiale lemnoase⁷⁰.

24 august – 1 septembrie: Din Galați – o plută cu 364 de bușteni de molid, 1600 de scânduri și alte materiale lemnoase⁷¹.

În total, în perioada 1842-1846 în Ismail și Reni a fost importat lemn de construcție în sumă de 192297 ruble argint, iar lemne de foc în sumă de 10925 ruble argint, valoare totală a importului ridicându-se la 316201 ruble argint⁷². Astfel, importul mediu anual de lemn prin aceste două porturi se ridica la 40,6 mii ruble, iar

⁶⁷ ANRM, F. 2, inv.1, d. 4245, f. 63 verso, 81 verso, 109 verso, 117 verso-118

⁶⁸ ANRM, F. 2, inv.1, d. 4288, f. 252 verso -253.

⁶⁹ ASRO, F. 1, inv. 214, 1833, d. 23, f. 83 verso

⁷⁰ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5344, f. 268 verso.

⁷¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5345, f. 68 verso.

⁷² M.P. Muntean, *op. cit.*, p. 349.

cota importului de lemn constituită în medie 64,2% din întreg importul. Aparent, acesta comerț era inferior celui de pe râurile Nistru și Prut, volum valoric al căruia, potrivit estimărilor istoricului M.P. Muntean, a crescut în anii 1840-1850 de la sub 100000 până la peste 200000 de ruble argint anual. Astfel, dacă în anul 1847 valoarea lemnului transportat a constituit 96830 ruble, în 1848 – 107883 ruble, în 1849 – 90465, atunci în 1850 – 140301 ruble, în 1851 – 118901 ruble, în 1852 – 155175, în 1853 – 1113709, în 1854 – 126590, în 1855 – 118902 ruble, în 1856 – 217142 ruble, în 1857 – 217295 ruble, în 1858 – 246923 ruble, în 1859 – 256836 ruble, în 1860 – 251209 ruble⁷³. Cu toate acestea, ținem să accentuăm repetat faptul că importul de lemn prin porturile dunărene era destinat cu precădere necesităților interne ale provinciei, pe când cel realizat pe râul Nistru, într-o măsură greu de determinat și guberniei Herson.

Tabel 5

**Volumul valoric al importului de lemn și ponderea acestuia
în volumul valoric total al importului prin portul Reni (1836-1844)⁷⁴**

Anul	Lemn de construcție	Materiale lemnoase	Lemne de foc	Total	Volumul valoric al importului	Ponderea importului de lemn
	ruble asignate*					%
1836	10555	231	229	11015	15262	72,17
1837	9102	1028	250	10380	26693	38,88
1838	25487	3723	490	29700	47666	62,31
1839	58798	4284	4530	67612	88223	76,64
1840	53656	2021	1264	56940	79793	71,36
1841	44755	1517	4108	50379	85645	58,82
1842	58366	3183	-	61549	71722	85,82
1843	16744	1092	840	18676	34296,5	54,45
1844	21301	623	532	22456	32697	68,68
Total	298764	17701	12243	328707	481998	68,20

*Pentru perioada de după 1840 transformarea indicilor exprimate în ruble argint în ruble asignate s-a făcut după cursul oficial stabilit de 1:3,5. În tabel nu sunt indicate copeicile, dar ele sunt incluse prin rotunjire și au fost luate în seamă la calcularea sumei totale.

După cedarea de către Imperiul Rus, conform Tratatului de pace de la Paris din 18/30 martie 1856, a unei părți din sudul Basarabiei, inclusiv a orașelor-porturi Ismail și Reni, importul de lemn în provincie pe calea apei s-a redus substanțial. Astfel, dacă în anul 1853 în debarcaderele Basarabiei au acostat 925 plute încărcate cu lemn, atunci în 1859 doar 218⁷⁵.

⁷³ I.S. Grossul, I.G. Budac, *op. cit.*, p. 350.

⁷⁴ ASRO, F. 3, inv. 1, d. 78, f. 31-33.

⁷⁵ ASRO, F. 1, inv. 215, 1856, d. 16, f. 62; inv. 219, 1859, d. 209, f. 83.

Importul prin vămile de pe uscat

Cantități mai puțin importante de lemn erau importate din Principatul Moldova și prin vămile de pe uscat ale Basarabiei – Sculeni, Leova și Lipcani. În special se importau lemne de foc, dar găsim multiple cazuri de import ale produselor finite din lemn, precum căzi, lopeți, bărci etc. Conform datelor valorificate de istoricul M.P. Muntean, prin vama Sculeni în perioada 1836-1840 a fost importat material lemnos în sumă de 94990 ruble argint, iar lemn de construcție în valoare de 21306 ruble, volumul valoric al importului constituind 1078066 ruble asiguate, ceea ce reprezintă o pondere de 10,8%. În perioada 1841-1845 prin vama Sculeni au fost importate materiale lemnoase în sumă de 36542 ruble argint, iar lemn de construcție în sumă de 3996 ruble argint, volumul valoric total al importului constituind 341277 ruble argint⁷⁶, ceea ce reprezintă o pondere de 11,9% și o creștere de 1,1%.

Registrele vamale, care ar putea să ne ofere un tablou integru asupra acestui comerț sunt foarte dispersate, iar examinarea lor ne oferă informații doar pentru perioade relativ scurte. Astfel, spre exemplu, datele pe care am reușit să le depistăm și valorificăm, arată pentru perioada 1841-1844 că prin vama Lipcani au fost importate dranițe: 52000 de bucăți; lemne de foc: 69 de stânjani cubi, inclusiv în 1841 – 4 stânjani cubi, 1842 – 45, 1843 – 20; bușteni de molid: 985 bucăți, inclusiv în 1841 – 46, în 1842 – 39 și în 1843 – 900⁷⁷. Prin vama Sculeni, în anul 1850 datele arată că importul de lemn a fost alcătuit din bușteni de molid – 92 de bucăți în sumă de 180 de ruble, scânduri de molid – 2906 bucăți în valoare de 648 de ruble, dranițe – 950000, în valoare de 2373 ruble⁷⁸.

Am reușit, de asemenea, să sistematizăm informațiile respective extrase din registrele vamale ale vămilor Leova, Sculeni și Lipcani pentru prima jumătate a anului 1844, pe care le prezentăm în Anexa 1, pentru a putea înțelege mai bine ce reprezenta comerțul în cauză în esența sa și scara la care era realizat. Examinarea datelor cuprinse în Anexa 1, indică clar că importul de lemn și produse din lemn prin vămile de uscat era, cu mici excepții, unul mărunț, și se realiza cu precădere de un grup restrâns de mici antreprenori evrei, de pe ambele maluri ale Prutului. Reiterăm faptul că lemnul reprezintă un produs voluminos și greu, făcea transportarea lui pe calea uscatului la distanțe mari dificilă și costisitoare. Totuși, anumite transporturi de mare capacitate se efectuau și pe uscat și implicau negustorii de ghildă din Basarabia, precum negustorul de ghilda a doua din Chișinău Josea Cogan. De regulă, aceste încărcături mai mari erau aduse pe calea apei, și doar înregistrate în oficiile vamale de pe uscat din Circumscripția vamală Sculeni, după cum ne sugerează datele din *Tabelul 6*.

După cedarea de către Imperiul Rus, conform Tratatului de pace de la Paris din 18/30 martie 1856, a unei părți din sudul Basarabiei, inclusiv a orașelor-porturi Ismail și Reni, la hotarul terestru nou instituit cu Principatul Moldovei se instituie circumscripția vamală Cubei. Aceasta era alcătuită din trei vămi – în colonia bulgară Cubei, în Tatarbunar și localitatea Beștemac, și două puncte de control vamal – la

⁷⁶ M.P. Muntean, *op. cit.*, p. 341.

⁷⁷ ASRO, F. 3, inv.1, d. 78, f. 14 verso – 15.

⁷⁸ ASRO, F. 3, inv. 1, d. 74b, 64 verso.

Leova și Akkerman. Din fostul centru al comerțului din sudul Basarabiei, orașul-port Ismail, lemnul acum ajunge în provincie pe calea uscatului prin aceste vămi. Astfel, în anul 1861, prin circumscripția vamală Cubei, cu excepția postului vamal maritim din Akkerman, au fost importate în Basarabia 35720 de bucăți de cherestea⁷⁹, în condițiile în care întreg importul de lemn pe hotarul terestru a alcătuit în acel an 57411 bucăți de cherestea⁸⁰, ceea ce ar reprezenta 62,2%.

Tabel 6

Importul de lemn prin vămile de uscat ale circumscripției vamale Sculeni, transportat pe calea râului Prut (1856-1860)⁸¹

Tipul de produse	1856	1857	1858	1859	1860	Total
Bârne din pin	36470	18600	37810	17766	24630	135276
Scânduri de pin	179900	144250	118000	112192	122175	676517
Dranite și șindrile	8813100	10660600	5914000	6321100	6704000	38412800
Leături	13000	0	23200	23200	21200	80600

În baza analizei surselor documentare, în special inedite, precum și informațiilor de ordin factologic și apreciativ din lucrările cu caracter monografic, constatăm că în primele decenii după anexare, Basarabia a trebuit să facă față unei creșteri fulminante a cererii la material lemnos. Învecinându-se cu o zonă slab împădurită, dar a cărei dezvoltare economică impetuoasă era esențială pentru afirmarea Imperiului Rus în bazinul Mării Negre, și în condițiile unei colonizări intense a teritoriilor în cauză, care includeau și sudul provinciei, Basarabia devine rapid o sursă de lemn pentru necesitățile în cauză. Dar, cum nu putea acoperi în întregime cererea înaltă la lemn, importul de lemn, inclusiv de tranzit, devine rapid o ramură importantă a comerțului exterior. De altfel, guvernul rus a încercat să diminueze efectele devastatoare ale defrișării, generate de cererea înaltă la lemn, prin stimularea importului acestuia. Totuși, faptul că suprafața pădurilor din Basarabia a cunoscut o diminuare importantă în această perioadă, demonstrează că măsurile în cauză au fost tardive și nu au avut rezultatul scontat. Chiar dacă fenomenul nu a fost la fel de intens precum în partea dreaptă a Prutului, efectele nu s-au făcut așteptate, afectând în câteva rânduri recoltele în zona de silvostepă și accentuând condițiile aride din stepa Bugeacului.

Anexă

**Importul de lemn prin posturile vamale terestre Leova, Sculeni și Lipcani⁸²
(prima jumătate a anului 1844)**

10 ianuarie, Leova: supusul Moldovei, evreul Alter Idelovici – trei care cu lemne de foc, nouă căzi din lemn, 30 de lopeți din lemn pentru locuitorul din Leova Moșca Diter.

19 ianuarie, Sculeni: mic-burghezul din Bălți Cuzma Donțov – șase bușteni și două

⁷⁹ A.A. Скальковский, *Внешняя торговля по сухопутной Бессарабской границе и при Аккерманском порте в 1861-1862 гг.*, ASRO, F. 147, inv. 1, d. 19, f. 60.

⁸⁰ ASRO, F. 147, inv.1, d. 19, f. 15.

⁸¹ A. Cij, *op.cit.*, p. 221.

⁸² Prin postul vamal Lipcani nu au fost înregistrate importuri de lemn și produse din lemn în această perioadă.

căzi mari pentru mic-burghezul din Bălți Nichita Carasev; supusul Moldovei Ignatie Bogoz – 12 bușteni de stejar pentru construcție pentru locuitorul din Sculeni Costache Podaru.

26 ianuarie, Leova: supusul Moldovei evreul Alter Idelovici – șase stânjeni de lemne de foc pentru locuitorul din Leova Moșca Diter.

28 ianuarie, Leova: supusul Moldovei evreul Alter idelovici – patru stânjeni de lemne de foc pentru locuitorul din Leova Fiodorciuc.

31 ianuarie, Leova: supusul Moldovei Alter Idelovici – un stângen de lemne de foc pentru locuitorul din Leova evreul Moșca Diter.

1 februarie, Leova: supusul Moldovei evreul Alter Idelovici – doi stânjeni de lemne de foc pe numele locuitorului din Leova Copil Lerner.

3 februarie, Leova: supusul Moldovei, evreul Alter Idelovici – doi stânjeni de lemne de foc pe numele locuitorului din Leova Fiodor Imbra.

3 februarie, Leova: evreul M. Zeilicovici – 175 de căzi din lemn de diferite mărimi pentru locuitorului din Leova evreul Moșca Diter.

4 februarie, Leova: evreul Alter Idelovici – doi stânjeni de lemne de foc pentru locuitorul din Leova Peisih Husit și un stângen pentru locuitorul din Leova Simeon Fiodorciuc.

5 februarie, Leova: Paraschiv Podar – trei stânjeni de lemne de foc pentru locuitorul din Leova Ivan Cocaz.

8 februarie, Leova: supusul Moldovei evreul Alter Idelovici – doi stânjeni de lemne de foc pe numele locuitorului din Leova Efim Mocreac.

9 februarie, Leova: Alter Idelovici – doi stânjeni de lemne de foc pe numele locuitorului din Leova Alexandru Ciota; evreul Mendelei Zeilicovici – 50 de căzi din lemn pentru locuitorului din Leova evreul Moșca Diter.

10 februarie, Leova: evreul Alter Idelovici – 50 de căzi din lemn și un stângen de lemne de foc din salcie pe numele locuitorului din Leova Moșca Diter; Alter Idelovici – 10 lopeți din lemn pentru locuitorul din Leova Iosif Cantar.

1 martie, Leova: evreul Mendel Iancheliveci – două bărci din lemn și 40 de juguri de lemn pentru locuitorul din Leova evreul Leiba Hustit; evreul Matus Țudilovici – 40 de căzi, 30 de căldări din lemn și 80 de lopeți pe numele locuitorului din Leova Moșca Diter; evreul Alter Idelovici – doi stânjeni de lemne de foc din salcie și o barcă din lemn pe numele locuitorului din Leova Semion Fiodorciuc.

2 martie, Leova: evreul Matus Țudilevici – două bărci din lemn pentru locuitorul din Leova Moșca Diter.

3 martie, Leova: evreul Matus Țudilevici – o barcă din lemn pentru locuitorul din Leov Moșca Diter.

7 martie, Leova: evreul Alter Idelevici – 19 căldări din lemn pe numele locuitorului din Leova Moșca Diter.

9 martie, Leova: evreul Antif Idelevici – șase stânjeni de lemne de foc din salcie pe numele a diferitor persoane.

10 martie, Leova: evreul Mendel Zeimacovici – 42 de lopeți din lemn, două căldări din lemn, trei căzi din lemn, 28 de căușe din lemn, patru găleți din lemn pentru locuitorul din Leova Moșca Diter.

11 martie, Leova: evreul Iani Vaic – o barcă pe numele locuitorului din Leova Tihon Cravenco.

13 martie, Leova: supusul moldovean Paraschiv Pădureanu – un stângen de lemn de

foc pentru locuitorul din Leova Simeon Fiodorciuc.

3 aprilie, Leova: evreul Alter Idelovici – un stângen de lemne de foc și două care cu vreascuri uscate pentru locuitorul din Leova: evreul Peisih Husit.

12 aprilie, Leova: evreul Alter Idelovici – un stângen de lemne de foc, pe numele locuitorului din Leova Avram Ghiterman.

23 mai, Sculeni: evreul supus moldovean Leiba Izrail – 8000 de dranițe în două care, pentru evreul din Sculeni Srul Landisman.

2 iunie, Leova: evreul Matus Țidulevici – cinci bârne de stejar pentru locuitorul din Leova evreul Moșca Diter.

26 aprilie, Sculeni: supusul moldovean evreul Isai Halnovici – 10000 de dranițe pe 5 care înhamate cu un cal, pentru locuitorul din Sculeni Ion Borș.

6 mai, Sculeni: supusul moldovean Vasile Podaru – 25 de molizi, locuitorului din Sculeni Leiba Moșcovici; supusul moldovean evreul Josea Carpel – 24 de molizi pentru locuitorul or. Bălți, evreul Nasan Grimberg.

1 iunie, Sculeni: supusul Moldovei evreul Avrum Finchel – 650 de bușteni de molid pentru lui Iosif Beniamin.

3 iunie, Sculeni: supusul Moldovei Simeon Chiriac – 15000 de dranițe în patru care pentru locuitorul din Sculeni Ion Borș.

4 iunie, Sculeni: supusul Moldovei Vasile Frunză – 6000 de dranițe pentru locuitorul din Sculeni Marcu Dascăl.

6 iunie, Sculeni: supusul Moldovei Șai Haimovici – 45 de scânduri pentru locuitorul din Sculeni Ion Borș.

8 iunie, Sculeni: supusul Moldovei evreul Gherșco Moșcovici – 45 de scânduri pentru locuitorul din Sculeni evreul Sruli Landisman.

13 iunie, Sculeni: supusul moldovean, evreul Leiba Boruhovici – 500 de scânduri de molid și 25 de mii de dranițe pe numele reprezentantului negustorul de gilda a doua din Chișinău Josea Cogan, negustorul de gilda a treia din Bălți, Srul M. Solomonovici.

14 iunie, Sculeni: supusul moldovean evreul Josea Carpel – 120 mii de dranițe, 430 de bușteni și 2700 de scânduri de molid pe numele reprezentantului negustorul de gilda a doua din Chișinău Josea Cogan, negustorul de gilda a treia din Bălți, Srul M. Solomonovici.

14 iunie, Sculeni: supusul moldovean Zaisic Ianchilevici – 44 de scânduri de molid și 9000 de dranițe pentru locuitorul din Sculeni Leiba Moșcovici.

15 iunie, Sculeni: supusul moldovean evreul Haim Șitievici – 2000 de scânduri din molid și 30000 de dranițe.

16 iunie, Sculeni: supusul Moldovei evreul Șai Haimovici – opt scânduri de molid și 15000 de dranițe pentru locuitorul din Sculeni Vasile Podariu.

ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4508, f. 6, 10, 20, 24-24v, 31-31v, 45-45v, 49, 55v, 62, 79, 82, 91, 109, 111, 88-88v, 117v-118.

Maria Danilov *

ȘCOALA DE POMICULTURĂ DIN CHIȘINĂU: PROIECTE, EXPERIENȚE ȘI REALIZĂRI (1842-1867)

The Bessarabian School of Horticulture was founded in 1842 on the basis of the Regulation "On Horticultural Institutions within the Ministry of State Domains", aiming to prepare horticulturists and to spread the best horticultural species in Bessarabia. The 10 pupils admitted to the school in 1844 were sons of peasants from state estates and their education was subsidized by the state. They were taught predominantly practical skills: fruit growing, silkworm growing, tobacco and fruit drying. Three teachers were employed in the process: one for practical applications, one for Russian, arithmetic, calligraphy, and a priest - for religion, for church singing and Latin. In the first 20 years of the school's existence (until 1864), 82 specialists were trained.

The Horticulture School of Chisinau has been run for over three decades by A.D. Denking, a well-known gardener-researcher, and was recognized as a scientific center of excellence in the southwest of the Russian Empire winning many awards at the international exhibitions vine, dried fruit, silk donuts and other farm produce. The Inferior School of Horticulture (1842) was reorganized and renamed The Secondary Wine School in 1891.

Key words: Bessarabia, Russian Empire, Professional Education, School of Horticulture, Research Center.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, învățământul profesional din Imperiul Rus avea o dezvoltare foarte slabă. Administrația imperială întreprindea primii pași timizi de fondare a unor școli agricole în guberniile interne ruse¹. În anii '30 ai secolului al XIX-lea, administrația Basarabiei era preocupată în special de plantațiile de vii și livezi de pe domeniile de stat din zona Cetății Albe. Vom observa că decizia administrației imperiale „Cu privire la utilizarea terenurilor agricole din regiunea Novorosiei și Basarabiei” (2 august 1842) era orientată spre stimularea inițiativelor particulare de sădire a plantațiilor de vii și livezi. Potrivit instrucțiunii, administrația provinciei avea dreptul să dea în folosință terenuri cu o suprafață de până la 10 desetine sub gaj de 2 rub./fiecare, proprietarul fiind obligat să planteze vii și livezi (nu mai puțin de 100 de pomi fructiferi și 1.200 de butasi)². Evident, într-o regiune în care dezvoltarea economiei era preponderent agrară, se resimțea tot mai mult lipsa de cadre calificate în domeniul agricol. De altfel, o situație similară în problema învățământul profesional era înregistrată și în alte provincii românești aflate sub stăpânire străină. Spre exemplu, în zona sud-estică a Monarhiei Habsburgice, în Bucovina, în perioada stăpânirii austriece (1774-1918), învățământul profesional agricol, la fel, avea o dezvoltare foarte slabă, deși economia pro-

* **Maria Danilov**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM

¹ Școli de pomicultură au fost fondate la Ekaterinoslav, Penza, Poltava și pe lângă grădina Botanică din Crimeea (așa-numita „Grădina Nikitin”).

² ANRM, F, 2, inv. 1, d. 2233, f. 2-3.

vinciei era eminentamente agrară. În urma evenimentelor revoluționare din 1848, în Imperiul Habsburgic s-au deschis un șir de școli cu profil realist, tehnic și agricol. Cele mai multe școli agricole din Bucovina se deschid abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea³.

Istoricul Școlii de Pomicultură din Chișinău și-a găsit o anumită reflectare în lucrările scrise în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cele mai importante fiind cele semnate de A.D. Denghin⁴. Referințele, însă, sunt axate prioritar pe activitatea științifică desfășurată în cadrul Școlii de Pomicultură și, respectiv, succesele personale obținute de A.D. Denghin pe terenul experimental. Unele aspecte referitoare la procesul de studii în Școala de Pomicultură au fost consemnate în lucrările de sinteză asupra istoriei învățământului din Basarabia, scrise în perioada sovietică⁵. Însă multiple aspecte ce țin de contextul general al stării învățământului profesional din Basarabia sub stăpânirea țaristă, de procesul de învățământ desfășurat în cadrul Școlii de Pomicultură între anii 1842-1891, de reușita elevilor sau categoriile sociale ale acestora, rămân deocamdată neelucidate⁶.

Proiectul de fondare a Școlii de Pomicultură din Basarabia

Încercările administrației țariste de a fonda o școală cu profil agricol în Basarabia erau determinate de două motive principale: 1) pregătirea cadrelor profesionale în domeniul agricol; 2) fondarea unei școli agricole pentru locuitorii de pe domeniile de stat. În contextul amintit, contele M. Voronțov, guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei, în adresa expediată la Chișinău la începutul lunii mai, 1838, sublinia că „în scopul de a cultiva atât pomi fructiferi, cât și arbori, să fie instituită tot acolo, sau oriunde în altă parte, o școală de pomicultură și silvicultură pentru locuitorii de pe domeniile de stat”⁷. De fapt, ideea creării unei școli de pomicultura și silvicultură pentru locuitorii de pe domeniile de stat fusese lansată ceva mai devreme, întrucât, în adresa din 12 martie 1838, contele M. Voronțov solicită informații referitoare la locul „unde va fi deschisă școala, de câți bani va fi nevoie și cine va suporta cheltuielile⁸. De fapt, problema organizării unei școli de pomicultură în Basarabia este menționată într-un șir de corespondențe din cancelaria guvernatorului din Chișinău: 12 august 1838⁹, 26 august 1838¹⁰, 24 ianuarie 1839¹¹, 21 feb-

³ Constantin Ungureanu, *Sistemul de învățământ din Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774-1918)*, Chișinău, 2015, p. 281-282, 293-295; Idem, *Școlile secundare din Bucovina (1808-1918)*, Chișinău, 2016, p. 186-188, 203-206.

⁴ Денгинк А.Д., *Обзор действий Бессарабского училища садоводства*, Кишинев, 1867, 107 с.; Idem, *Историко-технический обзор действий Бессарабского училища садоводства за 25 лет (1842-1867)*. Записки Бессарабского статистического комитета, Том , Кишинев, 1868, стр. 155-257.

⁵ Крачун Т.А., *Очерки по развитию школы и педагогической мысли в Молдавии*, Кишинев, Лумина, 1969, p. 82; Teodor Cibotaru, *Istoria învățământului și a gândirii pedagogice în Moldova*, Chișinău, Lumina, p. 198-199.

⁶ Școala de Pomicultură din Chișinău a fost reorganizată în 1891 în Școala de vinificație.

⁷ ANRM, F. 2, inv.1, d. 2233, f. 37.

⁸ ANRM, F. 2, inv.1, d. 2233, f. 38-39.

⁹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2233, f. 37.

¹⁰ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2233, f. 40.

¹¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2233, f. 41.

ruarie 1839¹², 30 martie 1839¹³.

Într-o altă adresă, cea din 11 noiembrie 1839, expediată de către Ministerul Domeniilor Imperiale către guvernatorului Basarabiei P. Fiodorov, se menționa, între altele, că „cetățeanul de onoare Dimitrie Paleolog, vinde două case pentru Școala de Pomicultură de la Akkerman. Pentru ca nu am niciun răspuns, rog sa confirmați această ofertă”, insistă M. S. Voronțov. Aceste mărturii confirmă faptul, că autoritățile încă nu aveau o claritate în ceea ce privește fondarea unei școli de pomicultură în Basarabia, mai ales, a locului unde anume urma să fie deschisă o asemenea școală – la Akkerman sau la Chișinău¹⁴. În lipsa cadrelor capabile să asigure realizarea proiectului, activitățile de organizare și deschidere a școlii s-au tărăgănat. Oricum, refuzul la oferta lui Dimitrie Paleolog, care vindea două case pentru o eventuală școală de pomicultură la Akkerman este consemnat în dosarul de cancelarie a guvernatorului basarabean cu data de 18 iunie 1842¹⁵. Dar să revenim asupra proiectului și să urmărim în continuare cum au derulat evenimentele.

La 29 aprilie 1839, Forul intermediar al Ministerului Domeniilor Imperiale din Odesa îi reproșă guvernatorului Pavel Fiodorov, că a solicitat, în repetate rânduri: la 12 august 1838, 24 decembrie 1838, 24 ianuarie 1839 și 31 martie 1839, sa i se trimită informații exacte cu privire la intențiile administrației din provincie de a fonda o școală de pomicultură, însă n-a primit niciun răspuns afirmativ în această privință¹⁶. În același context se înscrie și ordonanța din 4 iulie 1840, emisă de administrația Ministerul Domeniilor Imperiale, în care se solicita guvernatorului Pavel Fiodorov estimarea financiară a podgoriilor și livezilor de pe domeniile statului de la Akkerman, supranumite „imperiale”. La fel, se amintea despre ideea fondării unei școli de pomicultură și silvicultură. Răspunsul guvernatorului basarabean Pavel Fiodorov se rezuma la informațiile cu privire la contractul încheiat anterior (pe 6 ani) cu colonistul Ludovic Tardan și care tocmai expira în 1840¹⁷.

Este necesar de precizat că Ludovic Tardan, cel care încheiase contractul de arendă în vederea îngrijirii podgoriilor de la Akkerman, între timp, decedase, la 18 martie 1836. Respectiv, contractul de arendă fu preluat de către fiul său, Carol Tardan, primarul coloniei elvețiene Șaba, vestit viticultor și oenolog din această localitate¹⁸. Acest detaliu, de altfel foarte important, nu este elucidat în contextul documentului citat mai sus (adresa de răspuns a guvernatorului P. Fiodorov către administrația Forului de l Odesa). La 14 decembrie 1840, Ministerului Domeniilor Imperiale solicită repetat lui Pavel Fiodorov să numească un funcționar care sa ia „în primire terenurile de la Tardan”. Același mesaj se conține și în adresele din 14 februarie 1841 și 27 martie 1841. Se cerea urgent sa fie numit un funcționar, care „sa ia în primire cele 52 de sectoare ale podgoriilor și livezilor de la Akkerman, pe

¹² ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2233, f. 43.

¹³ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2233, f. 44.

¹⁴ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3660, f. 1.

¹⁵ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3660, p. 1-7.

¹⁶ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3660, f. 40.

¹⁷ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3400, f.2, 10.

¹⁸ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2233, f. 22.

care, din august 1840, nimeni nu le gestionează”¹⁹.

Se pare că la mijlocul anului 1841, proiectul fondării unei școli de pomicultură în Basarabia capătă un contur real²⁰. Potrivit notei informative din 12 septembrie 1841, expediate guvernatorului P.I. Fiodorov de către Christian Steven²¹, inspector cadastral pentru guberniile de sud ale Novorosiei, terenul pentru construcția școlii agricole era deja identificat: „La rugămintea Domniei Voastre, am avut onoarea să caut un teren în apropierea orașului pentru Școala de pomicultură, de categoria a 2-a, bun pentru livadă. Eu am ales în sectorul dinspre Muncești, un teren cu o suprafață de aproximativ 20 de desetine. Dacă veți dispune, sunt gata să încep elaborarea proiectului de lucrări pentru amenajarea terenului. Din suma totală a cheltuielilor prevăzute pentru proiect – 5.225 rub. – jumătate va fi suportată de bugetul local”²².

La 19 septembrie 1841, inspectorul cadastral Christian Steven revine cu un către Pavel Fiodorov în care expune noi amănunte în legătură cu suprafețele de teren ce urmau să devină proprietate a Școlii de Pomicultură: „La apus de Malina Mare, o parte din terenuri sunt în posesia mai multor proprietari, însă aceștia încă n-au început plantarea livezilor”. În documentul cita se arată și o listă a proprietarilor: Parascovia Rulscițki deține terenul sub nr. 84; Mihail Stopcianski și Grigore Dominski, funcționari la poliția orășenească, dețin terenurile cu nr. 87 și 88; Maria Șatukova – pe cele cu nr. 89 și 90. Suprafață totală a terenurilor era de 21 desetine”²³.

În primăvara anului 1842, problema terenurilor ce urmau să treacă în proprietatea Școlii de Pomicultură era, în temei, rezolvată. Printr-un comunicat, Ministerul Afacerilor Interne aducea la cunoștința contelui M.S. Voronțov că, în baza decretului imperial din 2 iunie 1842, „Ministerul Proprietăților de Stat a fondat Școala de Pomicultură din Chișinău, de categorie inferioară”²⁴. Potrivit regulamentului cu privire la instituțiile horticole din cadrul Ministerului Proprietăților de Stat, școala avea sarcina „să pregătească pomicultori cu o calificare practică, apti de a răspândi cele mai bune specii horticole tipice zonei”. În paralel, erau urmărite și alte sarcini: studierea modului de cultivare și înmulțire a sorturilor de pomi fructiferi; selecția viermilor de mătase; selecția și uscarea fructelor, tutunului și semințelor. După cum se vede, o atenție sporită urmă să fie acordată pregătirii practice a elevilor și însușirii unor metode noi de cultivare a pomilor fructiferi și a plantelor. Toate aceste sarcini îi asigurau pe viitor și funcția unui centru științific de răspândire a cunoștințelor elementare cu privire la ramurile horticulturii.

Nu sunt lipsite de interes și alte amănunte spicuite din corespondența funcționarilor imperiali în legătură cu fondarea Școlii de Pomicultură de la Chișinău.

¹⁹ ANRM, F. 2, inv 1, d, 2233f. 100-102.

²⁰ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3659, f. 1-2.

²¹ Christian von Steven (17881-1863), cunoscut botanist din Imperiul Rus, la origine suedez, unul dintre fondatorii renumitului parc Nikitin din Crimeea, membru al Academiei de Științe din Sankt Petersburg.

²² ANRM, F. 2, inv 1, d, 2233, f. 3-4.

²³ ANRM, F. 2, inv 1, d, 2233, f. 5-19.

²⁴ ANRM, F. 2, inv 1, d, 2233, f. 30.

M.S. Voronțov, guvernatorul general al Novorosiei, recomanda guvernatorului Basarabiei Pavel Fiodorov să examineze posibilitatea „angajării” la Școala de Pomicultură din Chișinău a 10 elevi, rămași neangajați în câmpul muncii după lichidarea Școlii de Viticultură din Crimeea: „În legătură cu faptul că Școala de Viticultură din Crimeea a fost închisă, iar cei 24 de elevi au fost distribuiți pe la alte școli, 14 fiind trimiși la Odesa²⁵, ceilalți însă n-au de lucru. În cazul în care veți decide să angajați 10 elevi în livada din Chișinău, rog să confirmați”²⁶. Din sursele cercetate nu reiese clar poziția guvernatorului de la Chișinău în această problemă, dar, printr-o scrisoare din 20 martie 1843 acesta era informat, că în curând la Chișinău vor sosi primii 8 elevi din Crimeea”²⁷.

Oficial, Școala de Pomicultură din Chișinău a fost deschisă pe 1 octombrie 1844²⁸. Primii 10 elevi admiși la studii făceau parte din categoria fiilor de țărani așezați pe moșiile statului. Aceștia învățau pe contul statului, dar, erau acceptați și elevii descendenți din alte categorii sociale, însă aceștia trebuiau să achite plată anuală de 50 rub./argint. Potrivit regulamentului cu privire la institutiile horticole, elevii scolilor de acest gen studiau ramurile horticulurii, apiculturii, cele ale tutunăriei, uscarea fructelor etc. Însușirea teoretică a cunoștințelor de bază se combina cu dobândirea de abilități practice, care prevedeau însușirea deprinderilor de horticulor, învățarea metodologiei de creștere a viermilor de mătase, de cultivare a tutunului sau de uscare a fructelor.

Corpul didactic al Școlii de Pomicultură era compus doar din trei învățători, dintre care unul era responsabil de lecțiile practice, precum plantarea tutunului, uscarea fructelor, albinăritul, creșterea viermilor de mătase. Același învățător era responsabil și de lecțiile practice la geometrie și desen liniar. Cel de al doilea învățător era angajat pentru predarea limbii ruse, aritmeticii și caligrafiei. Și în sfârșit, preotul, care predă cântul bisericesc, orele de religie și limba latină.

Programul de studii era prevăzută pentru 6 ani. La absolvirea școlii, „bursierii” erau repartizați în gospodăriile de pe domeniile statului, fiind obligați să lucreze nu mai puțin de 10 ani. În acești ani, elevii absolvenți ai școlii, urmau să demonstreze prin acțiuni practice că n-au abandonat profesia aleasă și că au însușit cursul prevăzut de programul de studii de șase ani. Prestigiul profesiei alese și profesionalismul era prețuit în societatea basarabeană. Absolvenții Școlii de Pomicultură aveau dreptul să selecteze pomi și plante pentru conacele boierești; să proiecteze livezi și parcuri; să selecteze și să înmulțească soiuri noi de plante și arbori. Abia după expirarea celor zece ani de muncă în gospodăriile agricole, foștilor absolvenți ai școlii li se acorda calificativul de „pomiculor”²⁹.

²⁵ Școala de pomicultură de la Odesa s-a deschis în 1844.

²⁶ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3659, f. 40.

²⁷ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3659, f. 86-89.

²⁸ În urma vizitei efectuate în 1844, de către A.I. Livșin, directorul Departamentului agricol al ministerului, acesta a găsit de cuviință că starea școlii este excelentă și poate fi deschisă pentru studii.

²⁹ Крачун Т.А., Очерки по развитию школы и педагогической мысли в Молдавии, Кишинев, 1969, p. 82.

Lucrările de amenajare a terenului și de construcție a Școlii de Pomicultură din Chișinău

Terenul pentru amenajarea Școlii de pomicultură a fost ales de către inspectorul agricol Christian Steven. Situat în partea periferică a orașului (actualmente, sectorul Botanica), terenul era așezată pe un podiș înalt, deschis, cu solul de lut nisipos. Dar abia în 1843, au demarat lucrările de construcție a școlii, ele fiind supravegheate direct de N.K. Ber, șeful Direcției de administrare a proprietăților de stat în Basarabia. Pe terenul special distribuit Școlii de Pomicultură (21 desetine 2341 stânjeni) a fost construit un complex de clădiri cu săli de clasă, cămine pentru elevi și locuințe pentru învățători. Potrivit decretului imperial, școala fondată la Chișinău trebuia să devină o „școală model”, iar arhitectul proiectului urma să fie remunerat cu 200 rub./argint³⁰. Pentru întreținerea școlii anual se aloca suma de 3.620 rub./argint. Din suma respectivă Ministerul Proprietăților de Stat aloca doar 1355 rub., iar cealaltă jumătate să fie acoperit din capitalul celor zece procente³¹.

Cele mai multe încăperi au fost construite în decursul anului 1847, în special, o clasă nouă de studii, biblioteca, depozitul de semințe și încăperile pentru creșterea viermilor de mătase. Construcția unor blocuri a fost finalizată abia în 1850. Depășirea Cheltuielilor prevăzute pentru construcții a fost acoperită din fondul de rezervă al școlii, acumulat în urma realizării producției agricole obținute pe terenurile proprii. În 1851, în urma vizitei lui D.N. Strukov, inspector agricol al guberniilor de sud ale imperiului, direcția Școlii de Pomicultură a achiziționat un nou teren, din imediata vecinătate, cu o suprafață de 5 desetine. Pe terenul situat în luncă au fost construite diguri speciale de reținere a umezelii de zăpadă sau ploaie și au fost plantate cele mai alese soiuri europene de viță de vie, dar și copaci fructiferi și alte plantații de soi³².

În registrul de inventariere a proprietății deținute de Școala de Pomicultură, la 1865, erau consemnate următoarele: „Școala dispune de șapte încăperi: în partea dreaptă de la intrare se aflau clasele de studii și biblioteca; pe partea stânga se aflau încăperile pentru personalul de conducere a școlii, depozitul de semințe, farmacia și trei încăperi pentru creșterea viermilor de mătase și de depănare a firelor. Încăperea din fața centrului de studii are beci, iar în vecinătate și află sarai și uscătorie pentru fructe, tutun și pepiniera. În secția de gospodărie sunt amenajate încăperi pentru cai și boi³³. O altă încăpere era destinată pentru orangerie, alta pentru depozitul de instrumente. Mai era amenajată și baia, iar în preajmă era instalată o cisternă enormă cu o capacitate de 4.800 vedre de apă. Toate încăperile erau construite la un singur nivel.

Potrivit surselor, inspectoratul agricol recomanda guvernatorului Basarabiei angajarea în calitate de conducător al școlii pe botanistul Carol Vitman, care avea

³⁰ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3659, f. 47.

³¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3659, f. 30.

³² Денгинк А., *Исорико-технический озор действий Бессарабского училища садоводства за 25 лет (1842-1867)*. Записки Бессарабского статистического комитета, Том, Кишинев, 1868, стр. 155-157.

³³ Ibidem, p. 157.

o anumită experiență în coordonarea și amenajarea plantațiilor de vii în Georgia (lo-cuia la Odesa)³⁴. Pentru semnarea contractului (tradus din germană) se recomanda invitarea lui Carol Vitman la Chișinău. Contractul prevedea să i se achite o leafă anuală de 600 rub., din momentul în care va începe lucrările de ameliorare a tere-nurilor. Pe deasupra, va beneficia de locuință, căldură și iluminat. De asemenea, urma să i se pună la dispoziție un subaltern (un conțopist). În contractul de muncă se recomanda să fie arătat numărul elevilor înmatriculați la studii. Botanistul mai avea obligația să asigure buna organizare a terenurilor, să planteze pomii cei mai buni și să supravegheze lecțiile practice ale elevilor³⁵. Deși, pe 28 septembrie 1842, botanistul Carol Vitman a venit la Chișinău și era gata să înceapă lucrările de ame-najare, din varii motive, acesta „stătea fără lucru”³⁶. Abia pe 26 februarie 1843, bo-tanistului Carol Vitman, în calitate de ajutor i-a fost recomandat supusul austriac Pezel (viticultor). Acesta însă nu cunoștea rusa. Guvernatorul P.I. Fiodorov era de părerea că trebuie angajat un specialist, care cunoaște limbă rusă. Or, acest impe-diment, în opinia guvernatorului „contravine unei comunicări active la lecțiile practice ale elevilor”³⁷.

Este surprinzător să constatăm că aceste mărturii referitoare la angajarea bo-tanistului Carol Vitman și a supusului austriac Pezel nu sunt consemnate în studiul de referință asupra istoricului Școlii de Pomicultură din Chișinău, realizat de A. Den-ghink, în 1867³⁸. Sursele citate nu ne dau alte explicații în legătură cu aflarea bot-a-nistului Carol Vitman, după anul 1843, în funcția de director al Școlii de Pomicul-tură. Cert este că lucrările de amenajare a terenurilor agricole, începând cu toamna anului 1843, au fost încredințate lui Al.D. Denghink, horticultor cu experiență în domeniu. Deci, A. Denghink a deținut funcția de director al Școlii de Pomicultură din Chișinău, abia în 1843 și nicidecum în 1842³⁹.

Suprafața terenului pentru grădina școlii se compunea din două mari sec-toare despărțite de șoseaua care unea Chișinăul cu localitatea Muncești. Terenul principal cu o suprafață totală de 21 deseatine 2.341 m/stânjeni⁴⁰ se compunea din mai multe terenuri și încăperi: corpul de bază a școlii cu toate construcțiile adiacen-

³⁴ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3659, f. 23-29.

³⁵ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3659, f. 36-45

³⁶ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3659, f. 47.

³⁷ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3659, f. 80

³⁸ Денгинк А., *Обзор действий Бессарабского училища садоводства*, Кишинев, 1867, 107 с.; *Idem*, *Историко-технический обзор действий Бессарабского училища садоводства за 25 лет (1842-1867)*. Записки Бессарабского статистического комитета, Том , Кишинев, 1868, стр. 155-257.

³⁹ Potrivit istoriografiei oficiale ruse, A.D. Denghink a deținut funcția de director al Școlii de Pomicul-tură timp de 35 de ani, începând cu anul 1842. A.D. Denghink s-a născut la Riga. Este cunoscut prin activitatea sa prodigioasă de amenajarea a parcurilor și grădinilor decorative; a activat la amenajarea parcului din Țarișan, în funcție de ajutor al livădarului șef, de unde și-a atras o slavă binemeritată, fi-nd recomandat în 1842, la postul de director al Școlii de Pomicultură din Chișinău, prima de acest gen în sud-vestul Imperiului Rus.

⁴⁰ Stânjen – unitate de măsură pentru lungime, folosită înaintea introducerii sistemului metric, care a variat, după epocă și regiune, de la 1,96 m la 2,23 m.

te, grădina cu pomi fructiferi, pepiniera de pomi fructiferi și cei de pădure, plantații de vii cu sorturi de masă; plantații de vii aduse din alte țări pentru producerea vinului, plantații de dud, grădina engleză și florăria⁴¹.

**Planul de amenajare a terenului locativ și a celui agricol,
al livezii și grădinii (1845)**

Nr.	Denumire/ teren	desetină	Număr/m
1	Terenul locativ	-	1.250
2	Florăria		1.200
3	Arbori de pădure,	-1	800
4	Pepiniera plantațiilor de pomi fructiferi și arbori	4	-
5	Livada de pomi fructiferi	9	1800
6	Livada engleză	2	1575
7	Plantații de vii	4	--
8	Plantații de dud	2	1800
9	Alte plantații rentabile	1	1112
	Total	23	9537

Sursa: Денгинк А., *Историко-технический обзор действий Бессарабского училища садоводства за 25 лет (1842-1867)*. Записки Бессарабского статистического комитета, Том, Кишинев, 1868, стр. 159.

În opinia lui Al. D. Deghing, livada școlii trebuia să devină un model atractiv pentru localitățile din Basarabia, fie pentru livezile și parcurile din zona orașelor, fie pentru gospodăriile rurale, a conacelor boierești, în special. La 19 martie 1844, Al. D. Denghink înainta o cerere către guvernatorul Basarabiei în care solicita aprobarea pentru procurarea a „100 de pomi de salcâm alb”⁴². De reținut că cele mai bune sorturi de pomi sau semințe au fost procurate din străinătate. O parte, însă, au fost procurate de la alte grădini botanice din Imperiul Rus, precum cea din Sankt Petersburg, Țarskoe Selo, Riga sau Grădina Botanică „Nikitin” din Crimeea.

Livada de pomi și arbori a Școlii de Pomicultură

Nr.	Denumire (pomi și arbori)	Bucăți
1	Pomi fructiferi (sorturi străine)	3.150
2	Pomi fructiferi	1.242
2	Butuci de viță de vie (majoritatea din sorturi alese)	9.802
3	Dud	6.151
4	Copaci și arbuști de pădure, decorativi	12.979
	Total	33. 324

Sursa: Денгинк А., *Историко-технический обзор действий Бессарабского училища садоводства за 25 лет (1842-1867)*. Записки Бессарабского статистического комитета, Том, Кишинев, 1868, стр. 160.

⁴¹ Денгинк А., *Историко-технический обзор действий Бессарабского училища садоводства за 25 лет (1842-1867)*. Записки Бессарабского статистического комитета, Том, Кишинев, 1868, стр. 159.

⁴² ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3659, f. 91.

Primele plantații de pomi au fost făcute în 1845. Plantarea pomilor s-a făcut respectând configurația reliefului local, condițiile climaterice, umiditatea solului etc. O atenție sporită s-a atras asupra reliefului. Pentru a crea iluzia spațiului masiv s-a recurs la proiectarea cărărilor dese și șerpuite. O descriere detaliată a livezii s-a făcut în 1867, coroanele caiselor, de exemplu, era mai mare de 6 stânjeni⁴³.

Date cu privire la starea generală a livezii Școlii de Pomicultură în 1867

Denumirea	Pomi și arbori				Sorturi	Plante	
	pepinieră		sol deschis			glastră	sol
	Altoiți	Ne-altoiți	Altoiți	Altoiți			
Pomi fructiferi	9.103	2.095	143	3007	202		
Arbori	2.294		1.242		20		
Vița de vie	1.169		9.802		151		
Copaci de pădure	1.484	358	5.401	72	98		
Dud	1.026	112	5.807	344	4		
Plantații în glastră					388	4754	
Flori					301		4.500
Plante de grădină					50		2.100
Plante medicinale, uleioase, comerciale						60	4.350
Total	16635	2669	29843	3481	1369	4754	10950

Sursa: Денгинк А., *Историко-технический обзор действий Бессарабского училища садоводства за 25 лет (1842-1867)*. Записки Бессарабского статистического комитета, Том , Кишинев, 1868, стр. 178.

Pe deasupra au fost plantată și o colecție dendrologică de specii rare. Grădina botanica a fost concepută pe un landsaft specific zonei, forma reliefului îi imprima o frumusețe deosebită, ceea ce i-a atras în epocă titlul de „grădină engleză”. În secolul al XIX-lea, grădina engleză și pepiniera școlii au asigurat cu material săditor alte grădini și parcuri din Basarabia. În 1867, în pepiniera școlii au fost crescuți 46.592 pomi și butași pentru plantații, dintre care 21.369 au fost vânduți, iar 13.569 au fost oferiti gratis parcurilor din Stolniceni, Taul, Ivancea, Temeleuți și Rediu Mare. O bună parte din pomii fructiferi, crescuți pe terenurile experimentale a școlii au fost distribuiți, atât locuitorilor din Basarabia, cât și în alte gubernii ale Rusiei. Au fost semnalate solicitări din Principatul Moldovei și chiar din Elveția⁴⁴.

Promoțiile Școlii de Pomicultură din Chișinău (1844-1867)

Prima promoție a școlii a fost în 1850, a doua – în 1856, a treia – în 1859. Mai apoi promoțiile de elevi erau la fiecare doi ani. Aceasta se explică prin faptul

⁴³ Денгинк А., *Историко-технический обзор действий Бессарабского училища садоводства за 25 лет (1842-1867)*. Записки Бессарабского статистического комитета, Том , Кишинев, 1868, стр. 160.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 164

ca în primii ani de activitate admiterea elevilor se făcea o dată la 6 ani, apoi, odată la 3 ani, apoi, odată la 2 ani. Date oficiale cu privire la absolvenții școlii sunt publicate abia în 1866. Potrivit acestora, între anii 1844-1866, au absolvit cursurile 82 de elevi, inclusiv 33 bursieri de stat (cu studii gratuite), 24 de elevi au absolvit în bază de contract (plata anuală era de 50 rub. argint), 25 de elevi erau dintre cei care îndeplineau diferite munci pe terenurile școlii. Dintre toți cei arătați mai sus, 9 elevi au absolvit doar parțial studiile: 4 bursieri și 5 pe contract⁴⁵. La 1 ianuarie 1867 erau înscriși 23 de elevi, inclusiv: 12 bursieri, 6 cu plată și 5 elevi-muncitori. Dintre aceștia au absolvit, în 1867, 5 elevi bursieri.

**Numărul general de elevi absolvenți
ai Școlii de Pomicultură din Chișinău (1844-1867)**

Nr	categoria	Absolvenți
1	Elevi bursieri	33
2	Elevi cu taxă	24
	Elevi/muncitori	25
	Total	82
Numărul de elevi înmatriculați la Școala de Pomicultură din Chișinău în 1867		
Nr	categoria	Elevi
1	Elevi bursieri	12
2	Elevi cu plată	6
	Elevi/muncitori	5
	total	23

Sursa: Денгинк А., *Историко-технический обзор действий Бессарабского училища садоводства за 25 лет (1842-1867)*. Записки Бессарабского статистического комитета, Том , Кишинев, 1868, стр. 157.

Departamentul agricol își asuma responsabilitatea angajării elevilor bursieri în gospodăriile de stat și private. Absolvenții școlii (în bază de contract, cu plată) erau trimiși în familiile lor, părinții acestora asumându-și responsabilitatea pentru angajare în câmpul muncii. Elevilor absolvenți din categoria a treia – elevii-muncitori – li se acorda dreptul de a se ocupa cu pomicultură, să sădească pomi fructiferi în gospodării fie private sau pentru comune. Adeseori, absolvenții angajați pe domeniile statului părăseau locul de muncă și se reangajau în gospodării private. Este important să observăm că, anual, de la de la locul de muncă erau trimise pe adresa școlii informații/ dări de seamă asupra activității elevilor absolvenți. Aceste mărturii confirmă faptul că absolvenții Școlii de Pomicultură erau solicitați în gospodăriile agricole și totodată, erau apreciați pentru calificarea muncii lor de pomicultori. Unii dintre ei aveau și salarii decente de la 200-300 până la 500/600 rub/argint, anual, spre exemplu, Constantin Dulgheru, Ștefan Corduneanu, Demian Sorocean⁴⁶.

Se cunosc foarte puține date cu privire la procesul didactic propriu-zis, des-

⁴⁵ *Ibidem*, p. 164.

⁴⁶ *Ibidem*, p.165.

fășurat în cadrul școlii. În istoriografia oficială rusă sunt reflectate cu preferință, doar unele aspecte ce țin de succesele obținute pe terenul experimental științific al Școlii de Pomicultură din Chișinău. Realizările obținute, fără îndoială, pot fi atribuite activității de cercetare și experimentare desfășurate de A.D. Denghink, directorul acestei instituții. Însuși A.D. Denghink era membru al unui șir de societăți științifice din Rusia și de peste hotare, fapt ce facilita schimbul de material săditor. Școala întreținea legături cu alte instituții similare din Rusia, în special, cu Grădina Botanică „Nikitin” din Crimeea, de unde erau aduse semințe și puieți. A.D. Denghink a editat un șir de lucrări, unicele surse din secolul al XIX-lea, care conțin date privind observațiile asupra plantelor lemnoase exotice din Basarabia. A.D. Denghink a experimentat și recomandat pentru a fi folosite peste 100 specii și forme de arbori și arbuști care astăzi încă rar se mai întâlnesc în spațiile verzi⁴⁷. Dar să judecăm după fapte.

În 1852, s-a experimentat, după metode noi, prima uscare a fructelor în uscătoria școlii care ocupa o încăpere destul de modestă. Produsele expuse la expoziția agricolă de la Moscova au obținut prima medalie de argint. În 1853, mostrele de fructe uscate – vișină, măr, caise și prune – au fost solicitate de către negustorii din Sankt Petersburg. Unele mostre concureau cu cele aduse din Europa. Departamentul agricol le-a dat o înaltă apreciere⁴⁸. Din 1853, s-a început cultivarea tutunului în baza unor tehnologii științifice moderne și pe suprafețe extinse. În acest scop a fost invitat de la Salonic „un specialist turc”, care timp de doi ani a învățat elevii școlii să cultive tutunul pe plantații. Au fost instalate stelaje speciale pentru uscarea frunzelor. A. D. Denghink constata cu satisfacție, că datorită Școlii de Pomicultură, plantațiile de tutun s-au răspândit în întreaga Basarabie și se cultiva (pe la 1867) pe suprafețe mari de 5 sau chiar 10 stângeni. În 1860, plantațiile de flori erau atât de multe că spațiul rezervat pentru orangerie era neîncăpător. S-a întreprins un demers către administrația provinciei pentru a construi încă o florărie. S-a realizat și o anumită răspândire a speciilor noi de arbori și arbuști în Basarabia. Școala a furnizat populației și diferitor gospodării (până la 1867) – 117 mii puieți de plante pomicole și decorative, inclusiv arbori și arbuști decorativi – 35.028 unit., plante floricole – 4.247 unit.⁴⁹. Succesele obținute de Școala de Pomicultură din Chișinău au fost menționate la expozițiile agricole organizate fie la Moscova sau la Chișinău: Diploma de onoare „Pentru mătase de calitate superioară” (Expoziția agricolă din Chișinău, 1847); Medalia de aur cu lentă, decernată lui A.D. Denghink de către Societatea Agricolă Imperială din Moscova „Pentru merite deosebite în prezentarea utilajelor tehnice utilizate în livadă” (Expoziția agricolă de la Moscova, 1864). De asemenea, A.D. Denghink, este ales membru al mai multor societăți științifice: Societatea Im-

⁴⁷ Денгинк А.Д., *Руководство к содержанию и разведению плодовых деревьев и кустарников в Новороссийском крае и Бессарабии*, Кишинев, 1884, 133 с. (Lista plantelor exotice include 181 specii și forme. Sunt menționate speciile de arbuști decorativi și liane: Clematis jackmanii, C. tangutica, C. viticella, Chaenomeles japonica, Kerria japonica, Syringa chinensis, Spiraea salicifolia, Tamarix ramosissima, T. tetrandra etc.).

⁴⁸ *Ibidem*, p. 157.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 158.

perială Agricolă din Sudul Rusiei (1850); Societatea Rusă de Pomicultură din Sankt Petersburg (1859); Comitetul Regional de Statistică din Basarabia (1862); Societatea Imperială Agricolă din Moscova (1864)⁵⁰.

Rezultatele științifice obținute pe trenurile de experimentare din cadrul Școlii de Pomicultură au fost publicate în paginile presei locale (după 1854)⁵¹. Cele mai multe publicații cu tentă științifică aparțin lui A.D. Denghink⁵².

Concluzii. Nu este lipsit de importanță să observăm, că proiectul de fondare a unei școlii de pomicultură în Basarabia a fost unul ambițios pentru administrația imperială a provinciei. Odată fondată (1842), într-o zonă cu o economie emina-mente agricolă, Școala de Pomicultură din Chișinău trebuia să devină una model pentru alte gubernii ale Imperiului Rus. În proiectul de organizare a școlii au fost antrenați funcționarii mai multor ministere – cel al Instrucțiunii Publice, al Afacerilor Interne, și al Domeniilor Imperiale. În pofida faptului că istoriografia oficială rusă, califică Școala de Pomicultură din Chișinău drept una bine organizată și do-tată, totuși, din 1844 până în 1867, ea a dat doar 87 de absolvenți. Or, numărul absolvenților Școlii de Pomicultură din Chișinău a fost foarte scăzut în raport cu necesitățile reale ale gospodăriilor agricole din provincie. Reforma școlară din anii 1864-1874 nu a cuprins și învățământul profesional datorită faptului că el se afla încă într-o fază incipientă.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 166-167.

⁵¹ Г. Х. [Ханацкий], *Табачная промышленность в Бессарабии*, в Бессарабские Оластные Ведомости (БОВ), № 49, 50; Г. Горе, *Несколько слов об улучшении земледелия в Бессарабии*, в БОВ, 1860, № 20-21, 26, 28, 29.

⁵² А. Денгинг, *Кое-что о плодовых деревьях*, БОВ, 1860, № 21-22 О разведение плодовых садов, БОВ, 1867, № 436 46 50 1868 2 5 9; Idem, *Отрывки из руководства о разведение и содержании плодовых деревьев и кустарников в Новороссийском крае и в Бессарабии*, БОР, 1880, № 7-8 (această lucrare a ieșit și în broșură separată cu titlu ușor modificat: *Руководство к содержанию и разведению плодовых деревьев и кустарников в Новороссийском крае и в Бессарабии*, Кишинев, 1881).

Gheorghe Negru *

UNIREA PRINCIPATELOR ROMÂNE ȘI ÎNVIORAREA SENTIMENTULUI NAȚIONAL ROMÂNESC ÎN BASARABIA (ANII '60 AI SEC. XIX)

The study, written based on correspondence of the local dignitaries from Chisinau with those from St. Petersburg, addresses a very little explored aspect of Bessarabia's history from 1812 to 1918: the 1860s revival of the Romanian national sentiment among the Moldovan boyars and Moldavian intellectuals in Bessarabia, which led to the shaping of a distinct "Romanian" group within the Bessarabian society headed by Carol and Alexandru Cotruta, Nicolae and Aristide Casso, Constantin Cazimir, Constantin Cristi and so on. The phenomenon occurred on the one hand as a result of some relaxation of the autocrat regime during the reign of Tsar Alexander II and on the other hand as a result of the impact of the unionist movement in the 1850s and the unification of the Romanian Principalities in the year 1859.

Key words: Romanian Principalities, Bessarabia, Russian Empire, national movement, Moldovan intellectuals, unionist movement, Bessarabian nobility, Moldovans.

Prin alegerea lui Alexandru Ioan Cuza drept domnitor atât la Iași, cât și la București, la 5 și 24 ianuarie 1859, s-a dat startul procesului de unificare politică și administrativă a Principatelor Române. Reformele inițiate de „domnitorul unirii”, care au vizat toate domeniile vieții sociale, economice și culturale, au pus bazele statului național modern – România – , transformând Principatele Române din obiect în subiect al relațiilor internaționale¹. Principatele Române, dependente, inițial, de puterea suzerană (Imperiul Otoman), iar apoi, și de cea protectoare (Imperiul Rus), spre deosebire de țările occidentale, care au cunoscut o dezvoltare „de la stat la națiune”, s-au caracterizat printr-o traiectorie a dezvoltării, așa cum s-a întâmplat în general cu țările din Europa de Sud-Est, „de la națiune la stat”². Această particularitate a remarcat-o, plastic, și domnitorul Alexandru Ioan Cuza care, după recunoașterea de către Poartă a dublei uniri, în celebra „Proclamație a Unirii ” din 11 decembrie 1861 de la Iași, a enunțat: „Unirea este îndeplinită. Naționalitatea Română este întemeiată”³. Or, într-adevăr, deși națiunea română modernă cunoscuse o autoafirmare puternică în prima jumătate a sec. al XIX-lea, acest proces nu putea fi definitivat și oficializat decât prin proclamarea și constituirea propriului stat na-

* **Gheorghe Negru**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutului de Istorie al AȘM

¹ Gheorghe Platon, *De la constituirea națiunii la Marea Unire: studii de istorie modernă*, volumul 2, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1998, p. 77.

² „Dacă Occidentul este caracterizat în general de o traectorie «de la stat la națiune», Europa de Est și anumite părți ale Asiei pot fi mai convingător analizate în termenii modelului «de la națiune la stat»” (Antony D. Smith, *Naționalism și Modernism. Un studiu critic al teoriilor recente cu privire la națiune și naționalism*. Traducere din engleză de Diana Stanciu, Chișinău, Epigraf, 2002, p. 86).

³ Irina Rădulescu-Valasoglu, *Alexandru Ioan Cuza și politica europeană*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974, p. 79.

țional modern, așa cum s-a întâmplat în toate celelalte state europene.

Unirea Principatelor Române în anul 1859 a creat o situație geopolitică nouă în această parte a Europei de Sud-Est care a influențat nu doar politica internă a României, ci și atitudinea autorităților Imperiului Habsburgic și ale Imperiului Rus față de statul român nou creat și față de comunitățile românești din cadrul acestor imperii. În Basarabia, mișcarea unionistă din anii '50 și unirea Principatelor, a generat două procese contrapuse. A fost vorba, în primul rând, de înviorarea și fortificarea sentimentului național românesc printre boierii culti și intelectualii moldoveni. Fenomenul s-a produs sub influența noului context politic constituit după înfrângerea Imperiului Rus în războiul Crimeii (1853-1856) și retrocedarea, în anul 1856, a județelor de sud ale Basarabiei (Bolgrad, Cahul, Ismail) către Principatul Moldovei. Evenimentele respective au coincis și cu o oarecare relaxare, un mic „dezgheț”, a regimului autocrat, după urcarea pe tron a țarului Alexandru II (1855-1881), în urma eforturilor depuse de acesta de a reforma și moderniza structurile economice și sociale anacronice ale Imperiului Rus⁴.

Elita moldovenească din Basarabia, „deșteptată” și pusă în mișcare de evenimentele din Principatele Române din anii '50-60 ai sec. XIX, spre deosebire de mulți dintre boierii și intelectualii români de la începutul sec. XIX, care, după cum s-a exprimat Ioan Pelivan, aveau o „încredere mistică în pravoslavia rusească”⁵, s-a debarasat de orice iluzii privind scopurile politice reale urmărite de Imperiul Rus în Balcani și în zonele adiacente, s-a sincronizat cultural și politic cu procesele din România, „visând” la unirea cu țara respectivă. Împotrivindu-se politicii de rusificare, boierii și intelectualii moldoveni au generat un naționalism preponderent cultural⁶ care s-a bazat pe românismul modern, aflat în ascensiune în Principatele Române și România. Astfel a fost compensată, într-o oarecare măsură, lipsa instituțiilor culturale naționale în Basarabia și a propriilor cercetări în domeniul istoriei și culturii.

Deoarece studiul se bazează, în temei, pe documente elaborate de către demnitarii Imperiului Rus și, totodată, ținând cont de abordarea „moldovenistă” a istoriografiei sovietice din perioada interbelică și postbelică, este firesc să clarificăm, mai întâi, felul în care funcționarii respectivi percepeau apartenența națională a populației majoritare din Basarabia în raport cu populația din Principatele Române. Ce termeni foloseau și care erau înțelesul acestora atunci când autoritățile țariste se refereau la identitatea națională a populației din Basarabia și Principate? Avem la dispoziție în acest sens o serie de documente edificatoare – corespondența autorităților imperiale din Sankt Petersburg și Odesa cu cele din Chișinău. Mărturiile respective, pe care le vom expune în ordine cronologică mai jos, reflectă percepția do-

⁴ Russel Sherman, *Rusia, 1815-1881*. Traducere Radu Paraschivescu, București, Bic ALL, 2001, p. 66-129; Michael Lynch scrie despre o „linie politică liberală inițială”, abandonată apoi de țarul Alexandru II (*Reacțiune și revoluție: Rusia 1881-1924*. Traducere Emilia Stere, București, Bic ALL, 2000, p. 21).

⁵ Ioan Pelivan *istoric al mișcării de eliberare națională din Basarabia*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note, bibliografie și indice de nume de Ion Constantin, Ion Negrei și Gheorghe Negru, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2012, p. 63.

⁶ Gheorghe Negru, *Cultura românească din Basarabia: eforturi pentru a supraviețui*. în *Destin Românesc*. Revistă de istorie și cultură, Chișinău – București, 1999, nr.2, p. 50-61.

minantă în epocă în mediul oamenilor culti și a oficialităților Imperiului Rus și, indirect, în rândul intelectualilor și boierilor români din Basarabia.

În nota informativă din 12 februarie 1858, adresată ministrului Instrucțiunii Publice, guvernatorul militar al Basarabiei, Fanton de Verrayon, propunea guvernului de la Sankt Petersburg să accepte editarea la Chișinău a unei reviste literare în „*limba moldovenească*” (s. n.), utilă atât pentru Basarabia, cât și pentru Principate, cu scopul de a contracara articolele „lipsite de bunăvoință nu numai față de Rusia, ci chiar și față de Ortodoxie”, publicate în presa din Moldova și Valahia⁷. Fanton de Verrayon nu a fost de acord cu opinia guvernatorului general al Novorosiei și Basarabiei, contele Stroganov, care considera că articolele contrapropagandistice, ce vizau mass-media din Principate, trebuiau publicate în Buletinul Regional al Basarabiei. În opinia guvernatorului militar, titlul revistei – „*Buletinul Basarabiei*” – nu era potrivit, deoarece i se părea că acesta „va avea un aspect oficial, pe când scopul principal al proiectatei reviste este acela ca cititorii din Principate să aibă convingerea că orientarea sa provine anume de la *Românii Basarabeni*” (s. n.). Demnitarul de la Chișinău considera că titlul indicat pentru noua revistă era „*Steluța Prutului*”. Or, denumirea respectivă „le conferă într-un fel locuitorilor de pe ambele maluri ale Prutului dreptul de a participa la revistă, pe când titlul „*Buletinul Basarabiei*” presupune ideea că el aparține oarecum exclusiv basarabenilor”⁸.

Se poate constata astfel că, pentru guvernatorul Basarabiei, noțiunile moldovean – român erau complementare, nu independente sau antagonice. El considera firesc spiritul unionist din Principatele Române și Basarabia, aceasta din urmă nefiind, din punctual său de vedere, o entitate separată lingvistic și cultural de Principate. Deși proiecta o diversiune ideologică, intenționând ca, prin intermediul revistei, să propage printre românii din Basarabia și Principate dragostea față de istoria și politica Rusiei, „apropierea” de aceasta, să combată orientarea politică prooccidentală a Principatelor, în special articolele din ziarele moldovenești și valahe care „conțineau calomnii mârșave la adresa Bisericii Greco-Ruse, având drept scop răsturnarea Ortodoxiei în Principate”, guvernatorul militar Fanton de Verrayon nu a conceput acțiuni de izolare culturală și lingvistică a Basarabiei de Principatele Române. Dimpotrivă, realizarea intențiilor sale ar fi contribuit la sincronizarea și unificarea lingvistică și culturală a românilor separați pe linia Prutului. Printre altele, revista trebuia să conțină „indici de cărți, broșuri, hărți geografice, stampe, note privitoare la *Moldova, Valahia, Basarabia, Bucovina și Transilvania* (s. n.), care au apărut și apar în toate limbile, în interior și în străinătate; analize a celor mai interesante opere și ediții din literatura română în general și din literaturile străine despre români”. De asemenea, ținând cont de „insuficiența *literelor românești, a noilor caractere* (s. n.) în tipografia lui Popov”, se preconiza comandarea acestora în străinătate. La fel, se propunea angajarea unui corector care să „cunoască temeinic no-

⁷ Arhiva Istorică de Stat a Rusiei (AISR), fond 772, inv. 1, 1885, dosar 4386, filele 1-8; Gheorghe Negru, *Presa de limbă română din Basarabia și Regatul României sub impactul cenzurii țariste*. Documente din arhivele de la Moscova, Sankt Petersburg, Chișinău, București, în Destin Românesc, Revistă de istorie și cultură, Ediție specială, 2008, nr. 5-6, p. 38-39.

⁸ Gheorghe Negru, *Presa de limbă română din Basarabia...*, p. 38-41.

ua ortografie românească” (s. n.)⁹.

Într-o notă informativă din 14 februarie 1858, ministrul Instrucțiunii Publice din Imperiul Rus, A. Narov, insista asupra necesității publicării la Chișinău a unei reviste „în limba română” (s. n.), pentru a riposta la articolele politice și antiortodoxe din ziarele publicate în Principatele Moldova și Valahia. Propunerea era justificată – explica ministrul – și de faptul că „poporul român (s.n.), răspândit într-un număr de șapte milioane și jumătate pe un spațiu enorm între Tisa și Nistru, Carpați și Dunăre, locuiește și în granițele patriei noastre în număr de aproape 500-600 mii de suflete” (s. n.)¹⁰.

O abordare similară cu cea a lui Fanton de Verrayon o regăsim și în adresa secretă din 21 martie 1858 a guvernatorului general al Novorosiei și Basarabiei, contele Stroganov, către ministrul Instrucțiunii Publice, care se referea, explicit, la „Românii noștri basarabeni” (s. n.)¹¹.

În textul raportului ministrului Instrucțiunii Publice, Evgraf Kovalevski, aprobat, la 1 iunie 1858, de către țar, Basarabia era considerată drept pământ românesc (ministrul sublinia necesitatea instruirii în instituțiile laice de învățământ superior din Imperiul Rus a „tinerilor originari din Basarabia și, în măsura posibilităților, din alte teritorii populate de români”), iar populația acesteia – „de același neam ca și populația din Principatele Dunărene”¹².

Într-un raport din 6 iunie 1860, expediat guvernatorului general ad-interim al Novorosiei și Basarabiei, guvernatorul militar al Basarabiei, M. L. Fanton de Verrayon, solicita obținerea permisiunii țarului de a primi la Chișinău ziarele din Moldova și Valahia, prezentând următoarele explicații: „Conducând un ținut înrudit cu Principatele Dunărene prin limbă, tradiție, caracter și obiceiuri (s. n.), un ținut ce întreține relații permanente cu Principatele, în care, mai mult sau mai puțin, trebuie să reverbereze ecouri ale opiniei publice dominantă în Moldova și Valahia, eu sunt dator să țin cont de aceste opinii în acțiunile mele privind locuitorii Basarabiei și de aceea consider obligatoriu ca guvernatorul Basarabiei să citească ziarele de opinie ce apar în Principate”¹³.

La fel și guvernatorul ad-interim al Basarabiei, Platon Antonovici, într-un raport din 6 iulie 1863, expediat țarului și ministrului Afacerilor Interne, explica geneza „curentului românofil” în Basarabia și menționa faptul că „Basarabia este o regiune frontalieră, aflată într-o situație excepțională, condiționată de vecinătatea sa cu Moldova care, cel puțin pe jumătate, este populată de către persoane de aceeași etnie” (s. n.)¹⁴.

⁹ *Ibidem*, p. 42-43.

¹⁰ Arhiva Istorică de Stat a Rusiei (AISR), fond 772, inv. 1, 1885, dosar 4386, filele 17-19 verso; Gheorghe Negru, *Presa de limbă română din Basarabia...*, p. 44-47.

¹¹ Gheorghe Negru, *Presa de limbă română din Basarabia...*, p. 52-55.

¹² *Ibidem*, p. 62-65.

¹³ Gheorghe Negru, *Cenzura țaristă și presa românească din Basarabia*, în *Destin Românesc. Revistă de istorie și cultură*, Serie nouă, Chișinău, 2007, nr. 1-2, p. 282-294.

¹⁴ Gheorghe Negru, „Curentul românofil” în *Basarabia sub ocupația țaristă*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, 1996, nr. 2, p. 38.

În prima jumătate a anilor 60 ai sec. XIX, s-a produs o corespondență specială între guvernatorii Basarabiei și organele ierarhic superioare de la Odesa și Sankt Petersburg cu privire la gradul de pericol pentru Imperiul Rus a „curentului românofil” sau a „partidului boierilor moldoveni”. Pe lângă faptul că această corespondență, la fel ca și documentele relatate mai sus, confirmă că pentru demnitarii Imperiului Rus termenii „moldovean – român”, „moldovenism – românism” și, respectiv, „limbă moldovenească – limbă română” desemnau una și aceeași realitate etnică și lingvistică, una și aceeași identitate națională, adică erau sinonime, ea mai semnalează și o evidentă resurecție națională, identitară, printre intelectualii și nobilii moldoveni din Basarabia, ca urmare a unirii din 1859 și a impactului României moderne. Ipso facto, autoritățile țariste percepeau manifestările național-culturale ale intelectualilor și boierilor moldoveni ca un proces unitar, ca o singură mișcare. Nici vorbă de două mișcări – „moldofilă” și „românofilă” – și de contrapunerea dintre „identitatea moldovenească” și „identitatea românească” (după cum vor scrie mai târziu istoricii sovietici). Bineînțeles că, la acea etapă, după cum menționau și funcționarii imperiali, numărul „moldofililor – românofililor” din Basarabia nu putea fi mare, după cum nici numărul românilor culti, cu studii universitare, nu era mare. De aceea, pe termen scurt, autoritățile țariste aveau, desigur, dreptate atunci când subliniau că activitatea culturală a boierilor moldoveni nu prezenta un pericol social deosebit pentru Imperiul Rus. Pe termen lung însă, această activitate, reflectând un proces lent dar sigur de conștientizare și consolidare a identității naționale, va contribui în mod esențial la erodarea treptată a loialității față de imperiu¹⁵.

La 28 mai 1863, ca urmare a unui denunț anonim (cu patru cruci în loc de semnături) ce sosise din Chișinău, guvernatorul general al Novorossiei și Basarabiei din Odesa, Pavel Kotzebue, a expediat guvernatorului Basarabiei, conțelui I. Velio, o adresă „strict secretă” cu următorul conținut: „Am primit informații că nobilimea basarabească, pregătindu-se a redacta o adresă împăratului, cu prilejul evenimentelor din Polonia, este împiedicată de opoziția partidului boierilor care visează să restabilească nația moldovenească în Basarabia, în vederea apropierii împrejurărilor, care ar da nației dreptul de a cere unirea cu Moldova (s. n.). În fruntea acestui partid stau: secretarul adunării deputaților nobilimii Alexandru Cotruță, fratele său Carol Cotruță, judecător (la Tribunalul regional Chișinău și Orhei – n. n.), doi frați Casso (fiii lui Ștefan Casso), doi frați Ioan și Constantin Cristi, Constantin Cazimir și fiul său student”. Guvernatorului Basarabiei i se solicita să confirme sau să infirme aceste informații¹⁶.

Iată răspunsul baronului Velio¹⁷: „Partidul care mult compătimește naționalitatea moldovenească (s.n.), cu bună dreptate există în Basarabia, dar se compune

¹⁵ Gheorghe Negru, *Imperiul Rus, Basarabia și identitatea românească*, în *Destin Românesc. Revistă de istorie și cultură*, Chișinău, 2016, nr.1, p. 8-9.

¹⁶ Leon Boga, *Lupta pentru limba românească și ideea unirii la românii din Basarabia după 1812*, Chișinău, Universitas, 1993, p. 219; A. Boldur, *Istoria Basarabiei*, București, Editura Victor Frunză, 1992, p. 476; Ioan Pelivan *istoric al mișcării de eliberare națională din Basarabia*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note, bibliografie și indice de nume de Ion Constantin, Ion Negrei și Gheorghe Negru, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2012, p. 125.

¹⁷ Alexandru Boldur, care a publicat documentul, bazându-se pe dosarul din arhiva de la Chișinău, nu a indicat data expedierii acestuia, dar putem presupune că pe la începutul lunii iunie 1863 răspunsul

în cea mai mare parte din visători tineri, numărul cărora e foarte redus pentru ca să facă opoziție oamenilor, dispuși, mai mult sau mai puțin, pentru guvernul rusesc. Frații Cotruță, mai ales secretarul nobilimii, Alexandru, aparțin într-adevăr acestui partid; doi frați Casso deasemenea; însă aceștea din urmă s-au manifestat până în prezent numai prin opere umanitare, de exemplu, înființări de școli, spitale în moșiile lor, adică binefaceri țăranilor moldoveni săraci. În ce privește pe frații Cristi, ei nu pot fi învinuiți de părtinire în favoarea tendințelor moldovenești. Cel mai mic, Constantin, e adevărat, este sedus de liberalism, după cum în general sunt seduși de această concepție oamenii insuficient de practici, însă cel mai în vârstă Ioan (Ivan), care posedă, în afară de o minte sănătoasă teoretică, încă în mare parte și o minte practică, poate să fie numit mai degrabă adversar, decât luptător *al curentului românesc* (s.n.). El a dovedit aceasta în timpul ultimelor alegeri, când împotriva majorității a arătat energic inutilitatea introducerii în instanțele judecătorești basarabene a *limbii moldovenești* (s.n.). În general, acesta așa zis partid tânăr, în prezent nu este primejdios și în afară de convorbiri între ei, mai mult sau mai puțin iritante, nu se manifestă prin nimic deosebit¹⁸.

Nota bene: „restabilirea nației moldovenești” în Basarabia este privită drept proces de restabilire a națiunii românești, de pregătire a „unirii cu Moldova” (adică cu România modernă !), iar cei care „compătimeau naționalitatea moldovenească”, care luptau pentru introducerea „limbii moldovenești” în justiția basarabeană, erau considerați adepți ai „curentului românesc” din Basarabia. Cu alte cuvinte, procesul de consolidare națională și de formare a identității moderne se baza pe românism, pe ideea că moldovenii din Basarabia sunt parte a poporului român, răspândit dincolo de Prut.

În raportul din 6 iulie 1863, adresat țarului și ministrului afacerilor interne al Imperiului Rus, guvernatorul ad-interim al Basarabiei, baronul I. Velio, analizând aspirațiile politice ale nobilimii basarabene, a încercat să surprindă și impactul evenimentelor din Principatele Române, din ajunul unirii, asupra boierilor și moșierilor din Basarabia. Acesta, referindu-se la „situația excepțională” a Basarabiei, condiționată de „vecinătatea sa cu Moldova” (unită, în 1859, cu Țara Românească), de identitatea etnică a populației din Basarabia și România modernă, relatează demnitarilor de la Sankt Petersburg despre apariția în Basarabia, după încheierea păcii de la Paris din 1856, când „în Principatele Dunărene a fost introdus sistemul reprezentativ de administrare”, a unei „noi orientări” în gândirea politică a nobililor basarabeni: cristalizarea printre aceștea a unui „partid tânăr” sau, după analogia cu mișcarea unionistă din Principatele Române, a unui „curent românofil”. „Generația tânără, în special cea cu studii superioare, – a precizat guvernatorul – a început să viseze la o Românie unită (s. n.). Și chiar dacă aceste vise nu se manifestau decât prin discuții sincere la nivel interpersonal, imboldul totuși s-a produs, noua orientare beneficiind de unele simpatii în interiorul acelor partide care, până atunci, se arătau preocupate doar de propriile avantaje înguste. Această nouă orientare s-a manifestat cu deosebită amploare în ajunul anului trecut și la începutul anului curent, în perioada care a precedat scrutinul nobilimii...”. Din cadrul altor „partide”,

guvernatorului Basarabiei deja plecase spre Odesa.

¹⁸ A. Boldur, *Istoria Basarabiei*, București, Editura Victor Frunză, 1992, p. 476-477.

„simpatizau” tendințelor „românofililor”, „preponderent”, nobilii moldoveni de orientare „conservatoare”. Însă acestea, chiar reieșind din interesele lor proprii, nu puteau să acorde „suport efectiv aspirațiilor tinere, cu atât mai mult, cu cât unii dintre ei privesc cu suspiciune orânduirea constituțională din Moldova, care, deocamdată, nu a reușit să readucă ordinea în țară”.

În general, – își liniștea guvernatorul ad-interim superiorii – „partidul tânăr” care „*promova curentul românofil*” nu dispunea „nici de forțe, nici de experiență pentru a se transforma într-un partid al acțiunii”. Cei care se declarau „*în opoziție directă față de orice manifestări ale moldovenismului extrem*” erau „*dvorenii de etnie rusă*” (s. n.). Spre deosebire de ruși, „nobilii polonezi fac opinie separată și nu se implică în viața publică, bineînțeles cu excepția faptului că, la fel ca toți conaționalii lor, simpatizează în taină cauzei poloneze”. „Opoziția față de *aspirațiile românești*” (s. n.) – constata guvernatorul Basarabiei – ar trebui să se amplifice considerabil odată cu instituirea noilor structuri de zemstvă, în componența adunărilor de zemstvă fiind cooptat un număr impunător de proprietari de terenuri de etnie rusă, care nu fac parte din clasa nobilimii, în special evrei, *adversari energici ai moldovenismului*” (s. n.). Guvernatorul era convins că „marile reforme”, inițiate de țar, dar și eforturile administrației locale de a „întrona în regiune legea și echitatea”, vor conduce, treptat, „la anihilarea oricăror vise legate de *naționalitatea moldovenească*” (s. n.) și îi vor determina pe *românofili* (s.n.) să dea uitării năluca *constituționalismului moldovenesc*... (s. n.), care îi atrage în prezent deoarece văd în el doar aspectele pozitive, trecându-le cu vederea pe cele negative”.

În finalul raportului, guvernatorul ad-interim a concluzionat: „În eventualitatea apariției unor confruntări, ca urmare a actualelor tratative vizând Polonia, la momentul de față nu avem temeiuri să presupunem că nobilimea autohtonă, în scopul realizării aspirațiilor sale naționale, ar putea intra în contradicție directă cu structurile administrative. Maximum la ce ne putem aștepta este rezistența pasivă din partea acesteia, cu alte cuvinte – la reticența în privința unor eventuale sacrificii, pe care, în asemenea cazuri, le presupune datoria fiecărui supus credincios”¹⁹.

În primul rând, constatăm că pentru șeful administrației regionale era un lucru firesc ca „*românofili*” din Basarabia să viseze la afirmarea „*naționalității moldovenești*” și, viceversa, ca tinerii moldoveni basarabeni să viseze la „*o Românie unită*”, românismul din Basarabia fiind pentru el „*o manifestare a moldovenismului extrem*”. Guvernatorul nu sesizează nicio urmă de așa – zis antagonism dintre moldovenism și românism, „*oponenții direcți*” și „*adversarii energici*” ai moldo-românismului erau dvorenii și proprietarii de pământ alogeni, mai ales cei de etnie rusă. Era vorba, bineînțeles, de o percepție caracteristică în epocă atât pentru demnitarii imperiali din Chișinău și Sankt-Petersburg, cât și pentru elita moldovenească din Basarabia.

În al doilea rând, semnalăm că ideea baronului I. Velio precum că „curentul românofil” din Basarabia a apărut după Congresul de pace de la Paris (1856) este contrazisă de mărturiile și documentele din anii '20-50 ai sec. XIX care, la fel ca și cele

¹⁹ Arhiva Națională a Republicii Moldova, fond 2, inv. 1, dosar 7573, filele 65-66 verso; Gheorghe Negru, „Curentul românofil” în Basarabia sub ocupația țaristă, Revista de Istorie a Moldovei, 1996, nr. 2, p. 38-39.

din anii '60, atestă prezența aceleiași indentități românești la boierii și intelectualii basarabeni²⁰. De fapt, după cum se poate deduce, guvernatorul ad-interim I. Velio, care fusese numit nu demult în funcție, a confundat procesul de înviorare a sentimentelor naționale românești printre elitele din Basarabia cu apariția lor în general.

La 21 iulie 1864, general-adjutantul, prințul Dolgorukov, șeful Secției a III-a a Cancelariei Maiestății Sale Imperiale, îl informa pe ministrul Afacerilor Interne, printr-o adresă strict secretă, că în luna ianuarie a aceluiași an un ofițer din cadrul Statului Major al Jandarmeriei Basarabiei îi prezentase o „*listă cu numele angajaților cu simpatii pentru naționalitatea moldovenească*”. „La momentul de față, – relatea prințul Dolgorukov – colonelul Ermolin raportează cum că persoanele în cauză, deși până în prezent nu au racolat pe nimeni în partidul lor, *continuă să aibă simpatii pentru naționalitatea în cauză* (s. n.). Dintre aceste persoane, moșierul Casso manifestă o antipatie flagrantă față de guvernul nostru. În acest sens, colonelul Ermolin sugerează că, dată fiind orientarea ostilă a moșierului Nicolae Casso, în scopul protejării altor persoane împotriva unor eventuale consecințe nefaste, acesta ar trebui deportat într-una dintre guberniile îndepărtate”²¹. Documentul respectiv conține, în anexă, și o listă a moșierilor basarabeni care „aveau simpatii pentru naționalitatea moldovenească”²². În listă regăsim aceleași persoane nominalizate și în adresa din 28 mai 1863 a guvernatorului general al Novorosiei și Basarabiei și în cea a guvernatorului Basarabiei, contelui Velio, de la începutul lunii iunie 1863 (Carol și Alexandru Cotruță, Nicolae și Aristide Casso, Constantin Cazimir, Constantin Cristi), care, după cum s-a menționat mai sus, se aflau în „*fruntea partidului*” și, în calitate de „*luptători ai curentului românesc*”, pledau pentru „*restabilirea nației moldovenști*”, pentru „*unirea ei cu Moldova*” (*recte România!*).

În raportul „strict secret” din 30 aprilie 1865, adresat guvernatorului general al Basarabiei și Novorosiei, intitulat „*Despre limitele puterii șefului Regiunii Basarabia de la alipirea Basarabiei la Rusia până în prezent*”, guvernatorul Basarabiei, Platon Antonovici, semnala pericolul crescut al României moderne pentru Basarabia, comparativ cu situația din Principatele Române din anii '30 ai sec. XIX. Astfel, relatea P. Antonovici, „guvernul Moldovei nu-și ascunde antipatiile față de Rusia și nici intențiile în legătură cu Basarabia rusească. Principele Cuza, în discuțiile sale private cu persoane care nu-i sunt deloc apropiate, își explică fără ocolișuri acțiunile menite să alimenteze în sânul populației moldovenești din Basarabia antipatiile față de guvernul Rusiei și simpatiile față de guvernul Principatelor Unite”.

²⁰ Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Chișinău, Editura enciclopedică „Gheorghe Asachi”, 1992, p. 65-115, 153-222, etc.; Leon Boga, *Lupta pentru limba românească și ideea unirii la românii din Basarabia după 1812*, Chișinău, Universitas, 1993, p. 213-222; Ioan Pelivan, *Istoric al mișcării de eliberare națională din Basarabia*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note, bibliografie și indice de nume de Ion Constantin, Ion Negrei și Gheorghe Negru, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2012, p. 100-120; Gheorghe Ghimpu, *Conștiința națională a românilor moldoveni* (Lucrare de sinteză cu texte antologice), Chișinău, Litera, 1990, p. 280-383.

²¹ AISR, fond 1282, inv.1, dosar 214, fila 62; Gheorghe Negru, *Țarismul și mișcarea națională a românilor din Basarabia*, Chișinău, Prut Internațional, 2000, p. 125-126.

²² *Ibidem*, filele 63-64; *Ibidem*, p. 127.

În opinia guvernatorului, până la Războiul Crimeii (1853-1856), care a avut drept consecință modificarea frontierei Imperiului Rus în Basarabia, „atitudinea guvernului local al Moldovei și Valahiei, dar și a populației principatelor, față de Rusia era cu totul diferită de cea atestată în prezent. Locuitorii principatelor considerau Rusia drept ocrotitoarea lor în fața despotismului otoman, legându-și de numele ei numeroase așteptări. În prezent, însă, și guvernul Principatelor Unite, și poporul ne tratează cu mare neîncredere, ca să nu spun cu o adevărată ostilitate...”.

România modernă, constata demnitarul de la Chișinău, reprezenta pericol pentru Basarabia și datorită faptului că adăpostise revoluționari de diferite etnii, dar mai ales pe polonezi, cu stări de spirit „cele mai ostile” față de Rusia. Această circumstanță avea „o importanță deosebită” pentru regiunea Basarabia, deoarece și aici polonezii constituiau un factor activ, „dacă nu sub aspect numeric, atunci, cu siguranță, sub aspectul tendințelor clare și ferme spre cauza comună a tuturor polonezilor, pecum și sub aspectul insistenței cu care reușește să pătrundă în toate substraturile vieții publice”.

Pe de altă parte, nici starea de spirit a populației moldovenești din Basarabia nu inspira încredere șefului regiunii, deoarece „oricât de mult ar prevala în sânul populației moldovenești din Regiune interesele private și cele personale, oricât de pronunțată ar fi indiferența față de interesele publice, totuși acestei populații nu-i sunt străine aspirațiile (ce-i drept, deocamdată, aflate doar la nivel de vise) de a se uni, cândva, cu țara, cu frații de aceeași etnie, de care a fost separată prin forța tratatelor și a unor linii de demarcație artificiale. În plus, acestei populații nu-i sunt străine nici simpatiile față de reformele liberale care au loc în Principate. Deși au o importanță internă foarte redusă, sub aspect extern aceste reforme sunt atractive pentru o populație cu idei preconcepute, superficiale, care, în plus, nu cunoaște esența lucrurilor”.

În același timp, – remarca P. Antonovici – nici procesul de „apropiere de ruși” al moldovenilor din Basarabia nu înregistrase o evoluție notabilă, comparativ cu anii de la începutul anexării. „Cu referință la afirmația cum că moldovenii nu-i iubesc pe ruși, analizând cu atenție situația, nu putem să nu constatăm că, până în prezent, în clasele superioare și în cele medii, se atestă semnalmamentele stării de lucruri descrise încă la 1815 de către guvernatorul Harting²³ ... Cât privește masa populației moldovenești, adică sătenii, constatăm că, deși în mediul acestora nu se observă o reticență clară față de ruși, nu se atestă nicio atracție deosebită față de ei. Este vorba despre o gloată pasivă, care se îndreaptă încotro bate vântul, doar că acest vânt trebuie să fie suficient de puternic pentru a o urni din loc”²⁴.

²³ În „Proiectul de organizare a administrației civile a Basarabiei, elaborat în februarie 1814”, I. Harting semnala că moldovenii „prin toate mijloacele și în toate cazurile caută să se susțină unul pe altul împotriva rușilor, chiar cu ofensarea ultimilor, față de care sunt foarte nebinevoitori..., ei ascund de ruși pe orice cale starea actuală a ținutului în care locuiesc..., se împotrivesc eforturilor depuse de consilierii ruși de a menține ordinea și dreptatea în conformitate cu legile rusești” etc. (*Записки Бесарабского Статистического Комитета*, том третий, изданный под редакцией д. члена комитета А.Н. Егунова, Кишинев, с. 125-130).

²⁴ AISR, fond 1282, inv. 1, dosar 214, filele 480-480 v, 486 v-487, 504-506; Gheorghe Negru, *România modernă și politica națională a Imperiului Rus în Basarabia*. În: Destin românesc, Revistă de istorie și cultură, Serie nouă, 2009, nr. 1, p. 79-87.

După cum se poate deduce, pentru guvernatorul P. Antonovici, spre deosebire de baronul I. Velio, aspirațiile de unire ale moldovenilor din Basarabia cu România nu reprezentau un fenomen recent, ci, mai degrabă, o consecință a anexării din 1812, a „separării” „artificiale” de Moldova, de frații de aceeași etnie, iar unirea Principatelor Române în anul 1859 – reiese din document – a redimensionat impactul României moderne asupra Basarabiei și aspirațiile unioniste din societatea basarabeană.

La fel gândea, la începutul sec. XX, și guvernatorul Basarabiei, A. Haruzin, care, în raportul strict secret din 15 ianuarie 1907, expediat șefului Departamentului de Poliție din Sankt Petersburg, M. I. Trusevici, relatează: „Încă din perioada alipirii Basarabiei la Rusia a existat în cercurile conducătoare ale nobilimii moldovenești un partid moldovenesc aparte, ai cărui membri aveau relații și erau înrudiți cu reprezentanții claselor superioare din România, întrețineau și întrețin cu ei legături foarte strânse”. Acest „partid” a adoptat o tactică abilă, demonstrând adeseori „o flexibilitate în chestiunile cu caracter naționalist”²⁵.

Așadar, din conținutul documentelor elaborate de funcționarii imperiali, reiese clar că, pe la sfârșitul anilor '50 – începutul anilor '60 ai sec. XIX, comparativ cu situația anterioară, starea de spirit a elitei românești din Basarabia s-a modificat. Reprezentanții acestei elite, sub influența unirii, își manifestau deschis, în discuții sincere, identitatea românească modernă și simpatiile față de noul stat național român, „visând” la unirea Basarabiei cu România. Acest proces de înviorare a „spiritului patriotismului românesc” din „ultimii ani”, după cum a subliniat guvernatorul Basarabiei într-o adresă către Ministerul Afacerilor Interne a Imperiului Rus din 1865²⁶, deși nu a putut să se dezvolte în mod firesc și să ia amploare, datorită interdicțiilor și persecuțiilor autorităților țariste, nu a mai putut fi niciodată stăvilat complet, determinând conturarea în cadrul societății basarabene a unei grupări „românofile” distincte, dând startul unei rezistențe culturale mai mult sau mai puțin fățișe față de politica de rusificare. Chiar dacă elita „românofilă” nu a fost numeroasă, ea a reprezentat partea cea mai conștientă și activă a societății, iar identitatea românească a constituit unica alternativă în față rusificării, unica expresie, din punct de vedere cultural, identitar, a tendinței către modernitate a moldovenilor basarabeni. De la începutul anilor '60 ai sec. XIX, grija demnitarilor țariști pentru monitorizarea și contracararea „partidului”, denumit (în cadrul aceluiași document, iar deseori și în cadrul aceleiași propoziții) uneori „românofil”, alteori „moldofil”, devine o adevărată obsesie. În același timp, indiferent de termenii utilizați, ei întotdeauna au subliniat „simpatia” „membrilor” „partidului” față de România și „visul” acestora de unire a Basarabiei cu România. După cum reiese din documentele timpului, cu toată convenționalitatea diviziunilor politice din acea perioadă, confruntarea din societatea basarabeană s-a dat, în linii mari, între două „partide”: unul „românofil - moldofil” sau „liberal”, pe de o parte, și unul „rusesc” sau „conservator”, pe de altă parte.

²⁵ Arhiva de Stat a Federației Ruse, Departamentul de Poliție, Secția Specială, fond 102, 1906, inv. 235 partea I, dosar 936, filele 11-15; Gheorghe Negru, „Curentul românofil” în Basarabia sub ocupația țaristă, *Revista de Istorie a Moldovei*, 1996, nr. 2, p. 47.

²⁶ A. Boldur, *Istoria Basarabiei*, București, Editura Victor Frunză, 1992, p. 478.

Ion Negrei *

CONSTITUIREA ȘI ACTIVITATEA ASOCIAȚIEI ÎNVĂȚĂTORILOR ȘI PROFESORILOR MOLDOVENI DIN BASARABIA (1917-1918)

The Association of Moldovan Teachers and Professors from Bessarabia, constituted on 14 April 1917, was one of the most representative, combatant and efficient public organization in the Prut-Dniester area shortly after the fall of Russian autocracy. The fruitful and varied activity of the Association, on a national and professional level, manifested by convening the Congress of Moldovan Teachers and Professors (May 25-28, 1917), forum which decided to nationalize the education and to introduce the Latin alphabet in the schools of Bessarabia; by organizing the first courses for Moldovan teachers, by organizing and publishing in the Bessarabian space of the first pedagogical magazine, by elaborating of the didactic books, summed up, these activities allowed the initiation of the Romanian language education in Bessarabia in the autumn of 1917.

Keywords: Association of Moldovan teachers and professors in Bessarabia, status, nationalization of education, teacher training, pedagogical journal, school textbooks.

Introducere. Context general

La scurt timp după căderea autocrației, reprezentanții moldovenilor din Zemstva Gubernială a Basarabiei intervin la Ministerul Instrucțiunii Publice din Rusia cu solicitarea de a permite ca predarea în școlile primare din localitățile sătești din Basarabia, în care populația de origine moldovenească/română era, de regulă, majoritară, să se facă în limba maternă a copiilor. Profesorul Pavel Gore, deputat în Zemstva Gubernială, menționa că învățământul în Basarabia decurge destul de rău din cauză că, majoritatea copiilor fiind moldoveni la școală învață în limba rusă. Până și rugăciunile se predau elevilor în limba rusă. Dintre toate etniile ce populau Basarabia, moldovenii, deși erau cei mai mulți la număr, erau „cei mai înapoiați în știință și cultură”¹.

La începutul lunii aprilie 1917, fruntașii moldoveni, constituiți în Partidul Național Moldovenesc, formulează și cerințele moldovenilor în materie de limbă și școală națională. „În școlile de toate treptele limba de predare să fie limba națională a poporului... În toate satele și orașele să se facă școli bune, cu mai mulți ani de învățatură, și toți copii să fie îndatorii a învăța la acele școli”². Astfel, în programul partidului se proclamă obligativitatea învățământului și necesitatea instruirii copiilor în limba maternă, principii esențiale de organizare și funcționare a învățământului în epocă modernă.

* **Ion Negrei**, cercetător științific la Institutul de Istorie al AȘM

¹ I. A. Buzdăga, *Către învățătorii Basarabiei. Cu prilejul adunării lor la Chișinău, la 11 aprilie 1917*, în *Cuvânt Moldovenesc*, nr. 29, 12 aprilie 1917, p. 2; Ion Buzdugan, *Către învățătorii Basarabiei. Cu prilejul adunării lor la Chișinău, la 11 aprilie 1917*, în *Școala Moldovenească*, nr. 1, iunie 1917, p. 15.

² *Cuvânt Moldovenesc*, nr. 28, 9 aprilie 1917, p.2.

În virtutea tradiției, limbii ruse, care până la moment îndeplinise în școala din Basarabia funcția de limbă de instruire, i se rezerva statut de disciplină școlară. În continuare, conform programului PNM, în școlile din Basarabia, limba rusă urma să se studieze ca „obiect de învățământ (ca învățatură deosebită)”³.

Dacă ar fi să facem o constatare de ordin general, după un secol de stăpânire țaristă, situația școlară din Basarabia era dezastruoasă. Gubernia rusească de la hotarul apusean al fostului imperiu reprezenta un spațiu aproape analfabet, dacă vorbim, mai cu seamă, de nivelul de instruire a populației băștinașe, române. Cota știtorilor de carte printre moldoveni nu depășea 6%, dintre care bărbații alcătuiau aproximativ 10%, iar femeile – sub 2%. În Basarabia, care avea o populație moldovenească de peste 2 mil. de locuitori și o populație școlară de 350 000 de copii, activa circa 1000 de învățători, majoritatea din ei în școlile rusești din satele moldovenești⁴. Corpul didactic din Basarabia era format din ruși și elemente rusificate ieșite din toate grupurile etnice și sociale din provincie.

Aceste realități sumbre au constituit subiect de discuție și reflecție la congresul general al învățătorilor basarabeni, convocat de Zemstva Gubernială a Basarabiei, în Sala Eparhială din Chișinău, în zilele de 10-13 aprilie 1917.

Însăși reprezentarea corpului didactic la congres vorbea despre situația dezoilantă din învățământul din Basarabia. Din cei aproape 600 de congresiști doar vreo 30-35 erau învățători moldoveni, restul, majoritatea zdrobitoare, erau învățători ruși sau rusificați⁵. Un martor ocular, rămas consternat de ceea ce i-a fost dat să vadă la congresul învățătorilor din aprilie 1917, nota: „Prin toată mulțimea din sală, adunată din sute de sate moldovenești, nu auzi un cuvânt în graiul satelor; iar din convorbiri nu poți să prinzi nici un nume moldovenesc”⁶. Aceeași situație o constată și alt participant la congres: „... Vorbesc exclusiv rusește. N-aud nicio singură vorbă moldovenească, decât doar când o pornește cineva din cercul „Cuvântului Moldovenesc”⁷.

Despre ponderea elementelor băștinașe în componența corpului didactic basarabean și gradul lor de influență în politica educațională din Basarabia vorbește și modul de amplasare a delegaților în sala de ședințe. Locul din față, la centru, era ocupat de directorul învățământului primar din Basarabia, S. Sîromeatnikov, flancat de inspectorii școlari județeni, toți ruși; în imediata vecinătate, pe băncile din spatele lor stăteau așezați învățătorii ruși și rusificați, și abia în fundul sălii se adunaseră micul grup de învățători moldoveni. Peretele din față al sălii în care-și des-

³ *Ibidem*.

⁴ Date din referatul lui Ion Buzdugan prezentat la congres. Vezi: Vasile Harea, *Basarabia pe drumul Unirii. Amintiri și comentarii*. Ediție îngrijită și Cuvânt înainte de dr. Vlad Bejan-Iași, Editura Eminescu, 1995, p. 73.

⁵ Vasile Harea, *Basarabia pe drumul Unirii. Amintiri și comentarii*. Ediție îngrijită și Cuvânt înainte de dr. Vlad Bejan-Iași, Editura Eminescu, 1995, p. 67, 69.

⁶ Romulus Cioflec, *Pe urmele Basarabiei...*, în cartea Leon Donici, *Revoluția rusă. Amintiri, schițe și impresii*; Romulus Cioflec, *Pe urmele Basarabiei...* Note și impresii din revoluția rusească, Editura Universității, Chișinău, 1992, p. 248.

⁷ Onisifor Ghibu, *În vâltoarea revoluției rusești. Însemnări zilnice...*, București, 1993, p. 60.

fășura lucrările congresul era *înfrumusețat/ornamentat* cu portretul arhiepiscopului Chișinăului și Hotinului Serafim (Ciceagov), fost colonel rus, ajuns arhieru în Basarabia, („un soldafon în haine călugărești”, vorba lui Pan Halippa – n. n.), care în timpul păstoriei sale (1908-1914), s-a remarcat ca aprig prigonitor al clericilor cu simțire națională și sugrumător al „separatiștilor”, cum îi plăcea să-i numească pe puținii exponenți ai curentului moldovenesc din Basarabia.

În biroul (organul de conducere) al congresului fusese inclus un singur învățător moldovean, în rest, doar ruși, ucraineni și polonezi rusificați. Se întâmpla aceasta în condițiile în care circa 70% din populația Basarabiei o alcătuiau moldovenii băștinași și aproximativ 30% – reprezentanții etniilor conlocuitoare, o armată de coloniști stabiliți aici de vechiul regim țarist. Doar din aceste câteva date statistice și elemente de decor putem conchide că în cea de-a doua lună postrevoluționară Basarabia rămânea încă prizonieră curentului rusificator.

În contextul politic, aparent democratic, generat de revoluția, congresul general al învățătorilor din Basarabia a fost mai degrabă o încercare de măsluire a realităților crunte din învățământ decât un prilej de identificare a soluțiilor de redresare a situației. Limbajul revoluționar și antiromânesc al oratorilor ruși căuta să ascundă crunta realitate din învățământul basarabean, dar și din alte domenii. Oratorii, dar mai degrabă propagandiștii, - directorul școlilor primare din Basarabia, S. Sîrmeatnikov, socialistul revoluționar M. Stepanov, de curând revenit în Basarabia (Rusia) din România, unde câțiva ani a beneficiat de statutul de refugiat politic⁸, subit devenit secretar de redacție la gazeta „Svobodnaia Bessarabia”, editată la Chișinău de consilierul Al. Schmidt, „soldatul” Alexandrov, ca reprezentant al armatei, și alții – au vorbit înflăcărat mai mult despre „viața grea a poporului român sub jugul boierilor și marilor burhezi” dar și despre boierii din Basarabia, care au trădat poporul moldovenesc, pactizând cu țarismul. Semnificativ este că la congresul învățătorilor, pe ordinea de zi al căruia în mod firesc trebuiau să figureze probleme de ordin didactic și instructiv, propaganda rusească prin mesajul unor asemenea oratori se străduia să-i convingă pe românii basarabeni, dar mai cu seamă pe țărani, să vadă în frații lor de peste Prut niște „moșieri” periculoși care, în cazul în care ar fi devenit stăpânii Basarabiei, i-ar fi depozat de proprietăți, în primul rând, de pământ.

Din grupul restrâns de învățători moldoveni delegați la congres făceau parte Ion Buzdugan, învățător mobilizat pe front, aflat în concediu la Chișinău, Bolocan, învățător la o școală bisericească dintr-un sătuc mic din nordul județului Orhei, Vasile Gaja, învățător la școala primară din satul Glinjeni, județul Orhei, Vasile Săcară, învățător la școala din satul Baxani, județul Soroca, Gavrilan, învățător din județul Chișinău și alții. Evident, printre congresiști se găseau și învățătoare de origine moldovenească, dar ele în majoritate se autoidentificau ca rusoaice, de aceea, spre marele regret, nu cunoaștem numele nici a unei învățătoare care să se fi manifestat în sens național. Acest fenomen trebuie apreciat ca o consecință a sistemului de pregătire profesională a învățătoarelor în instituțiile pedagogice rusești.

⁸ Vasile Harea, *Basarabia pe drumul Unirii. Amintiri și comentarii*, p. 71. În însemnările sale zilnice, Onisifor Ghibu notează că acesta a fost *strașnic de bine* primit de public și *aplaudat mereu*. Era un agitator fanatic. Vezi: Onisifor Ghibu, *În vâltoarea revoluției rusești. Însemnări zilnice...*, București, 1993, p. 60.

În numele Partidului Național Moldovenesc la congres a vorbit Pan Halippa, care a atacat frontal problema naționalizării învățământului, afirmând că învățătorii și învățătoarele, care sub țarism se considerau „luminători ai poporului”, prin faptul că au predat copiilor moldoveni în limba rusă, volens-nolens, au contribuit la îndepărtarea/instrăinarea copiilor de școală și au stimulat fenomenul recidivei analfabetismului, concluzionând că acestora mai cu dreptate li se poate acorda calificativul de „întunecători ai poporului” decât cel de „luminători”, pe care li-l atribuia, în scop propagandistic, regimul vechi. Învățătorul Ion Buzdugan, în referatul prezentat la congres, în baza unor date statistice și fapte concrete, a demonstrat cu lux de amănunte proliferarea analfabetismului în rândurile populației băștinașe, anihilând astfel totalmente retorica revoluționară a oratorilor ruși și excluzând protestele pe marginea mesajului, într-o oarecare măsură, politic, al liderului Partidului Național Moldovenesc. Cuvântările altor doi intelectuali basarabeni – Paul Gore și Vladimir Herța – au contribuit la risipirea atmosferei de adversitate față de moldoveni și i-au făcut pe congresiști, inclusiv pe diriguitorii învățământului din Basarabia, să abandoneze abordarea propagandistică, deformată și falsă a problemelor învățământului și să privească lucrurile printr-o optică mai realistă.

În ziua deschiderii congresului, gazetele rusești ce apăreau la Chișinău au publicat o *Strigare către învățătorii moldoveni*, dată de Comitetul de conducere a Partidului Național Moldovenesc, prin care învățătorii din Basarabia erau chemați, la modul general, la muncă națională în noile condiții revoluționare. Concomitent, în ședința de deschidere a congresului, învățătorilor moldoveni le-a fost distribuită și un alt apel, scris de Onisifor Ghibu și semnat de învățătorul Ion Buzdăga (Buzdugan) – primul, un profesor ardelean, cel de-al doilea, învățător basarabean – prin care aceștia își îndemneau colegii de breaslă să se organizeze deosebit de cei de altă naționalitate, deoarece “noi, moldovenii, am fost cu totul lipsiți de școli în limba noastră”. În fond, apelul conținea o primă variantă a proiectului programului de naționalizare a învățământului din Basarabia și stabilea acțiunile curente ce trebuiau întreprinse pentru organizarea învățământului moldovenesc: deschiderea de școli în fiecare localitate satească; predarea în aceste școli în limba moldovenească; ținerea unor cursuri de 2-3 luni, pentru învățătorii moldoveni, în scopul pregătirii lor pentru a putea predă în toamnă în limba moldovenească; editarea unei reviste pedagogice; tipărirea de manuale pentru școlile moldovenești; deschiderea de seminarii (școli normale) pentru pregătirea cadrelor pentru învățământul primar; re-tipărirea pentru necesitățile acestui tip de învățământ a cărților didactice după modelul celor din Transilvania sau România; constituirea unui organ de dirijare a învățământului (unui sfat școlar al țării) și a unui inspectorat școlar, ca organ de control, ambele alcătuite din moldoveni⁹.

În discursul său, Pan Halippa, pe lângă critica adusă autorităților în materie de învățământ național, a cerut ca congresul învățătorilor să aprobe Memoriul votat câteva zile înainte de Congresul cooperativelor¹⁰, document prin care se cerea autonomia și naționalizarea Basarabiei, dar propunerea frunțașului basarabean a fost

⁹ *Cuvânt Moldovenesc*, an IV, nr. 29 (299), 12 aprilie 1917.

¹⁰ Congresul cooperativelor convocat în zilele de 6-8 aprilie 1917, spre deosebire de cel al învățătorilor,

respinsă de majoritatea congresiștilor. În situația în care doleanțele firești ale moldovenilor nu erau luate în considerație, s-a lansat ideea ca învățătorii moldoveni să se retragă din congres și să se „sfătuiască singuri, dar măsura acesta nu s-a putut duce la îndeplinire deoarece învățătorii moldoveni care să cuteze a se arăta pe față că-s moldoveni erau prea puțini”¹¹.

Congresul general al învățătorilor basarabeni din aprilie 1917 a scos în evidență faptul că și după căderea autocrației, atitudinea funcționarilor ruși față de nevoile firești de dezvoltare ale popoarelor de altă origine, inclusiv față de cele ale românilor basarabeni, a rămas aceeași – disprețuitoare – sau poate că a devenit mai dură și mai intransigentă. Deși congresul a fost dominat practic de elementele șovine rusești, totuși, la această întrunire au răsunit și doleanțele moldovenilor în materie de educație în limba națională. Discuția inițiată la congres pe marginea problemei limbii de instruire a copiilor moldoveni a împărțit delegații în două tabere ireconciliabile.

Însuși Directorul învățământului primar din Basarabia, Sîrmeatnikov, un demnitar nerevocat al fostului regim, cu o bogată experiență de rusificator a populației locale, la solicitarea fruntașilor moldoveni ca în satele moldovenești să se deschidă școli cu predare în limba maternă a copiilor, a replicat cu un discurs violent și jignitor la demnitatea națională a moldovenilor, afirmând că ei sunt niște oameni cu totul rămași în urmă, că „nu au nici un fel de cultură și trăiesc ca samoezii, întrebuițând vreo sută de cuvinte în viața loc zilnică”¹². Demnitarul mai afirma că „limba moldovenească nu-i capabilă de nicio dezvoltare și moldovenii, dacă vor să meargă înainte, trebuie să învețe în limba rusă”¹³. Revoltat de declarațiile demnitarului rus, învățătorul Ion Buzdugan a adus în fața congresului o voluminoasă biblie scrisă în română și, arătând-o detractorilor, i-a somat să numere câte cuvinte românești cuprinde această carte și dacă se poate susține că limba moldovenilor este săracă.

În replică, Paul Gore, prezent la congres din partea Zemstvei guberniale, a încercat să tempereze spiritele și a izbutit, parțial, să risipească atmosfera de adversitate față de moldoveni. Dar, cu toate acestea, atitudinea de dispreț față de nevoile populației majoritare din Basarabia era evidentă. Spiritul panrusesc a dominat în discursurile rostite la congres.

Comportamentul brutal și agresiv al demnitarilor ruși era alimentat și de faptul că o mare parte a învățătorimii, fiind pregătită și educată în spirit țarist, panrusesc, era lipsită de conștiința națională. Absența pregătirii în plan național a

s-a manifestat destul de revoluționar: s-a desfășurat în moldovenește, având și președinte moldovean, încheindu-se cu aprobarea unui memoriu trimis Guvernului Provizoriu, prin care se cerea autonomia și naționalizarea Basarabiei.

¹¹ Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții. În Basarabia revoluționară (1917-1918). Amintiri*. Chișinău, 1992, p. 135.

¹² *Cuvânt Moldovenesc*, nr. 34, 30 aprilie 1917; *O pagină din istoria Basarabiei. Sfatul Țării (1917-1918)*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și selecția imaginilor de Ion Negrei și Dinu Poștarencu, Chișinău, Editura Prut Internațional, Chișinău, 2004, p. 88.

¹³ Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții*, p. 135.

învățătorilor moldoveni, lipsa unor tradiții de viață cultural-națională a moldovenilor era punctul nevralgic al mișcării naționale, inclusiv pe tărâm didactic. Pentru mulți dintre puținii intelectuali moldoveni, inclusiv învățători, a pleda pentru o cauză națională, a organiza învățământ în limba maternă a copiilor era un lucru greu de imaginat și irealizabil. Morbul rusificării aproape atrofiase simțul național. În primăvara libertății a anului 1917, învățătorii moldoveni, pregătiți în școlile rusești, înregistrau un mare deficit la capitolul cunoștințe în materie de limbă, literatură, istorie și cultură națională, unii țineau pentru prima oară în mână cărți românești, din care începeau să silabisească, alții abia deprindeau să aplice semnătura cu litere latine. Opera lui Mihai Eminescu, creația literară a altor poeți și scriitori români, „Istoria românilor din Dacia Traiană” de A. D. Xenopol erau receptate cu sentimente de mare noutate și admirație, aidoma descoperirilor geografice de la răscrucea secolelor XV-XVI. Libertatea proclamată de revoluția rusă era încătușată de deficiențele/lacunele în pregătirea profesională și lipsa experienței de luptă pe tărâm național. Lipsa conștiinței naționale și a sentimentului propriei identități (mulți învățători, dar mai ales învățătoare declarau că nu știu românește, știu numai moldovenește) îi făceau pe unii învățători de origine moldovenească să se pronunțe împotriva aspirațiilor firești ale neamului din care făceau parte, îi făceau vulnerabili în fața partidelor politice, organizațiilor obștești și asociațiilor culturale de sorginte rusească, nemaivorbind de curentul propagandistic revoluționar. Nu erau rare cazurile când moldovenismul ca sentiment național afișat de unii învățători, dar nu numai de ei – fenomenul era caracteristic și altor categorii sociale – mărginea cu rusismul.

Congresul s-a consumat mai mult în dezbaterile problemelor politice decât a celor didactice: atitudinea corpului didactic față de revoluție, forma de organizare a statului rus, atitudinea față de noua așezare a școlii etc. Cu toate acestea, la congresul învățătorilor din aprilie 1917 moldovenii au reușit recunoașterea necesității naționalizării școlii, doar în principiu. Dibaci și subtili în manipularea limbajului cazon, străinii au izbutit să obțină susținere pentru următoare rezoluție: „Predarea (în școli) trebuie să se facă în limba copiilor, însă fiindcă învățătorii nu sunt pregătiți pentru aceasta, înfăptuirea acestei hotărâri se amână pe viitor...”¹⁴.

În cheia panrusească a fost discutată și problema înființării unei asociații a învățătorilor. Congresul a considerat necesar înființarea/constituirea în viitorul apropiat a unei societăți/asociații a învățătorilor din Basarabia, ca parte componentă a Asociației Învățătorilor din întreaga Rusie¹⁵. Vladimir Cristi, un moldovean înstrăinat, prin cultură și legături de familie (tatăl său locuia la Moscova, unde deținea funcția de guvernator, iar el revenise de curând în Basarabia), cere, din partea zemstvei, autonomia Basarabiei, dar cu păstrarea strânsă și neîntreruptă a legăturilor cu Rusia. Totodată, demnitarul Guvernului Provizoriu propunea formarea unui grup politico-profesionist (a unei obști, asociații – n.n.) a învățătorilor¹⁶ din Basarabia. Rezoluția adoptată de congres prevedea că, în perspectivă, „toți învățătorii

¹⁴ Rezoluțiile Congresului învățătorilor din Basarabia ținut la 11 aprilie 1917, în *Școala Moldovenească*, nr. 1, iunie 1917, p. 19; *Școala Moldovenească*, Chișinău, an I, nr.2-4, 1917, p. 16.

¹⁵ Onisifor Ghibu, *În vâltoarea revoluției rusești...*, p. 63; Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții*, p. 130, 137.

¹⁶ Petre Cazacu, *Moldova dintre Prut și Nistru, 1812-1918*, Iași, f/a, p. 190.

din Basarabia trebuie să se unească în obști de ținuturi și într-o obște de gubernie. Aceste obști trebuie să fie în deplină unire între ele și să facă parte din asociația învățătorilor din Rusia întreagă¹⁷.

Desfășurat în condițiile menținerii centralismului rusesc și în lipsa unor forme de organizare proprie a Basarabiei, congresul învățătorilor din Basarabia din aprilie 1917 a recunoscut doar în principiu necesitatea naționalizării învățământului și organizării unei societăți (obști) a învățătorilor basarabeni. Marele câștig al forului cadrelor didactice din Basarabia constă în faptul că a reușit, în pofida unor presiuni puternice, atât din partea forțelor centraliste, cât și a unor factori locali, să formuleze ideea școlii naționale din Basarabia, idee care treptat a găsit sprijin în sânul societății basarabene.

Constituirea Asociației învățătorilor moldoveni

Comportamentul disprețuitor al factorilor conducători ai congresului (de fapt, a duriguitorilor învățământului din Basarabia) a provocat o profundă indignare în rândurile învățătorilor moldoveni, unii fiind hotărâți chiar să părăsească adunarea.

În seara zilei de 11 aprilie 1917, la redacția ziarului *Cuvânt Moldovenesc* s-a ținut o adunare a unui grup de învățători și învățătoare de origine moldovenească. Condușă de învățătorul Ion Buzdugan, adunarea a hotărât formarea unui comitet pentru elaborarea planului de învățământ și a manualelor școlare. Prezent la adunare, profesorul ardelean Onisifor Ghibu le-a vorbit celor prezenți despre necesitatea constituirii într-o asociație a învățătorilor moldoveni, deosebită de cea panrusească, pe care și-o doresc organizatorii congresului, asociație care, în perspectivă trebuie să se ocupe de elaborarea planului de învățământ, întocmirea și editarea manualelor școlare, pregătirea și editarea unei reviste pedagogice, organizarea cursurilor pentru învățători etc. În jurnalul său, referitor la cele întâmplate în ziua de 11 aprilie 1917, profesorul ardelean nota: „Le propun ca încă acum, azi ori mâine, să hotărască înființarea asociației lor... Învățătorii au hotărât să se mai întâlnească mâine, mai mulți. Cred că mâine se vor putea pune bazele societății”¹⁸.

Împotmoliți în discuțiile politice de la congres, învățătorii moldoveni nu au reușit să se convoace în ședință în ziua următoare, dar activitatea asupra elaborării documentelor de constituire, în special al proiectului de statut, nu a fost sistată.

În seara zilei încheierii lucrărilor congresului (13 aprilie 1917), „o seamă de învățători moldoveni”¹⁹ (după aprecierea lui Onisifor Ghibu, „mai bine de zece”²⁰), boicotați și jigniți de însăși diriguitorii învățământului din Basarabia, s-au adunat la redacția ziarului „Cuvânt Moldovenesc”, „pentru a se sfătui asupra nevoilor neamului”²¹. Astfel, dându-și seama de semnificația evenimentelor politice în derulare

¹⁷ Rezoluțiile Congresului învățătorilor din Basarabia ținut la 11 aprilie 1917, în *Școala Moldovenească*, nr. 1, iunie 1917, p. 19.

¹⁸ Onisifor Ghibu, *În vâltoarea revoluției rusești*, p. 64.

¹⁹ *Școala Moldovenească*, nr. 1, iunie 1917, p. 19.

²⁰ Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții. În Basarabia revoluționară (1917-1918). Amintiri*. Chișinău, 1992, p. 135.

²¹ O pagină din istoria Basarabiei. *Sfatul Țării (1917-1918)*, p. 88; Gh. Sima, *Obște a învățătorilor moldoveni*, în *Școala Moldovenească*, nr. 1, iunie 1917, p. 25.

și hotărâți de ași servi neamul, puținii dascăli moldoveni din întreaga provincie se separă de învățătorii de altă naționalitate (în fond, de „ucitelii” ruși și rusificați) și se declară hotărâți să se asocieze în interes social-politic și profesional. Îmbrățișând programul Partidului Național Moldovenesc, învățătorii moldoveni au decis constituirea „într-o obște deosebită a lor, care să se îndeletnicească cu chestiunea învățământului național”²².

După informațiile furnizate de Onisifor Ghibu, ședința de constituire a Asociației s-a ținut în după amiaza zilei de 13 aprilie²³, la redacția ziarului *Cuvânt Moldovenesc*, tot aici aflându-se și sediul Partidului Național Moldovenesc, recent înființat. La ședință au participat „vreo 30 de inși”²⁴, printre care Iacob Sucevanu, învățător din Chișinău, Vasile Săcară învățător din satul Baxani jud. Soroca, învățătorul Ion Buzdugan, revenit de pe front, în concediu, profesorul ardelean Onisifor Ghibu, refugiat la Chișinău și alte persoane. Din păcate, nu putem nominaliza alte persoane prezente la ședința de constituire, deoarece, conform unei informații, spicuite din presa timpului, la scurt timp de la fondare, „actele despre întemeiere, ... lista (izvodul) membrilor Asociației s-au pierdut”²⁵. Această întâmplare, presupunem nu chiar întâmplătoare, ne oferă prilej de meditație despre interesul sporit manifestat de unele forțe sau poate persoane particulare vizavi de activitatea celor ce deciseră să se dedice iluminării poporului din Basarabia.

Membrii fondatori ai Asociației au discutat, aprobat și semnat proiectul de statut, declarând astfel asociația constituită. Profesorul ardelean Onisifor Ghibu, a cărui contribuție la constituirea organizației este incontestabilă, astfel avea să definească scopul Asociației: „să strângă într-un mănunchi corpul didactic moldovenesc, atât ... din învățământul primar, cât și cel din învățământul secundar, și nu numai din Basarabia, ci și de dincolo de Nistru și din întreaga Rusie”²⁶.

În notele și impresiile despre evenimentele din Basarabia din perioada respectivă, un șir de martori oculari (de exemplu, Romulus Cioflec, dar și alții) ne asigură că Obștea învățătorilor moldoveni din Basarabia „s-a încheat din inițiativa lui Ghibu”²⁷. Însuși profesorul menționează că inițiativa înființării unei reuniuni a învățătorilor moldoveni îi aparține și consideră Asociația ca pe un copil al său. Într-adevăr, discuțiile de la redacția gazetei *Cuvânt Moldovenesc* au fost dominate de figura profesorului ardelean Onisifor Ghibu, „om al școalei”, fost inspector general

²² Școala Moldovenească, nr.1, iunie 1917, p.18; *Cuvânt Moldovenesc*, nr. 31, aprilie 1917; *O pagină din istoria Basarabiei. Sfatul Țării (1917-1918)*, p. 88.

²³ Onisifor Ghibu, *În vâltoarea revoluției rusești*, p. 69; Romulus Cioflec numește ca dată a înființării Asociației ziua de 14 aprilie 1917. Vezi: *Pe urmele Basarabiei...*, în cartea Leon Donici, *Revoluția rusă. Amintiri, schițe și impresii*; Romulus Cioflec, *Pe urmele Basarabiei...* Note și impresii din revoluția rusească, Editura Universitas, Chișinău, 1992, p. 249.

²⁴ Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții*, p. 138; În unele surse se indică participarea a vreo 25 de inși. Vezi, de exemplu, Gh. Sima, *Obștea învățătorilor moldoveni*, în *Școala Moldovenească*, nr. 1, iunie 1917, p. 25.

²⁵ Școala Moldovenească, nr. 5-6, 1917, p. 236.

²⁶ Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții*, p. 138.

²⁷ Romulus Cioflec, *Pe urmele Basarabiei...*, p. 249.

al școlilor ortodoxe românești din Transilvania, căruia îi era familiară și experiența de naționalizare a școlii din Bucovina²⁸. Bogata experiență de activitate pe tărâm didactic i-a permis să formuleze sarcini adecvate realităților din Basarabia și pe potrivă momentului trăit. Potrivit afirmațiilor lui Vasile Harea, acesta, după ce a văzut cum a fost aplaudat funcționarul rus de către majoritatea congresiștilor ruși și rusificați, a exclamat: „Cu oamenii aceștia nu e nimic de făcut! Mișcarea națională din Basarabia trebuie să-și adune forțele ei proprii și să pășească pe calea naționalizării școlii fără a aștepta vreo dezlegare de la ruși. Să convocăm învățătorii moldoveni prezenți la această adunare a dușmanilor lor ca să întemeieze o Asociație a învățătorilor moldoveni. Prin ea vom reuși într-adevăr să facem un început”²⁹.

Inițial, asociația (obștea) preconiza să adune în rândurile ei doar învățătorii moldoveni din învățământul primar („învățătorii de norod”), dar având în vedere că numărul acestora era nesemnificativ și devenea problematică formarea unei asociații viabile, dar și faptul că chiar în cazul unei reușite în rândurile ei s-ar fi întrunit doar un segment al învățământului, cel primar, pe parcurs, s-a hotărât ca la asociație să se alătore și profesorii moldoveni din învățământul secundar: „să se adauge și profesorii (învățătorii) de la gimnazii, seminarii de învățători și de preoți, precum și de la tot felul de alte școale”³⁰. A urmat o campanie de convingere și recrutare a acestora, în cadrul căreia se urmărea diluarea/ștergerea diferențelor de statut/rang dintre învățătorii moldoveni, în mare parte încadrați în școlile primare sătetești, și profesorii de origine moldovenească, angajați în puținele instituții de învățământ secundar din Chișinău și unele centre județene/ținutale.

Ca important factor organizatoric în mediul profesorilor moldoveni din Chișinău s-a manifestat Pavel Arventiev, profesor de istorie și geografie la Liceul nr. 4 din oraș. Efortul său s-a soldat cu convocarea, în ziua de duminică, 30 aprilie 1917, a unei ședințe a profesorilor moldoveni ce activau în instituțiile de învățământ secundar din Chișinău. Au participat Teodor Neaga, Pavel Arventiev, Hamer, Ciubuc, Dumbravă, protoiereul Constantin Popovici, dar și Nicolae Alexandri și Romulus Cioflec. Participant la ședință, Onisifor Ghibu le-a vorbit celor prezenți despre înființarea Asociației învățătorilor și despre necesitatea încadrării/înscrierii în rândurile ei a „învățătorilor și profesorilor de toate gradele”³¹. Cei prezenți au consimțit aderența prin semnarea statutelor și achitarea taxei de membru al asociației – 3 ruble. S-a ales și un comitet de conducere a profesorilor moldoveni din învățământul secundar în frunte cu M. Hamer, iar ca secretar a fost desemnat Onisifor Ghibu.

La fel, pe parcurs, s-a modificat și spațiul geografic ce urma să intre în câmpul de activitate al asociației, extinzându-se de la cel basarabean la cel al întregii Rusii. În sursele istorice de epocă denumirea proaspăt înființatei organizații apare scris în mod diferit: *Obștea învățătorilor moldoveni din Basarabia*, *Asociația învățătorilor moldoveni*, *Uniunea învățătorilor moldoveni*, *Asociația învățătorilor și profesorilor*

²⁸ Constantin Ungureanu, *Sistemul de învățământ din Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774-1918)*, Chișinău, 2015, p. 163-165.

²⁹ Vasile Harea, *Basarabia pe drumul unirii*, p. 79.

³⁰ Gh. Sima, *Obștea învățătorilor moldoveni*, în *Școala Moldovenească*, nr.1, iunie 1917, p. 26.

³¹ Onisifor Ghibu, *În vâltoarea revoluției rusești*, p. 102.

*moldoveni, Asociația învățătorilor și învățătoarelor moldoveni din Basarabia și de dincolo de Nistru*³². Pornind chiar de la denumire, Asociația își asuma sarcina naționalizării învățământului nu doar din localitățile cu populație moldovenească din Basarabia ci și în cele din stânga Nistrului.

Statutele Asociației, aprobate în ședința de constituire, la care participase vreo 25-30 de persoane, în paragraful 2, astfel definea scopurile Asociației:

a) unirea, pe temeiul ideii naționale, a tuturor învățătorilor și învățătoarelor, a profesorilor și profesoarelor moldoveni și moldovence de la școlile de toate treptele din Basarabia și din întreaga Rusie;

b) întemeierea, sprijinirea și răspândirea învățământului național de toate treptele și a culturii naționale pentru toți moldovenii din Rusia;

c) sprijinirea și susținerea drepturilor, a școlilor și a culturii moldovenești, peste tot³³.

După o discuție generală, statutele Asociației (Obștei), elaborate de Onisifor Ghibu, au fost aprobate de toți participanții la ședința de constituire. Chiar în ședința de constituire, toți membri fondatori și-au achitat taxa de membru pe câte un an. În total, se acumulase un fond de 140 de ruble³⁴.

Pentru conducerea treburilor curente ale Asociației, s-a ales un comitet provizoriu, alcătuit din cinci persoane: președinte a fost ales Iacob Sucevanu, învățător la o școală din Chișinău, vicepreședinte – învățătorul Vasile Secară, directorul școlii din satul Baxani, jud. Soroca, secretar – profesorul ardelean Onisifor Ghibu, membru – învățătorul O. G. Pribeagu, casier – Vasile Harea.

Onisifor Ghibu, dar și alți participanți la eveniment, în note, impresii și amintiri, au schițat portretele morale și profilul profesional a celor care în virtutea unor circumstanțe concrete au ajuns în fruntea Asociației. În opinia lui O. Ghibu, președintelui Iacob Sucevanu îi lipseau calitățile de luptător, era un „om slab și încurcat”³⁵, argument în alegerea lui ca președinte servind doar faptul că în grupul de inițiativă era singurul învățător moldovean din Chișinău. Despre atitudinea nehotărâtă și șovăielnică a președintelui vorbește în amintirile sale și Vasile Harea. Deși era un excelent învățător, era așa de intimidat de ruși, încât nu îndrăznea să vină la adunarea de la redacția ziarului moldovenesc. Doar insistențele fiicei sale, M. Sucevanu, la fel învățătoare, l-au determinat să-și învingă timiditatea și să se înregistreze în mișcarea națională. Cât privește vicepreședintele Asociației, Onisifor Ghibu îl caracterizează ca „un om de ispravă”³⁶, era mult mai hotărât în acțiuni și avea o pregătire mulțumitoare în plan național: „a citit, pe vremuri, revista *Albina* din București, a mai pus mâna, ici-acolo, pe câte o carte românească, cunoaște slova latină și citește regulat *Cuvânt Moldovenesc*. Știe că Ardealul a fost baștina românească”³⁷.

³² *Cuvânt Moldovenesc*, an IV, nr. 31 (231), 19 aprilie 1917, p. 2; Vasile Harea, *Basarabia pe drumul unirii*, p. 79; *O pagină din istoria Basarabiei. Sfatul Țării (1917-1918)*, p. 88.

³³ *Scoala Moldovenească*, nr. 2-4, 1917, p. 85; Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții*, p. 138, 468.

³⁴ Onisifor Ghibu, *În vâltoarea revoluției rusești*, p. 69.

³⁵ *Ibidem*, p. 69, 71, 74.

³⁶ *Ibidem*, p. 74.

³⁷ Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții*, p. 134.

Onisifor Ghibu menționează că, în acțiunile organizatorice ale Asociației, mâna lui dreaptă era Vasile Săcară, iar Vasile Harea în amintirile sale vorbește despre Vasile Săcară ca președinte al comitetului de conducere al asociației³⁸. Argument suplimentar în acceptarea acestei opinii servește faptul că primul document al Asociației – memoriul adresat comisarului gubernial Constantin Mimi, prezentat chiar în primele zile de după constituire – este semnat de Comitetul vremelnic în frunte cu președintele Vasile Săcară și membri: învățătorul Ioan Buzdăga/Buzdugan, învățătorul Ioan Gogu/Goga (ținutul Soroca), Ana S. Fedcenco³⁹.

Astfel, relativ repede, conducerea Asociației a suferit modificări. Deja la Congresul învățătorilor moldoveni din 25-28 mai 1917 în fruntea Obștei/Asociației se afla profesorul Teodor Neaga, directorul gimnaziului de băieți din Chișinău, Vasile Săcară rămânând în continuare vicepreședinte, iar Ana Bocănescu, conducătoarea unei grădinițe din Chișinău – secretară.

Adresa juridică a Asociației era: *Chișinău, redacția ziarului Cuvânt Moldovenesc*.

Parametrii cantitativi și calitativi ai Asociației

În numărul proxim al ziarului *Cuvânt Moldovenesc* a fost publicată o informație despre înființarea Asociației și s-a făcut apel ca „învățătorii și învățătoarele care încă nu s-au înscris la această obște, s-o facă cât mai curând, deoarece vor avea un mare folos de pe urma ei”⁴⁰.

La Asociația învățătorilor se asociază și profesorii moldoveni din școlile secundare. Au răspuns apelului și s-au înscris în Asociație Iustin Frațiman, Pavel Arventiev, profesor de istorie și geografie la Liceul nr. 4 din Chișinău, Gavriil Ciubuc, A. Ciubuc, profesor de istorie, Ioan Scodigor, profesor de matematică, A. Scodigor, profesor de matematică, I. Macovei, profesor de limbă și literatură, N. Popovici, profesor de limbă și literatură, D. Rugină, I. Arvinte, profesor de istorie, A. Macovei, profesor de matematică. Ceva mai târziu (pe la începutul lunii mai 1917), când s-a stabilit la Chișinău, la Asociație a aderat și Ștefan Ciobanu, fost profesor la gimnaziul din Bolgrad, „unicul profesor cu cultură românească și cu preocupări științifice literare”⁴¹, în opinia lui Onisifor Ghibu. Membri ai Asociației erau și A. Bocănescu, directoarea unei grădinițe de copii din Chișinău, învățătorul M. Guciujna, învățătoarea V. Buruiană. Județul Chișinău era reprezentat de învățătorii M. Sucevanu, I. Gavrilan, V. Albu (Nisporeni). Din județul Soroca din Asociație făceau parte învățătorii A. Săcară și N. Săcară, din județul Orhei – învățătorii V. Bolocan, I. Moraru, Vasile Guja (satul Glingeni). Mare cinste făceau Asociației învățătorii Ștefan Holban, Ion Buzdugan, Gheorghe Tudor, Dim. I. Tudor, V. Sucevanu, M. Sucevanu și alții⁴². Astfel, se conturează un bloc comun al luptătorilor moldoveni pe făgașul învățământului național.

Element de mare importanță în cadrul Asociației urma să devină învățătoarele, și nu doar din considerentul că ele constituiau o componentă însemnată a cor-

³⁸ Vasile Harea, *Basarabia pe drumul Unirii*, p. 79.

³⁹ *Scoala Moldovenească*, nr. 2-4, 1917, p. 87.

⁴⁰ *Cuvânt Moldovenesc*, an IV, nr. 31 (231), 19 aprilie 1917, p. 2-3.

⁴¹ Onisifor Ghibu, *În vâltoarea revoluției rusești...*, p. 105.

⁴² Vasile Harea, *Basarabia pe drumul Unirii*, p. 80.

pului didactic, ci și din perspectiva activismului civic feminin proclamat de revoluție. Onisifor Ghibu îndemna pe domnișoara profesoară Bocanescu, proaspăt înscrisă în asociație, „să lanseze un apel către învățătoare ca să intre în asociație”⁴³.

La momentul constituirii Asociației, ponderea bărbaților în componența corpului didactic basarabean era modestă. Prezența lor în sălile de clasă și respectiv în viața publică scăzuse substanțial odată cu declanșarea războiului, mulți învățători titulari a școlilor din satele basarabene fiind mobilizați pe front, aproape în totalitate fiind mobilizați învățătorii moldoveni. Menționăm aici încadrarea în armată rusă a învățătorilor moldoveni Vasle Țanțu, Andrei Scobioală, Ion Buzdugan, Gheorghe Năstase, Ștefan Holban și alții. Dar și mai înainte spațiul basarabean permanent era epurat/curățat de elementele locale cu pregătire pedagogică, mai ales cele cu simțire națională. Despre deportarea/exilarea reprezentanților naționalismului moldovenesc din Basarabia vorbește scriitorul și publicistul Romulus Cioflec: „Dacă cineva dintre dâșii (dintre învățătorii și profesorii moldoveni – n.n.) a fost pre fățiș alipit la ... moldovenie, e ținut departe de Chișinău și departe de Basarabia, pe unde sunt numai ruși ori alte neamuri, pe care să se învețe a le asupri...”⁴⁴. Cea mai banală manifestare deschisă a sentimentului național avea ca finalitate exilarea în guberniile interne ale Rusiei. E și cazul profesorului din Chișinău Alexandru Oatu, care pentru sentimentele sale naționale, a fost transferat într-o localitate de lângă Simferopol, guvernământul Taurida, Crimeea, printre tătari. Această mutare silită a intervenit, drept rezultat al unei percheziții la domiciliu, în cadrul căreia în biblioteca dascălului au fost descoperite cărți românești, care evident imediat au fost confiscate. Profesorul a reușit să revină la baștină abia după căderea țarismului. În anul 1910, o altă personalitate basarabeană, Ioan Halippa, considerat element periculos pentru ordinea publică din Basarabia, a fost eliberat din funcția de inspector al Seminarului Teologic și inspector al învățământului primar din județul Chișinău (Lăpușna) și transferat în mod administrativ în orașul Berdeansk, guvernământul Taurida. Motiv pentru transferul forțat a servit interesul ce îl manifesta pentru trecutul moldovenesc, relațiile ce le avea cu unii oameni de știință și cultură din România, calificate ca intenții separatiste, dar și pentru dispozițiile și acțiunile antițariste ale fratelui său mai mic, Pantelimon Halippa⁴⁵. În 1909, Porfirie Fală, învățător din comuna Musteața, județul Bălți, pentru propaganda națională, este propus de colonelul Nordberg, șeful ohranei țariste din Basarabia, să fie exilat, în mod administrativ, în Siberia, într-una din regiunile transuralice, pe un termen de trei ani. A scăpat de deportare și a rămas în continuare în Basarabia doar datorită intervenției procurorului din Bălți Alexandru D. Inglezi, un vechi prieten și coleg de serviciu al judecătorului Ion Pelivan, care a cerut revizuirea procesului și în cadrul căruia P. Fală a reușit să se disculpe⁴⁶. Învățătorul Ion Loghinescu, din Hotin, a fost exilat în târgul

⁴³ Onisifor Ghibu, *În vâltoarea revoluției rusești...*, p. 83.

⁴⁴ Romulus Cioflec, *Pe urmele Basarabiei...*, p. 224.

⁴⁵ Iorgu Tudor, *Mișcarea cultural-socială în Basarabia după Unire (1918-1944)*. Lucrare în manuscris, București, 1976, p. 94-95.

⁴⁶ Ion Pelivan, *Basarabia sub oblăduirea rusească*, București, 1941, p. 8. Lucrarea a fost retipărită în *Ioan Pelivan, istoric al mișcării de eliberare națională din Basarabia*. Ediție îngrijită, studiu introduc-

Pernov din guvernământul Liflanda, motiv de condamnare servind faptul că făcea parte dintr-un cerc de luptători pentru cauza națională a românilor basarabeni și pentru că ar fi desfășurat propagandă românească printre învățătorii din județele Hotin și Soroca și că întreținea corespondență cu generalul Ștefan Stoica din Urziceni⁴⁷. Deportarea (exilul) celor mai conștiente elemente din societatea basarabeană era o preocupare permanentă a autorităților țariste. Cu fiecare persoană exilată gradul de rezistență a românilor basarabeni slăbea. În 1911, Ion Rădulescu, profesor și subinspector la Seminarul Teologic din Chișinău, a fost exilat la Kamenet-Podolsk, iar Vasile Florov, profesor la Școala Eparhială din Chișinău, – la Ardon, regiunea Tersk (Caucaz), ambii fiind bănuși de românofilism⁴⁸.

Intrarea Rusiei în Primul Război Mondial a sporit exigențele în materie de asigurare a securității statului. În vara anului 1916, a fost exilat în Siberia Iustin Frațiman, profesor de istorie și geografie la Școala Normală din Soroca, dascălul fiind acuzat de separatism: la lecții le vorbea discipolilor săi despre originea daco-romană a moldovenilor, utiliza în predare cuvinte moldovenești și încuraja elevii moldoveni să folosească în comunicare limba lor maternă. Pentru aceste „acte delictive” a fost declarat om periculos ordinii publice și a fost exilat în târgul Kustanai, o localitate pe râul Tobolsk, din regiunea Turgaisk (Siberia)⁴⁹, de unde a revenit acasă abia peste un an, și doar datorită schimbărilor politice din imperiu⁵⁰. Tot în timpul războiului mondial, un alt vrednic institutor basarabean Constantin V. Popescu, care publicase în timp de pace mai multe cărți didactice și calendare moldovenești și care, în calitate de pedagog la Liceul Real din Chișinău, stăruia pentru trezirea conștiinței naționale a elevilor moldoveni din acest liceu, bănuș de spionaj românesc, este mereu hărțuit de Jandarmeria din Chișinău și scapă de ea numai mulțumită revoluției din februarie 1917⁵¹.

Nu putem trece cu vederea nici prigoana aplicată de către autoritățile civile, dar și de cele bisericești, elementelor naționaliste din sânul clerului basarabean. Reprezentanții acestei tagme erau prigoniți și tratați cu dispreț doar pentru faptul că predicau în limba maternă a enoriașilor, pledau pentru oficierea serviciului divin în limba maternă a celor ce treceau pragul bisericii. Pentru faptul că predica enoriașilor moldoveni în limba lor maternă, călugărul Inochentie a fost surghiunit de capii bisericii din Basarabia, în primul rând de arhiepiscopul Serafim Ciceagov, tocmai

tiv, note, bibliografie și indice de nume de Ion Constantin, Ion Negrei și Gheorghe Negru, București, 2012, p. 608. Vezi și Constantin Aldea, *Pagini dintr-o istorie zbuciumată. Până în anul 1920*, București, 1993, p. 95.

⁴⁷ Ion Pelivan, *Basarabia sub oblăduirea rusească*, p. 8; Ioan Pelivan, *istoric al mișcării de eliberare națională din Basarabia...*, p. 608. Vezi și Constantin Aldea, *Pagini dintr-o istorie zbuciumată...*, p. 95-96.

⁴⁸ Ioan Pelivan, *istoric al mișcării de eliberare națională din Basarabia*, p. 609.

⁴⁹ P. Vataman, *Figuri din trecutul jud. Soroca. Iustin Frațiman*, în *Solidaritatea*. Organul Asociației Învățătorilor din județul Soroca, nr. 9-10, septembrie-octombrie 1938, p. 2-16; Ioan Pelivan, *istoric al mișcării de eliberare națională din Basarabia*, p. 608.

⁵⁰ Romulus Cioflec, *Pe urmele Basarabiei...*, p. 224.

⁵¹ Ion Pelivan, *Basarabia sub oblăduirea rusească*, p. 8; Ioan Pelivan, *istoric al mișcării de eliberare națională din Basarabia*, p. 608.

pe insulele Solovețk din Marea Albă, nordul Rusiei. A avut de suferit și părintele arhimandrit Gurie, care pentru activitatea sa didactică, dar și națională, manifestată prin scrierea și tipărirea a unei Bucoavne moldovenesti și altor câtorva cărți de citire pentru copiii moldoveni, a fost exilat, la sfârșitul anului 1909, de același arhiepiscop Serafim, mare mâncător de moldoveni, la mănăstirea Spaso-Avramiev din gubernia Smolensk⁵². Pelerinajul său forțat a continuat la o școală duhovnicească din Alexandrovsk-Grusevsk din sudul Rusiei, apoi la o altă școală bisericească din gubernia Herson. A revenit în Basarabia abia în 1917, după prăbușirea țarismului.

În rezultatul politicilor aplicate în pregătirea cadrelor didactice și epurărilor efectuate metodic și cu regularitate, corpul de învățători din Basarabia era alcătuit în mare parte din *ruși* ori chiar *adevărați ruși*. Și trebuie să menționăm că originea etnică a acestora nu era neapărat rusească, mulți învățători proveneau chiar și din mediul popoarelor subjugate, inclusiv a românilor basarabeni. Elementul comun ce-i unea pe *uciteli* și *ucutelnîțe* într-o corporație greu de asediat era rusismul țarist/imperialist exacerbat, duhul/ spiritul rusesc pe care-l inoculau în conștiințele copiilor, mai ales a celor de alte origini etnice. A demantela această construcție diabolic gândită și minuțios aplicată era un lucru greu de înfăptuit.

Scopul și programul de activitate ale Asociației

Conform mărturiilor lui Teodor Neaga, sarcina Asociației era de „a uni în jurul său învățătorii cu simpatii naționale”⁵³. Chiar din start, Asociația a desfășurat o activitate destul de dinamică, „lucra cu mult zel”⁵⁴, după cum avea să constate o sursă de epocă. Alți martori oculari, cu viziuni mai revoluționare/radicale, din contra, apreciază activitatea de început a Asociației ca fiind „destul de anemică, fatal pentru așa început și în așa vremuri”⁵⁵. Chiar imediat după constituire, la 14 aprilie 1917, membrii Comitetului provizoriu au prezentat un memoriu comisarului gubernial Constantin Mimi, căruia i-au adus la cunoștință faptul constituirii Asociației, scopul și programul ei de activitate. În memoriu se menționa că „învățătorii moldoveni veniți la Chișinău la cea dintâi Adunare slobodă a învățătorilor din Basarabia, adunându-se în ziua de 14 aprilie, au hotărât să organizeze Asociația învățătorilor moldoveni, cu scop de a introduce în anul (de studii – n.n.) 1917-1918 în satele moldovenesti învățământul școlar în limba moldovenească”⁵⁶.

Programul de activitate al Asociației prevedea o serie de acțiuni orientate spre naționalizarea învățământului. În primul rând, pentru ca învățătorii moldoveni să-și poată îndeplini datoria de a fi adevărați luminători al neamului lor, conducerea Asociației solicita sprijinul Zemstvei Guberniale a Basarabiei în organizarea, nu mai târziu de 15 mai, a unor cursuri pentru învățătorii moldoveni, cu o durată de 3 luni. Asociația propunea ca la elaborarea programei cursurilor să fie atrase

⁵² Mitropolitul Gurie – misiunea de credință și cultură. Culegere de studii despre Mitropolitul Gurie (Grosu) al Basarabiei (1877- 1943), îngrijită și coordonată de Silvia Grossu, Chișinău, 2007, p. 16.

⁵³ Iurie Colesnic, Teodor Neaga, în *Basarabia necunoscută*, vol. 6, Chișinău, 2005, p. 332.

⁵⁴ O pagină din istoria Basarabiei. Sfatul Țării (1917-1918)..., p. 88.

⁵⁵ Romulus Cioflec, *Pe urmele Basarabiei...*, p. 249.

⁵⁶ Obștea învățătorilor moldoveni către Zemstvlul Gubernial al Basarabiei, în *Școala Moldovenească*, nr. 1, iunie 1917, p. 28.

cadre didactice calificate, „persoane bine cunoscătoare în ale învățământului, iar programul cursurilor urma să fie elaborat în așa fel încât învățătorii, după ce vor urma acest program, să fie în stare a reorganiza școala cu desăvârșire și a o așeza pe o nouă temelie națională”⁵⁷. Predarea obiectelor la cursuri urma să se facă în limba moldovenească. Pe lângă predarea metodicii, la cursuri urmau a fi predate istoria poporului, limbii și literaturii moldovenești. Asociația cerea ca Zemstva Gubernială să se îngrijească de întocmirea și tipărirea manualelor pentru școlile moldovenești. La fel, Asociația își făcea publică intenția de a edita o revistă pedagogică – Școala moldovenească – „cu scop de a face cunoscut învățătorilor moldoveni științele trebuincioase pedagogice și metodice nouă de predare, potrivite cu învățătura pedagogică din timpul de față”⁵⁸, acțiune pentru care, de asemenea, solicita sprijin din partea Zemstvei Guberniale. În programul de activitate al Asociației era și asigurarea elevilor cu manuale, procurarea cărților de școală moldovenești⁵⁹.

Zemstva Gubernială a Basarabiei s-a arătat receptivă la programul schițat de Asociație. Operativ, în ședința din 17 aprilie 1917, instituția gubernială a dezbătut chestiunea referitoare la învățământul obștesc din Basarabia și a decis crearea Comisiei Școlare Moldovenești, „organizație revoluționară, ... pentru încheierea și conducerea învățământului național”⁶⁰, care de fapt urma să se ocupe cu coordonarea acțiunilor de naționalizare a învățământului în Basarabia. Președinte al Comisiei a fost desemnat Paul Gore, membru al Comitetului Executiv al Zemstvei Guberniale, „om cu cultură universitară, cu o frumoasă orientare în istoria și literatura română”⁶¹, cu mare autoritate în cercul intelectualilor basarabeni, inclusiv în rândurile învățătorilor ruși. La cea dintâi adunare, Comisia a hotărât ca în școlile moldovenești să se întrebuițeze alfabetul latin⁶². În sarcina Comisiei s-a pus și elaborarea și tipărirea manualelor școlare: *Abecedarul*, *Carte de citire* și *Legea lui Dumnezeu*. Pentru acoperirea cheltuielilor de tipar a manualelor în limba română, Zemstva a alocat 20 000 de ruble⁶³, precum și suma de 1000 de ruble, ca premii, pentru cel mai bun abecedar, carte de citire și de religie.

Spre onoarea instituției guberniale, ea a abordat problema învățământului într-o perspectivă mai largă, inclusiv „prin deșteptarea poporului în afară de școală, adică prin citiri pentru popor, prin iluzioane, prin reviste, gazete”.

Pe parcurs, între Asociația învățătorilor și profesorilor moldoveni și Comisia Școlară Moldovenească s-au stabilit relații de colaborare fructuoasă. Pentru a chibzui împreună la planul de lucru a cursurilor și a mijloacelor necesare pentru această acțiune, Zemstva a convocat, la 1 mai 1917, o consfătuire a învățătorilor moldoveni din orașul Chișinău. La ea au participat peste 25 de învățători, învățătoare și profesori moldoveni din Chișinău, „ceea ce pentru mulți a fost o adevărată mirare, căci

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 29.

⁵⁹ *O pagină din istoria Basarabiei. Sfatul Țării (1917-1918)...*, p. 88.

⁶⁰ Romulus Cioflec, *Pe urmele Basarabiei...*, p. 253.

⁶¹ Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții...*, p. 190.

⁶² Gh. Sima, *Obștea învățătorilor moldoveni, în Școala Moldovenească*, nr.1, iunie 1917, p. 26.

⁶³ *Cuvânt Moldovenesc*, 26 aprilie 1917, p. 4.

nimeni n-ar fi crezut că fie aici atâția (învățători și profesori – n.n.) moldoveni⁶⁴. Învățătorii moldoveni, prezenți la întrunirea moderată de șeful secției școlare a Upravei (Comitetului Executiv) al Zemstvei Guberniale, Alexandr Schmidt, au decis convocarea, la 25 mai 1917, a unui congres al învățătorilor și profesorilor moldoveni din întreaga Basarabie. La forul dascălilor moldoveni – învățători și profesori - urmau a fi invitați să participe și „preoții care predau religia, precum și câte un delegat țăran din fiecare voloste”⁶⁵. Astfel, baza socială a naționalizării învățământului se extindea, la fel, creștea potențialul asociației: către începutul lunii mai 1917, ea avea peste cincizeci de membri, iar fondul bănesc depășise suma de peste 200 de ruble⁶⁶.

Congresul învățătorilor moldoveni (25-28 mai 1917)

– operă a Asociației învățătorilor și profesorilor moldoveni

La momentul convocării Congresului, Asociația, deși avea o perioadă scurtă de existență, reușise să se afirme în administrarea treburilor învățământului din Basarabia. Unele idei care la început păreau iluzorii treptat căpătau contururi reale. Asociația înregistrează și primele realizări. Încă la 3 mai 1917, Comitetul provizoriu al Asociației a adresat o *Strigare către toți profesorii și învățătorii moldoveni și către profesoarele și învățătoarele moldovene de la școalele de toate treptele din Rusia și către studenții moldoveni de la facultățile de filologie, științe naturale, medicină și justiție din Rusia*, apel prin care îi îndemna pe intelectualii moldoveni din cuprinsul Rusiei să vină „la cel dintâi sfat național-pedagogic moldovenesc, la sărbătoarea re-deșteptării noastre”⁶⁷ din 25 mai 1917.

În șirul acțiunilor preparatorii către congresul general al învățătorilor moldoveni se înscrie și ședința Asociației profesorilor moldoveni din 5 mai 1917, la care a asistat și Octavian Goga, aflat la Chișinău. După ședința scriitorul a stat mai mult de vorbă și cu profesorii, apelând la necesitatea unirii tuturor moldovenilor⁶⁸.

Spre deosebire de congresul general al corpului didactic din aprilie, „foarte prost organizat, fără nicio ordine de zi”⁶⁹, cu o agendă mai mult politică decât didactică, congresul învățătorilor moldoveni a lucrat după un program bine întocmit, impus Zemstvei de Asociația învățătorilor moldoveni, care fusese distribuit tuturor participanților mult înaintea deschiderii congresului. În cele 7 ședințe ale congresului au fost discutate rapoarte elaborate din timp și s-au adoptat rezoluții pe trei mari blocuri de probleme: I. Organizarea învățământului moldovenesc; II. Pregătirea și organizarea învățătorilor moldoveni; III. Învățătorii și treaba politică.

Congresul s-a întrunit în aceeași Sală Eparhială din centrul Chișinăului. Atmosfera ce domnea la această întrunire generală a învățătorilor moldoveni o desprindem din descrierea lăsată de Romulus Ciofleac: „câteva sute de delegați, mai

⁶⁴ Gh. Sima, *Obștea învățătorilor...*, p. 25-26.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 26.

⁶⁶ Onisifor Ghibu, *În vâltoarea revoluției rusești...*, p. 104.

⁶⁷ *Cuvânt Moldovenesc*, an IV, nr. 41 (241), 24 mai 1917, p. 1-2; *Școala Moldovenească*, Chișinău, an I, nr. 2-4, 1917, p. 82-84; Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții...*, p. 188-189.

⁶⁸ Onisifor Ghibu, *În vâltoarea revoluției rusești...*, p. 105.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 61.

mult femei, învățătorii fiind mulți la bătaie... Figuri multe de la congresul trecut. Conversația, cu rarissime excepții, tot în limba folosită de toată intelighenția satelor: rusească. Atmosfera amestecată: veniți unii de plăcere sau curiozitate, mulți de nevoie, deschiderea congresului se așteaptă cu simțăminte amestecate, mai mult ostile: un învățământ nou în școala satului... Totul întors pe moldovenește...⁷⁰”.

Președinte al Congresului a fost ales profesorul Teodor Neaga, președintele Asociației (Obștei) învățătorilor moldoveni din Basarabia, iar ca vicepreședinți fiind, Vasile G. Săcară, învățător din satul Baxani, jud. Soroca, președintele învățătorilor moldoveni asociați după congresul din aprilie și redactorul revistei *Școala moldovenească*, d-ra Ana Bocănescu, învățătoare din Chișinău și preotul Serghie Bejan, iar secretari fiind I. A. Moraru și Constantin D. Guja, învățători din județul Orhei, Alexandru Groppa și Elena Zaharov, învățători din județul Chișinău.

Salutând participanții la congres, președintele Asociației, Teodor Neaga, avea să-i îndemne pe învățătorii moldoveni la muncă pe ogorul culturii naționale: „Cu revoluția a răsărit însă și soarele nostru. Nicio națiune nu poate trăi fără cultură. Pornind de aici, noi învățătorii, am alcătuit o obște a noastră. Știm că ne-am dat seama că cu toții suntem os din osul neamului și suflet din sufletul lui. Vom face totul pentru a-l aduce la lumină. Cred că noi cu toții ne vom ridica un steag pe care să fie scris: *Trăiască Basarabia liberă, trăiască în fericire și în lumina ideilor naționale!* Iar pe un alt steag vom scrie: *Trăiască Societatea învățătorilor și profesorilor din Basarabia!* (Aplauze). *Trăiască adunarea bunilor fii ai Basarabiei!* Ținând aceste două steaguri în mâini, din parte-mi strig: *Deșteaptă-te, moldovene, din somnul cel de moarte!*”

Președintele îndemna învățătorii participanți la congres să fie hotărâți, să nu să se sfiască că „n-ar putea grăi bine moldovenește. Noi ne-am ținut departe de limba noastră, dar acum trebuie să ne ținem cu amândouă mâinile de ea”⁷¹.

Prealabil, rapoartele prezentate la congres au fost discutate la ședința Comitetului provizoriu al Asociației învățătorilor și profesorilor. Mulți raportori la congres, chiar al principalelor chestiuni luate în dezbateri, erau membri ai Asociației. Astfel, învățătorul Vasile Săcară a prezentat în congres raportul despre ocărmuirea învățământului moldovenesc, Ana Bocănescu – organizarea și funcționarea grădinițelor de copii, Ion Buzdugan – problema alfabetului, Gheorghe Năstase – problema manualelor școlare, iar profesorii Ștefan Ciobanu – organizarea învățământului moldovenesc de toate treptele, Nicolae Popovschi – organizarea activităților extrașcolare, Teodor Neaga – organizarea cursurilor de vară pentru învățătorii moldoveni, Pavel Arventiev – organizarea învățătorilor și profesorilor moldoveni într-o asociație și alții.

În raportul despre activitatea Asociației, prezentat la Congres, Pavel Arventiev, profesor de istorie la Gimnaziul nr. 4 din Chișinău, menționa că și congresul în cauză că „a fost convocat în urma stăruinței Obștii”. Opinia respectivă este împărtășită și de Onisifor Ghibu, care apreciază înalt contribuția Asociației învățătorilor și profesorilor moldoveni la pregătirea „cât se poate de bine” a Congresului,

⁷⁰ Romulus Cioflec, *Pe urmele Basarabiei...*, p. 259.

⁷¹ *Școala Moldovenească*, Chișinău, an I, nr.2-4, 1917, p. 19-20.

utilizând, printre altele, mai ales experiența conferințelor învățătorilor din arhidieceza ortodoxă română a Transilvaniei, din anii 1910-1914, pe aceea a Secției școlare a Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului (ASTRA), din Sibiu, din anii 1910-1914, și pe aceea a primului Congres cultural al învățătorimii române din Bucovina, ținut la Suceava, în iunie 1914.

Pavel Arventiev făcând scurtul istoric al Asociației avea să menționeze că cu prilejul congresului general al învățătorilor din Basarabia, „o mână de oameni” au înființat o obște a învățătorilor moldoveni, cu scopul de a lupta cât mai bine pentru interesele școlii moldovenești și a lor proprii. La momentul convocării congresului, Asociația număra în rândurile sale vreo 50 de membri, avea un fond bănesc de aproape 300 de ruble și o bibliotecă de carte românească. Dintre acțiunile întreprinse de Asociație până la acel moment, raportorul amintește demersul adresat Zemstvei Guberniale, prin care s-a cerut naționalizarea învățământului, pregătirea revistei *Școala Moldovenească*, în curs de apariție. Aducând acestea la cunoștința congresului, raportorul îndeamnă pe învățătorii și profesorii moldoveni să se înscrie în Asociație și să înființeze filiale în ținuturi.

Paradoxal, dar și la acest congres au răsunat voci care au cerut ca învățătorii moldoveni să nu se organizeze într-o asociație aparte, ci „să între numai în obștile rusești”, dar acestea au fost singulare și „nu au fost luate în seamă”. În timpul pauzei, care a urmat după raportul prezentat de profesorul Arventiev, în rândurile Asociației s-au înscris peste o sută de învățători.

În general, de la anexarea Basarabiei la 1812 încoace, Congresul învățătorilor moldoveni din 25-28 mai 1917 a fost cea mai însemnată manifestare națională a moldovenilor, ea fiind organizată de modesta Asociație a învățătorilor moldoveni, de curând întemeiată. Totodată, congresul învățătorilor moldoveni este primul mare eveniment cultural și politic din Basarabia de după revoluția democratică rusă din Februarie 1917.

Cursurile de pregătire a învățătorilor moldoveni

Îndată după încheierea Congresului și în conformitate cu hotărârile lui, Zemstva Gubernială, prin Comisia Școlară Moldovenească, a organizat primele cursuri de pregătire a învățătorilor pentru predare în instituțiile de învățământ naționalizate. Cursurile ținute în lunile iunie–august 1917, la Chișinău, au fost frecventate de 418 învățători și învățătoare din toate județele Basarabiei și vreo zece de peste Nistru⁷².

În toamna anului 1917 s-a ținut a doua serie de cursuri, de câte 4 săptămâni: de la 3 octombrie cu 80 de cursiști la Chișinău, de la 5 octombrie cu 80 de cursiști la Bălți și de la 25 octombrie cu 136 de cursiști la Soroca⁷³.

Primul număr al revistei *Școala Moldovenească*, ca organ de presă al Asociației învățătorilor moldoveni, în volum de 40 de pagini, a văzut lumina tiparului în iunie 1917, deși la momentul fondării Asociației (14 aprilie 1917) se anunța că publicația pedagogică va apare „peste câteva săptămâni”⁷⁴. Din lipsa unei tipografii

⁷² Iurie Colesnic, *Basarabia necunoscută*, vol. 6, Chișinău, 2005, p. 347; Gh. Druță, *Din trecutul nostru*, în *Școala basarabeană*. Anul VI, nr. 4, aprilie 1938.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Cuvânt Moldovenesc*, an IV, nr. 31 (231), 19 aprilie 1917, p. 2-3.

cu litere latine, numărul de debut al publicației a fost tipărit în litere chirilice rusești, având subtitlul *Revista Societății învățătorilor moldoveni din Basarabia*. Celelalte numere (nr. 2-4 și 5-6 și 7-8, 1917), au apărut în grafie latină, având subtitlul *Revista Obștei învățătorilor moldoveni din Basarabia*. Administrația revistei era dislocată la adresa: Chișinău, str. Negustorilor (Kupeceskaia), 19.

Primul număr al revistei începea cu poezia lui Gh. Sion *Limba moldovenească* (!), titlu modificat al cunoscutei poezii *Limba românească*, care începe cu versurile *Mult e dulce și frumoasă limba ce-o vorbim*, după care, peste câteva pagini, urma *Pe-al nostru steag e scris Unire* de A. Bârseanu și *Deșteaptă-te, române!* de A. Mureșanu⁷⁵. Importante pentru acel moment de renaștere națională erau *Cele zece porunci ale învățătorului moldovean*, adevărate îndemnuri la o viață activă politică, culturală și națională a celor chemați să răspândească lumină în rândurile populației trezite la o viață liberă. Vom cita câteva din ele, mai ales cele referitoare la subiectul nostru de cercetare: „5. Aduți aminte că ești învățător al neamului tău pe care trebuie să-l luminezi. 6. Ca moldovean trebuie să faci parte din Partidul Național Moldovenesc, iar ca învățător din Asociația învățătorilor moldoveni din Basarabia. 7. Adună pe toți tovarășii tăi în sânul Asociației învățătorilor și în Partidul Național Moldovenesc”. În paginile revistei erau tratate probleme importante precum organizarea învățământului, activitatea școlară și extrașcolară, organizarea și activitatea Asociației învățătorilor moldoveni etc.

În primul număr aproape toate articolele au fost scrise de O. Ghibu⁷⁶, dar au fost semnate cu numele colaboratorilor săi – învățătorii basarabeni Gheorghe Năstase, om „cu o cultură românească destul de temeinică și cu bun simț și care vorbește o limbă românească frumoasă”⁷⁷, Ion Buzdugan, Vasile Săcară, G. Sima. Tot aici, găsim materiale referitoare la Congresul cadrelor didactice din Basarabia din 10-13 aprilie 1917: apelul Comitetului vremelnic al Partidului Național Moldovenesc către învățătorii moldoveni, rezoluțiile adoptate de congres, o informație despre constituirea Asociației învățătorilor moldoveni, demersul acesteia către Zemstva Gubernială a Basarabiei și altele. Primul număr, de asemenea, a inserat și programul Congresului învățătorilor moldoveni din 25-28 mai 1917. Pe coperta revistei, ca redactor al publicației era trecut Vasile Săcară, învățător la școala din satul Baxani, jud. Soroca, o figură reprezentativă a corpului didactic din Basarabia⁷⁸.

Bogat în conținut este numărul triplu al revistei (nr. 2-4, 1917), în care a fost publicată stenograma Congresului învățătorilor moldoveni din 25-28 mai 1917, rezoluțiile adoptate de acest for (p. 45-82), Statutele Asociației învățătorilor și profesorilor din Basarabia, precum și unele subiecte prezentate de lectorii ardeleni (O. Ghibu) și

⁷⁵ Versurile respective, dar și poezia *Limba noastră* de Alexei Mateevici și *Graiul neamului* de George Coșbuc, au fost reluate în nr.2-4, 1917, al revistei.

⁷⁶ În însemnările din jurnalul său, la data din 17 mai 1917, citim următoarele rânduri: *Ieri după amiază și azi dimineață am scris tot materialul pentru revistă și am dat jumătate la tipar*. Vezi: Onisifor Ghibu, *În vâltoarea revoluției rusești...*, p. 111.

⁷⁷ Onisifor Ghibu, *În vâltoarea revoluției rusești...*, p. 111-112.

⁷⁸ Onisifor Ghibu, *În fața mormântului lui Vasile Săcară*, în *Solidaritatea*. Organul Asociației Învățătorilor din județul Soroca, nr. 11-12, noiembrie-decembrie 1938, p. 3.

bucovineni (G. Tofan, Liviu Marian) la cursurile învățătorilor organizate la Chișinău, în vara anului 1917.

În nr. 5-6, 1917 ale revistei a fost publicate o serie de materiale care privesc începuturile naționalizării învățământului din Basarabia: Instrucțiunea Comisiei Școlare moldovenești de pe lângă Zemstva Gubernială, aprobată în ședința din 14 noiembrie 1917, cu privire la activitatea învățătorilor de la școlile primare în anul școlar 1917-1918, Programul de învățământ pentru acest an școlar, precum și rapoartele directorilor responsabili de cursurile de limbă, istorie și metodică de la Chișinău, Bălți și Soroca.

Revista se confrunta nu doar cu probleme de ordin financiar, dar și cu cele de ordin tehnic. Unica tipografie cu caractere latine, instalată la Chișinău în septembrie 1917, nu reușea să tipărească la timp revista, deoarece „trebuia să tipărească la vreme multe lucrări, care se cer de vremurile de acum”⁷⁹. Costul abonamentului pentru membrii Asociației învățătorilor moldoveni, pentru anul 1917, a fost de 3 ruble. În anul 1917 au fost tipărite, în total, 6 numere de revistă, apărute în 3 fascicule (nr. 1, nr. 2-4, nr. 5-6). În ultimul număr (nr. 5-6, 1917), tipărit pe la sfârșitul lunii ianuarie sau început de februarie 1918, abonații erau îndemnați să achite taxa cât „mai degrabă” pentru anul 1918. Revista era trimisă tuturor membrilor Asociației. În legătură cu pierderea documentelor de constituire a Asociației, inclusiv a listelor membrilor ei și a adreselor lor, administrația ruga pe cei care până atunci nu primiseră publicația să anunțe redacția⁸⁰.

Școala Moldovenească, în scurtă perioadă de existență, a jucat un mare rol în naționalizarea învățământului din Basarabia, ea a fost prima publicație cu caracter didactic, în limba română, din spațiul basarabean și “singura revistă pedagogică din teritoriile locuite de români”⁸¹, în condițiile războiului mondial.

Manualele școlare pentru școlile naționalizate

O problemă mare a școlii moldovenești din Basarabia era lipsa manualelor și cadrelor pedagogice cu experiență în elaborarea cărților pentru învățământ. Congresul învățătorilor moldoveni din mai 1917 a decis „să se lucreze numai decît cărți de școală în limba noastră și cu alfabet latin”⁸². În acest scop, Zemstva Gubernială a alocat 20 000 de ruble pentru tipărirea cărților moldovenești și premiu de câte o 1000 de ruble pentru autorii câștigători al concursului anunțat. Pentru a începe procesul de învățământ în școlile moldovenești din Basarabia era nevoie de Abecedar, cărți de citire, matematică și religie.

Comisia Școlară Moldovenească, examinând manuscrisele prezentate la concurs, a dat câștig de cauză *Abecedarului* elaborat de arhimandritul Gurie, *Legii lui Dumnezeu* scris de preotul Vlad, *Cărții de matematică* a lui Constantin V. Popescu și *Cărții de citire* a lui Ștefan Ciobanu. Tipărirea manualelor s-a dovedit a fi un lucru anevoios: la moment, în Chișinău exista o singură tipografie cu litere lati-

⁷⁹ *Școala Moldovenească*, nr. 5-6, 1917, p. 231.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 236.

⁸¹ Onisifor Ghibu, *În vâltoarea revoluției rusești...*, p. 216.

⁸² *Primul congres al învățătorilor moldoveni din Basarabia* (25-28 mai 1917), în *Cugetul*. Revistă de Istorie și științe umaniste, Chișinău, nr. 1, 1993, p. 61.

ne, cea a Societății Culturale Moldovenești, cu o capacitate de producere redusă.

1917-1918 – primul an școlar de învățământ național

Din punct de vedere administrativ, până la căderea țarismului, instituțiile de învățământ din Basarabia se aflau în subordinea Districtului școlar Odesa, care la rândul lui se subordona Ministerului Instrucțiunii de la Petrograd. Deși revoluția rusă a oferit noi oportunități pentru dezvoltarea învățământului în limbile popoarelor până nu demult asuprite, funcționarii de la cârma departamentului școlar de la Odesa nici nu vroiau să audă de dolanțele moldovenilor în materie de învățământ și lucrau în direcția satisfacerii intereselor rusești. Pentru a înlătura acest obstacol, Comitetul Central al Ostașilor Moldoveni din Chișinău a hotărât ca direcția școlară a Basarabiei să fie scoasă din subordonarea Districtului școlar Odesa și trecută în subordinea Zemstvei Guberniale din Chișinău⁸³, iar Comisia Școlară Moldovenească din cadrul acestei instituții și-a asumat întreaga responsabilitate pentru naționalizarea învățământului din Basarabia. Prin această hotărâre, autonomia școlară a Basarabiei a devenit fapt împlinit, iar consecințele pentru învățământul în limba națională au fost cele mai benefice. După proclamarea independenței Republicii Democratice Moldovenești (24 ianuarie 1917) Comisia Școlară Moldovenească a trecut la Ministerul Învățământului condus de profesorul Pantelimon Erhan.

Ca document reglator pentru organizarea învățământului în anul școlar 1917-1918 au servit hotărârile Congresului învățătorilor moldoveni din mai 1917, elaborate cu concursul Asociației învățătorilor și profesorilor moldoveni. Esență lor se reducea la următoarele: „începând cu 1 septembrie 1917, școlile din satele moldovenești sau în majoritate moldovenești se vor preface în școli moldovenești; școli moldovenești se vor deschide și la orașe; limba de predare în aceste școli să fie limba poporului. Limba rusească să se învețe în mod obligatoriu din anul al III în sus⁸⁴.”

Reieșind din situația concretă, Comisia Școlară Moldovenească a stabilit ca obiectiv principal al noii școli din Basarabia, pentru anul școlar 1917-1918, *învățarea limbii*. Instrucția didactică expediată învățătorilor cu ocazia începerii anului școlar 1917-1918 explică în mod detaliat bazele ideologice ale noii școli naționale din Basarabia: „Scopul învățării limbii moldovenești în școală este ca copilul să ajungă stăpân pe limba sa, atât în graiu viu, cât și în scris; el să poată spune limpede și frumos tot ce gândește, și să poată înțelege cât mai ușor ce se grăiește în limba lui și ce s-a scris în această limbă (literatură, istorie, știință). Învățând bine limba și câștigând cu ajutorul ei cunoștințe în adevăr folositoare precum și dragoste de citit, copilul va avea pe urma școalei un folos mult mai mare, decât pe urma celei de până acum. Dar, pe lângă această însemnătate practică a ei, limba mai are și o altă însemnătate. Ea este expresiunea (înfățișarea) sufletului și a vieții poporului nostru. Prin ea suntem un norod și ne deosebim de alte noroade, prin ea ne-am păstrat ființa noastră, istoria noastră, sufletul nostru, idealul nostru. Cunoașterea ei ne duce la iubirea întregului popor românesc, cu literatura lui, cu istoria lui, cu firea lui, cu

⁸³ O pagină din istoria Basarabiei. Sfatul Țării (1917-1918), p.95.

⁸⁴ Aceste hotărâri erau de fapt rezoluțiile Uniunii învățătorilor din întreaga Rusie, formulate și votate la Congresul III General, ținut în iunie 1906, în orașul Justila, congres alungat de autoritățile ruse din Petrograd pe teritoriul liberei Finlandii.

nevoile lui. Deci, învățarea limbii noastre nu însemnează numai o simplă învățare de limbă, ci însemnează adâncirea vieții noastre naționale însăși și întărirea ei”⁸⁵.

Cu toate eforturile depuse de Asociația învățătorilor moldoveni, de Comisia Școlară Moldovenească de pe lângă Zemstva Gubernială, către toamna anului 1917, o bună parte din școli au rămas nenaționalizate. În multe sate moldovenești au rămas la post învățători minoritari sau suplinitori în locul celor mobilizați. Abia prin ianuarie 1918, când s-a început demobilizarea generală, la posturi au revenit cei rămași în viață, de pe fronturi. Corpul didactic se completa cu elemente noi.

Asociația învățătorilor moldoveni din Basarabia și Sfatul Țării

Conform schemei de repartizare a locurilor de deputat în Sfatul Țării, aprobate în ședința Biroului de organizare din 6 noiembrie 1917, Asociației (Uniunii) învățătorilor moldoveni din Basarabia i-au fost rezervate 2 locuri, care au fost ocupate de profesorul Teodor Neaga, președintele Asociației profesorilor și învățătorilor moldoveni, ca reprezentant al învățământului secundar, și învățătorii Ștefan Cociar (Cociara, Cocear) și Iacov Sucevan, din partea corpului didactic de la școlile primare din Basarabia, tustrei moldoveni.

Teodor Neaga s-a născut la 8 martie 1880, în com. Dănceni, jud. Lăpușna. Se trăgea dintr-o familie cu tradiții cărturărești, care a dat Basarabiei mai mulți preoți și intelectuali. Însăși tatăl său era psalmist la biserica din sat, de aceea în privința studiilor a urmat parcursul firesc și tradițional al copiilor din această tagmă: după primele cunoștințe căpătate în sânul familiei, a urmat învățătura la Școala Duhovnicească și Seminarul Teologic din Chișinău, cea mai veche instituție de învățământ din Basarabia, la care, evident, domina spiritul rusesc. Apoi și-a desăvârșit studiile la Academia Teologică din Kiev. Instituția respectivă îi conferea dreptul de a preda religia, precum și dreptul de a se preoți și a sluji într-o biserică. Dar, conform propriilor mărturii, neavând chemare interioară și sentimente de a sluji cultului religios, la absolvirea Academiei (1906), ocupă postul de secretar al Consistoriului eparhiei basarabene, iar mai apoi (1912), susține examene pentru dreptul de a preda în învățământul secundar. Activează ca învățător de istorie și limba rusă la unele instituții, inclusiv la Gimnaziul din Chișinău. În 1917 se încadrează în mișcarea națională, se înscrie în Asociația învățătorilor moldoveni, recent constituită, luptând pentru naționalizarea învățământului. A fost ales președinte al Asociației învățătorilor moldoveni, în care funcție a desfășurat o activitate deosebită: în calitate de președinte ales a condus lucrările Congresului învățătorilor și profesorilor moldoveni (25-28 mai 1917), for care a hotărât naționalizarea învățământului și introducerea alfabetului latin în școala din Basarabia; în vara anului 1917, într-o situație politică foarte complexă, a condus cursurile pentru învățătorii moldoveni⁸⁶.

Din toamna anului 1917, în calitate de delegat al Asociației învățătorilor din Basarabia în Sfatul Țării, a fost un element activ al parlamentului basarabean, făcând parte din Blocul Moldovenesc. A avut mandat validat pe întreaga perioadă de activitate al legislativului basarabean (21 noiembrie 1917- 27 noiembrie 1918). La 27 martie 1918, împreună cu majoritatea fiilor Basarabiei, a votat Unirea Basarabiei

⁸⁵ Școala Moldovenească, nr. 5-6, 1917, p. 141-142.

⁸⁶ *Figuri contemporane din Basarabia*, Chișinău, 1939, p. 97.

cu România. La sfârșitul anului 1918 este ales membru al Zemstvei județului Chișinău, responsabil de organizarea învățământului public.

După Unire a desfășurat și activitate politică, din 1919 și până în 1929 a fost membru și președinte al Comitetului organizației județene Chișinău a Partidului Poporului, condus de mareșalul Alexandru Averescu, în anii 1926-1927, fiind ales deputat în Parlamentul României pe listele acestui partid. A deținut și alte posturi, inclusiv pe cea de inspector-șef al învățământului din Basarabia.

După ocuparea Basarabiei de către URSS (1940), calificat ca „dușman al poporului”, a fost arestat la 7 august 1940, de organele represive sovietice, fiind acuzat de desfășurarea de activități contrarevoluționară (art. 54, punctele 4, 13 și 14 al Codului penal sovietic), manifestate prin faptul că „în anul 1918, fiind ostil puterii sovietice și dorind s-o distrugă, a intrat în Blocul Moldovenesc contrarevoluționar, iar mai apoi în Sfatul Țării, unde a votat pentru dezlipirea Basarabiei de la Rusia și unirea ei cu România... Prin urmare, deținând o funcție importantă, ducea o luptă activă împotriva mișcării revoluționare și pleda pentru ocupația română”⁸⁷.

Din păcate, soarta ulterioară a fostului președinte al Asociației învățătorilor și profesorilor moldoveni din Basarabia din 1917-1918 nu ne este cunoscută, la momentul de față nu cunoaștem împrejurările precise și data exactă a decesului lui Teodor Neaga. După unele surse, ar fi decedat la 6 decembrie 1941, la vârsta de 61 de ani, în spitalul penitenciarul din Penza⁸⁸. După alte surse, s-ar fi stins din viață în aceeași închisoare la 20 mai 1943⁸⁹.

Ștefan Cociar și Iacov Sucevan(u), reprezentanții învățătorilor moldoveni din școlile primare din Basarabia și membri ai Asociației învățătorilor moldoveni în Sfatul Țării au deținut consecutiv același mandat, primul din momentul inaugurării legislativului basarabean, 21 noiembrie 1917, până la 5 ianuarie 1918, al doilea din ziua de 24 martie și până la 27 noiembrie 1918, data autodizolvării parlamentului basarabean. În ședința din 5 ianuarie 1918 – un moment foarte complicat din punct de vedere politic, către această dată anarhia bolșevică cuprinsese întreaga Basarabie - Ștefan Cociar, îngrijorat de soarta instituțiilor de cultură din ținut, în primul rând, al școlilor, a salutat parlamentul basarabean, asigurându-l de susținerea învățătorilor moldoveni din învățământul primar, solicitând, în schimb, ca iluminarea poporului să devină o obligațiune de primă importanță a legislativului basarabean⁹⁰. În ședința din 27 martie 1918 Iacov Sucevan a votat Unirea Basarabiei cu România⁹¹. Ștefan Cociar a activat în cadrul Comisiei de Declarații și Statute. Despre activitățile parlamentare ale deputatului învățător Iacov Sucevan nu cunoaștem

⁸⁷ Iurie Colesnic, *Teodor Neaga*, în *Basarabia necunoscută*, vol. 6, Chișinău, 2005, p. 333.

⁸⁸ Elena Postică, *Deputații Sfatului Țării represați în 1940*, în *Cugetul*. Revistă de istorie și științe umaniste, martie 1998, p. 95-96. Iurie Colesnic, *Teodor Neaga*, în *Basarabia necunoscută*, vol. 6, Chișinău, 2005, p. 333.

⁸⁹ Iurie Colesnic, *Generația Unirii*, Chișinău, 2004, p. 265; Iurie Colesnic, *Statul Țării. Enciclopedie*, Chișinău, 1998, p. 218-219.

⁹⁰ *Sfatul Țării. Documente. I. Procesele – verbale ale ședințelor în plen*. Ediție de Ion Țurcanu, Chișinău, 2016, p. 265.

⁹¹ Alexandru Chiriac, *Membrii Sfatului Țării. 1917-1918. Dicționar*, București, 2001, p. 78, 147.

nimic. Știm doar că după deces a fost înmormântat la Cimitirul Central Ortodox din Chișinău⁹².

Un mandat de deputat în Sfatul Țării al Basarabiei a fost repartizat și Asociației corpului didactic basarabean/Uniunii învățătorilor din Basarabia – organizație panrusă (profesională și politică) a învățătorilor din Basarabia. Acesta i-a fost încredințat învățătorului Piotr Manițin, născut în localitatea Arzamas, gubernia Nijni Novgorod, Rusia. A deținut mandatul din 25 martie până în 27 noiembrie 1918. În Sfatul Țării a aderat la Frațiunea Minoritarilor. În ședința Sfatului Țării din 27 martie 1918 s-a abținut de la vot. După unirea Basarabiei cu România, a fost secretar al Comisiei Constituționale (19 mai-27 noiembrie 1918)⁹³.

Desființarea Asociației

Asociația învățătorilor moldoveni din Basarabia și-a desfășurat activitatea și după Unirea Basarabiei cu România, deși unele domenii din câmpul său de activitate au trecut la instituțiile de resort de stat. În cele din urmă, ea s-a unit cu Asociația generală a învățătorilor din România⁹⁴. Foștii membri ai asociației basarabene au devenit în mod automat membri ai acestei asociații.

Concluzii

Asociația învățătorilor și profesorilor moldoveni din Basarabia a fost una din cele mai reprezentative, combative și eficiente organizații obștești constituite în spațiul dintre Prut și Nistru la scurt timp după căderea autocrației ruse. Bogata și diversă activitate a Asociației, în plan național și profesional, s-a manifestat prin convocarea Congresului învățătorilor și profesorilor moldoveni (25-28 mai 1917), for ce a decis naționalizarea învățământului și introducerea alfabetului latin în școala din Basarabia; prin organizarea primelor cursuri pentru învățătorii moldoveni, prin organizarea și editarea în spațiul basarabean a primei reviste pedagogice, prin elaborarea cărților didactice, însumate, aceste activități au permis inițierea în Basarabia, în toamna anului 1917, a învățământului în limba română.

⁹² Iurie Colesnic, *Generația Unirii*, Chișinău, 2004, p. 301-302.

⁹³ Alexandru Chiriac, *Membrii Sfatului Țării. 1917-1918. Dicționar*, București, 2001, p. 119.

⁹⁴ Iurie Colesnic, *Teodor Neaga*, în *Basarabia necunoscută*, vol. 6, Chișinău, 2005, p. 332.

Elena Negru *

POLITICA IDENTITARĂ A URSS (1917-1964)

The study, written on the basis of the works of contemporary Western and Russian authors, is a synthesis of the national policy of the Soviet Empire. The stages and, accordingly, the changes made in this policy in the years 1917-1964 are highlighted, the replacement in the 1930s of the „cultural egalitarianism” of the 1920s with a brutal centralizing and rusifying policy, accompanied by political repressions, continued in the years to come after the Second World War. N. Khrushchev's policy was also contradictory. On the one hand, measures have been taken to rehabilitate the peoples subjected to Stalin's repression, their history, language and culture, and on the other hand Russian language and culture were imposed as elements of “the closeness and fusion of the Soviet peoples”.

Keywords: Soviet Union, Soviet republics, cultural egalitarianism, national politics, Latin alphabet, indigenization policy, political repression, rusification.

Conducerea URSS a promovat în mod constant o politică specifică față de popoarele ne-ruse care avea ca finalitate remodelarea conștiințelor naționale ale acestora și înglobarea lor într-o națiune sovietică unică. Însuși liderul bolșevicilor, V. I. Lenin, considera că pe viitor națiunile vor dispărea, iar în locul lor va apărea „o nouă comunitate de oameni unită prin solidaritatea de clasă”¹.

Evoluțiile identităților etnice alogene din cadrul URSS au avut un parcurs sinuos, date fiind fluctuațiile politicii autorităților sovietice. În linii mari, această politică a urmărit impunerea unei noi culturi socialiste, reconstrucția socialistă a limbilor, rescrierea istoriilor popoarelor din cadrul URSS, evidențierea rolului poporului rus și al limbii ruse în destinul celorlalte popoare sovietice, apropierea și fuziunea lor într-un „popor sovietic”.

Egalitarismul cultural al anilor '20

Printre primele decrete ale puterii bolșevice care se adresau popoarelor alogene de la periferiile imperiului țarist se numără și cel privind dreptul la autodeterminare până la secesiune, libera dezvoltare a națiunilor, suprimând orice inegalitate bazată pe naționalitate și religie. La începutul anilor '20 a fost lansat programul de *indigenizare*, al cărui scop era promovarea cadrelor naționale în administrație și în instituțiile de stat de toate nivelurile, dezvoltarea limbilor naționale. Dezvoltarea limbilor și recrutarea cadrelor naționale trebuiau să conducă la încurajarea identităților naționale. Elitele locale au luat în serios indicațiile forurilor bolșevice centrale, susținând în republicile lor politica de „ucrainizare”, „bielorusizare”, „uzbekizare”, „cazahizare”, „tatarizare” etc. În conformitate cu această politică, fiecare republică sovietică avea dreptul de a edifica „noua cultură proletară” și de a instrui tânăra generație în limba națională. Pentru alfabetizarea popoarelor alogene au fost editate manuale. În legătură cu acest imperativ ideologic, era necesară și publicarea

* Elena Negru, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM.

¹ Hélène Carrère d'Encausse, *L'empire éclaté. La revolte de nations en URSS*, Paris, Flammarion, 1978, p. 21.

de ziarele în limbile republicilor sovietice. Din 1928 până în 1938 numărul ziarelor în limbile popoarelor ne-ruse a crescut de la 205 titluri la 2.188 de titluri, reprezentând 47 și respectiv 66 de limbi². Aceste măsuri tactice ale bolșevicilor aveau drept scop detașarea de vechea politică a „închisorii popoarelor”, câștigarea simpatiei și încrederii popoarelor ne-ruse față de noua putere. În plus, promovarea egalitarismului cultural urmărea scopuri politice de dislocare a unor blocuri etnice puternice și de spulberare a solidarităților particulare, cum era cazul popoarelor musulmane din Caucaz sau din Asia Centrală – un pericol grav pentru statul sovietic.

În republicile ne-ruse au avut loc reforme ale alfabetelor și scrisului, ale ortografiilor și sintaxei, care urmăreau să demonstreze originea proletară a noilor limbi create de revoluție. Într-o primă fază s-a produs dezvoltarea limbilor naționale pe baza alfabetelor rus sau arab, cum a fost cazul popoarelor musulmane din Asia Centrală.

La începutul anilor 1920, alfabetele popoarelor ne-ruse au fost substituite cu alfabetul latin. Popoarele musulmane din Caucaz, Asia Centrală, Crimeea, Tatarstan, care, imediat după instaurarea puterii bolșevice, reveniseră la alfabetul arab, precum și popoarele care foloseau alfabetul chirilic, au fost obligate să renunțe la alfabetele lor în favoarea celui latin. Alfabetul latin a fost impus, deopotrivă, și popoarelor mici din Siberia și de la Cercul Polar, care până atunci nu avuseseră scris propriu.

În anul 1922, în Azerbaidjan, după modelul Turciei lui Mustafa Kemal, s-a decretat trecerea la alfabetul latin, considerat un instrument de modernizare³. Celelalte două republici transcaucaziene, Armenia și Georgia, au reușit să-și păstreze alfabetele tradiționale⁴. În februarie 1926, Congresul I pan-unional al turcologilor, convocat la Baku, a luat decizia de a recomanda și altor limbi turcice adoptarea alfabetului latin⁵. În anii 1926-1930, latinizarea a fost extinsă și în alte regiuni, incluzând popoare din grupa limbilor turcice (ciuvași, tătari, bașkiri, kazahi, kirghizi, uzbeki, turkmeni). Tot în anul 1926 a fost creat Comitetul Unional pentru Noul Alfabet Latinizat, a cărui funcție principală era coordonarea acțiunilor de implementare a alfabetului latin, elaborarea standardelor scrise pentru limbile popoarelor din Asia Centrală și Siberia.

Alfabetul latin a fost decretat din rațiuni extralingvistice, având rolul de instrument al exportului de revoluție. În cazul popoarelor musulmane, era un mijloc de combatere a influenței islamului, de distanțare de limba și cultura arabă. În același timp, instituirea alfabetului latin era considerată o măsură menită să slăbească sentimentele de ostilitate ale popoarelor indigene față de noul regim care se detașase formal de politica de rusificare a țarismului.

² Yuri Slezkine, *The URSS as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism*, în *Slavic Review*, 1994, vol. 53, nr. 2, p. 438.

³ Hélène Carrère d'Ecausse, *op. cit.*, p. 27.

⁴ Claire Mouradian, *De Staline à Gorbatchev. Histoire d'une république soviétique. L'Arménie*, Editions Ramsay, Paris, 1990, p. 191.

⁵ Michael Kirkwood (coord.), *Language Planning in the Soviet Union*, MacMillan Press, London, 1989, p. 26.

Aplicarea în practică a noului alfabet latinizat s-a confruntat cu rezistența popoarelor din Caucaz, Azerbaidjan, Asia Centrală, Tatarstan, Altai, Crimeea. Rezistența arabiștilor din celelalte regiuni unde a fost impus alfabetul latin a fost calificată de puterea centrală drept mișcare a elementelor „contrarevoluționare” și „burghezo-naționaliste”. Deosebit de intensă s-a dovedit rezistența împotriva alfabetului latin a arabiștilor din Tatarstan, în frunte cu Sultan Galiev⁶. În 1927 un grup de 82 de persoane, reprezentând vechile elite intelectuale „burgheze” din Tatarstan, au înaintat comitetului regional de partid o petiție, în care protestau împotriva măsurilor de latinizare a alfabetului lor⁷.

„Construcția lingvistică” bolșevică din anii 1920 – mijlocul anilor 1930 se axa pe așa-numita „dezvoltare” a limbilor, urmărind elaborarea alfabetelor pentru popoarele care nu aveau un scris propriu sau adaptarea alfabetelor, în cazul limbilor nou-create, crearea limbilor literare, a dicționarelor, gramaticilor, manualelor. Ea prevedea și reforme extensive ale ortografiei și sintaxei, introducerea dialectelor, arhaismelor, a cuvintelor rusești în vocabularul noilor limbi, pentru a le conferi un specific nou, „proletar”.

Jaloanele principale ale reformei ortografiei limbilor turcice au fost stabilite la Congresul I pan-unional al turcologilor, care a avut loc la Baku în decembrie 1926. În una din rezoluțiile adoptate a fost subliniată preeminența principiului fonetic în ortografia limbilor nou-create. Conform acestei recomandări, cuvintele urmau să fie ortografiate așa cum se pronunță în limba vorbită. Preeminența principiului fonetic în detrimentul principiilor morfologic și lexical urmărea să separe limbi care aparțineau aceluiași grupuri lingvistice, cu scopul de a crea diferențe între ele și a le considera limbi diferite. Este cazul să amintim exemplul RASS Moldovenești, unde în anii 1926-1931, a fost creată o limbă „moldovenească” diferită de limba română, în baza graiului popular din stânga Nistrului. De asemenea, drept exemple de creare a unor limbi noi prin separare pot servi cazul tătarilor și al bașkirilor sau al karelilor, vorbitori de limbă finlandeză. Pentru a contracara o eventuală fortificare a atitudinilor pan-turaniste, bolșevicii au decis să creeze o limbă bașkiră, în baza dialectului bașkir, și o limbă karelă, deosebită de limba finlandeză.

La prima conferință consacrată ortografiei limbilor popoarelor din Caucaz și Asia Centrală, care a avut loc în decembrie 1931 în Daghestan, adepții principiilor morfologic și lexical ale ortografiei au fost criticați pentru că ar fi exprimat „interesele burgheziei”⁸. Această reformă urmărea diferențierea limbilor apropiate și sublinierea caracterului lor independent. De exemplu, în Uzbekistan au fost modificate bazele dialectale, pentru a accentua statutul independent al acestei limbi în raport cu alte limbi turcice din Asia Centrală⁹.

Egalitarismul cultural al anilor 1920, dublat de controlul centrului, urmărea

⁶ Robert Conquest, Frederick A. Praeger (coord.), *Soviet Nationalities Policy in Practice*, New-York, 1967, p.73.

⁷ *Ibidem*, p.73.

⁸ Simon Crisp, *Soviet language Planning 1917-1953*, în: Michael Kirkwood (coord.), *Language Planning in the Soviet Union*, MacMillan Press, London, 1989, p. 42.

⁹ *Ibidem*, p. 32

edificarea unei culturi proletare și, implicit, a unei națiuni sovietice proletare drept mărturie că solidaritatea de clasă este mult mai importantă decât conștiința națională¹⁰. Foarte curând însă liderii bolșevici și-au dat seama că promovarea culturilor naționale întărește și mai mult elementul național și forțele centrifuge din republici, ceea ce venea în contradicție cu obiectivele bolșevice de edificare a unui stat unitar. De aceea, Stalin a formulat ideea potrivit căreia o cultură națională a unui stat sovietic trebuia să fie națională prin formă și socialistă prin conținut. Ceea ce imprima caracter național culturilor era limba, iar prin formă toate culturile trebuiau să fie socialiste, cu alte cuvinte să vehiculeze aceleași idei, aceeași ideologie care să contribuie la realizarea obiectivului de construire a socialismului. Acest concept „combina exigențele prezentului – de satisfacere a sentimentelor naționale și de spargere a marilor solidarități pan-naționale – cu scopul viitorului, de adeziune progresivă la o cultură politică comună”¹¹. În 1930 Stalin dădea următoarele explicații „dialectice” acestei teze, în aparență incoerente: „Se pare ciudat că la ora actuală, noi, partizanii fuziunii, într-un viitor, a culturilor naționale într-o singură cultură comună (în forma și în conținutul său), cu o singură limbă comună, suntem, în același timp, partizanii înfloririi culturilor naționale [...]. Este necesar să lăsăm culturile naționale să se dezvolte, să evolueze, să-și manifeste toate forțele creatoare, cu scopul de a crea o singură cultură comună, cu o limbă comună”¹².

Într-adevăr, efectele egalitarismului cultural devin vizibile la sfârșitul anilor 1930, când în republicile sovietice s-au cristalizat noi elite naționale comuniste, atașate valorilor tradiționale, care promovau cultura și limba proprie. Cel mai elocvent caz este cel din Ucraina, republică unde în anii 1920 s-a constituit o elită națională puternică, angajată în lupta pentru drepturile națiunii ucrainene. Atacul Moscovei din anii 1933-1934 împotriva „naționalismului burghez ucrainean” s-a soldat cu decapitarea acestei elite. În aceeași perioadă, au fost descoperite „centre naționale” în Bielorusia¹³, în republicile din Asia Centrală, cărora li s-a imputat „lupta pentru răsturnarea puterii sovietice și restabilirea statului burghez”¹⁴. Printre victimele acestor epurări s-au numărat N. Skripnik, comisar al poporului pentru învățământul public din Ucraina, M. Nuzratallah și Khodjibaev, președinte al Consiliului Executiv Central și respectiv președinte al Consiliului Comisarilor Poporului din Tadjikistan, Dr. Gylling, președinte al Consiliului Comisarilor Poporului din RASS Karelă¹⁵.

Ideologia centralizatoare și revenirea la rusificare.

În prima jumătate a anilor 1930, Stalin și anturajul său au început să suprimă relativul liberalism lingvistic și cultural din anii 1920, considerând că acesta nu numai că nu contribuie la apariția „omului nou”, a culturii noi, „naționale prin formă și socialiste prin conținut”, la întărirea coeziunii statului sovietic, ci, dimpotrivă, sti-

¹⁰ Hélène Carrère d'Ecausse, *op.cit.*, p.25.

¹¹ *Ibidem*, p. 24.

¹² Ariei Yaari, *Le défi national: Les théories marxistes sur la question nationale à l'épreuve d'histoire*, Paris, Editions Anthropos, 1978, p. 249.

¹³ *Ibidem*, p. 26.

¹⁴ Robert Conquest, Frederick A. Praeger (coord.), *op. cit.*, p. 93.

¹⁵ Robert Conquest, Frederick A. Praeger (coord.), *op. cit.*, p. 95.

mulează renașterea „tendințelor localiste” și a „spiritului național”. Cadrele băștinașe din republicile ne-ruse, crescute și promovate în condițiile puterii sovietice, ca și cele vechi burgheze, s-au dovedit „contaminate” de același spirit „naționalist”. Pe de altă parte, odată cu eșecul exportului de revoluție și proclamarea lozincii biruinței socialismului într-o singură țară, Stalin a revizuit și politica față de alfabet, ordonând interzicerea alfabetului latin și trecerea la scrierea rusească în toate republicile și regiunile din cadrul URSS. La 13 martie 1938, CC al PC(b) pan-unional și guvernul sovietic au adoptat decizia privind studierea obligatorie a limbii ruse în școlile naționale, iar în anii 1938-1940, în toate republicile sovietice, a fost adoptată grafia rusă. Cea de-a doua revoluție alfabetică din anii 1938-1940 a marcat o nouă turnură în politica față de națiunile sovietice, de impunere a limbii și culturii ruse prin sistemul de învățământ, administrație, armată și alte mijloace de socializare.

După cazul „naționaliștilor ucraineni”, Stalin nu mai considera, din 1934, drept „pericol principal” pentru existența URSS „șovinismul velicorus”, ci „naționalismul burghez local”. În același timp, liderul statului sovietic a renunțat categoric la metodele bazate pe educație și convingere a cadrelor, utilizate din considerente tactice pe parcursul anilor 1920, și a recurs la teroare și represii, ca modalitate principală de edificare a socialismului, dar și pentru a-și lichida concurenții și rivalii politici. Dintr-un șir mai lung de arestări, procese, asasinate politice, care s-au produs în URSS în a doua jumătate a anilor 1930, un impact deosebit asupra vieții politice și naționale din republici (inclusiv din RASSM) a avut „cazul Buharin-Rîkov”. Plenara CC al PC(b) din toată Uniunea de la 23 februarie – 5 martie 1937 i-a exclus pe Buharin și Rîkov din partid și le-a retras calitate de membri supleanți ai Biroului Politic al CC al PC(b) din toată Uniunea pentru complicitate la activitatea „teroristă”, „diversionistă”, de „spionaj” a „centrului troțkist”, iar dosarul lor a fost remis NKVD.

Trasând drept „sarcină principală” „distrugerea definitivă a agenților troțkiști germano-japonezi”, această „plenară istorică” a declanșat în URSS un nou val de represii în masă împotriva intelectualilor, liderilor de partid, a înalților funcționari de stat etc. Este vorba de apogeul politicii staliniste de represii politice, care a bătut toate recordurile cunoscute în istorie după numărul celor condamnați la moarte (în 1937 s-au pronunțat 353.680 sentințe capitale). În perioada de apogeu a marii terori din anii 1937-1938, aproape toți liderii politici din republicile naționale au trecut prin „conveierul” execuțiilor staliniste¹⁶.

Consecințele represiiunilor împotriva elitelor naționale din republicile sovietice au devenit tot mai evidente în ajunul războiului, când Stalin a făcut loc unei noi elite rusificatoare „care întruchipează o nouă concepție a relațiilor între națiunile URSS”¹⁷, de extracție imperială. Această nouă orientare s-a configurat la sfârșitul anilor 1930 prin impunerea ideologiei patriotismului sovietic ca unică ideologie de stat. Chiar dacă bolșevicii au avut o atitudine negativă față de sentimentul patriotismului, considerându-l ideologie reacționară, în 1939 Stalin aprecia patriotismul drept catalizator de bază al societății sovietice, de aceea promovarea patriotismului sovietic a fost considerată una din cele mai urgente sarcini ale politicii interne și

¹⁶ Robert Conquest, Frederick A. Praeger (coord.), *op. cit.* p. 95-96.

¹⁷ Hélène Carrère d'Encausse, *op. cit.*, p. 27.

externe ale URSS¹⁸. În maniera de efectuare a acestei propagande, patriotismul sovietic se identifica practic cu patriotismul rus¹⁹.

În anii celui de-al Doilea Război Mondial, mai multe popoare mici din bazinele Volgăi, din Caucaz și Crimeea au fost suspectate de colaboraționism cu armatele germane și deportate din locurile de baștină în diverse regiuni din Siberia, iar republicile lor lichidate. În septembrie 1941 au fost deportați germanii de pe Volga, în noiembrie-decembrie 1943 – karaceaiii și kalmâcii, în februarie-noiembrie 1944 cecenii, ingușii, balkarii, tătarii din Crimeea și turcii mesketieni, în total circa două milioane de oameni²⁰.

Politica națională a URSS, în perioada de după cel de-al Doilea Război Mondial, a avut ca laitmotiv pedepsirea și „educarea” „popoarelor rele”²¹, „strângerea rândurilor popoarelor ne-ruse și alinierea lor în jurul marelui popor rus”²².

La 24 mai 1945, la Kremlin a fost organizată o recepție, cu ocazia decorării cu ordinul *Pobeda* a mareșalilor URSS Gh. Jukov, I. Konev, K. Rokosovski, R. Malinovski, F. Tolbuhin. În toastul său final, I. Stalin a fundamentat de fapt ideea dreptului poporului rus de a fi considerat „frate mai mare”. Acesta, în opinia sa, avea calități și merite deosebite în comparație cu toate celelalte popoare din cadrul URSS. „Doresc să închin acest pahar, a menționat I. Stalin, pentru sănătatea poporului nostru sovietic și, în primul rând, a poporului rus (aplauze furtunoase îndelungate, strigăte *Ura*). Beau, întâi de toate, în sănătatea poporului rus, pentru că este cea mai remarcabilă dintre toate națiunile care fac parte din componența Uniunii Sovietice. Ridic paharul în sănătatea poporului rus, deoarece el a meritat să fie recunoscut drept forță conducătoare printre toate popoarele țării noastre. Ridic paharul în sănătatea poporului rus, nu doar pentru că e un popor conducător, ci și pentru că are minte lucidă, caracter dâr și răbdare...”²³.

În editorialele publicate de ziarul *Pravda* în următoarele zile de la recepția amintită – *Faptă fără seamăn a poporului în apărarea Patriei*²⁴ și, mai ales, *Marele popor rus*²⁵ – aceste elogii ale lui I. Stalin – „cel mai mare conducător de oști din toate timpurile” – la adresa poporului rus au fost dezvoltate și îngroșate la maximum. Poporul rus era caracterizat nu doar ca un frate mai mare al popoarelor din cadrul URSS, ci și ca un Mesia eliberator al popoarelor din Europa. „Cuvintele minunate, de aur ale tovarășului Stalin exprimă gândurile a milioane de oameni din țara noastră și de peste hotarele ei. Printre câmpiile verzi ale Ucrainei și în pădurile virgine din Bielorusia, în Polonia, dincolo de Carpați, în Cehoslovacia eliberată și în eroica Iugoslavie – pretutindeni este glorificat poporul rus, pretutindeni numele

¹⁸ Robert Conquest, Frederick A. Praeger (coord.), *op. cit.*, p. 89.

¹⁹ Arieh Yaari, *op. cit.*, p. 249.

²⁰ Roman Smal-Stocki, *The Captive Nations: Nationalism of The Non- Russian*, New-York, Bookman Associates. 1960, p. 69.

²¹ Helene Carrere d'Encausse, *Imperiul spulberat*, Remember, București, 1993, p. 30

²² А.С. Барсенков, А.И. Вдовин, *История России 1917-2004*, Moscova, Аспект Пресс, 2005, p. 404.

²³ *Правда*, 1945, 25 mai.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Правда*, 1946, 26 mai.

de rus deschide ușile primitoare, provoacă aclamații, bucurii și triumf [...]. În fața întregii lumi, a întregii omeniri luminează puternic steaua poporului rus [...]. Zeci de popoare ale Europei sărbătoresc acum eliberarea lor, exprimând recunoștință Rusiei, măreței țări a Sovietelor, țării lui Lenin și Stalin”²⁶.

Această atitudine era argumentată în discursul public prin așa-numitele calități morale și fizice deosebite ale poporului rus, manifestate de acesta pe parcursul istoriei. Or, poporul rus „întotdeauna s-a remarcat prin credința față de Patrie, prin lupta dărză pentru drepturile sale, prin respectul față de drepturile altor națiuni”. El a fost purtătorul „celui mai luminos și nobil eroism militar. Niciodată nu s-a încovoiat el în fața cuceritorilor străini, a îndurat toate lipsurile de dragul libertății și independenței. El este curajos și hotărât. Încă în timpurile lui Sveatoslav, care a provocat deschis dușmanii [...], nu a atacat cu viclenie, pe ascuns. Și au dreptate poeții, scriitorii noștri, care au glorificat în toate timpurile calitățile înalte ale soldatului rus”.

Poporul rus, se zicea, a adus lumii „idealuri înalte”, cele mai „nobile, luminoase și eliberatoare” idei, a dezvoltat leninismul – „cea mai înaltă realizare a culturii ruse, care are importanță mondială”, a efectuat „Marea Revoluție Socialistă din Octombrie”, „cucerind libertatea pentru sine și pentru toate celelalte popoare ale țării noastre”, ajutând „popoarelor subdezvoltate din Rusia să se ridice din sărăcia seculară și să-și dezvolte cultura și statul”, a creat statul sovietic, „cel mai democratic din lume”, determinând „progresul”, „libertatea”, „democrația”, „egalitatea în drepturi” etc. Totuși, cu toate că era un popor „conducător” în cadrul URSS, cel mai numeros, cel mai „avansat după nivelul dezvoltării culturale și economice”, patriotismul poporului rus „nu are nimic în comun cu desemnarea națiunii sale drept «aleasă», «superioară», cu desconsiderarea altor națiuni”.

Toate aceste calități, precum și „încrederea fără margini a poporului rus față de partidul bolșevicilor, față de tovarășul Stalin, credința în el, în înțelepciunea lui, în conducerea lui, decizia poporului de a îndeplini tot ce cerea de la el scumpa putere sovietică – iată ce a salvat Patria noastră de robia germană. Și această încredere a poporului rus față de Guvernul Sovietic s-a dovedit a fi acea putere hotărâtoare care a asigurat victoria istorică asupra dușmanului omenirii – asupra fascismului”²⁷.

Mesajul lui Stalin anunța, pe de o parte, redimensionarea rolului naționalismului velicorus și a politicii de centralizare a statului sovietic, iar pe de altă parte sublinia dorința de a lua măsuri față de națiunile care nu merită date drept exemplu, cele „rele”, care, în timpul războiului, „au avut o atitudine pasivă și nu au opus rezistență cotropitorilor germano-fasciști”. Printre „popoarele rele” se numărau ucrainenii, estonienii, letonii, lituanienii, moldovenii²⁸.

„Patriotismul sovietic” impus cu obstinație de aparatul ideologic sovietic era mai degrabă un „naționalism rusesc” sau „naționalism de mare putere” („velikoderjaviu”) ²⁹.

Promotorii „patriotismului sovietic”, secretarii CC al PC(b) din toată Uniunea

²⁶ *Правда*, 1945, 26 mai.

²⁷ *Правда*, 1945, 26 mai.

²⁸ А.С. Барсенков, А.И. Вдовин, *op. cit.*, p. 405.

²⁹ А. Фатеев, *Образ врага в советской пропаганде. 1945-1954*, Институт Истории РАН, Moscova, 1999, <http://psyfactor.org/lib.fateev0.htm>

nea, A. Jdanov și succesorul său, A. Suslov, dar și subalternii lor – șefii Direcției propagandă și agitație – G. Alexandrov și D. Șelepin, numit în fruntea acestei direcții la 10 iulie 1948, mobilizau scriitorii, ziariștii să propage în paginile ziarelor și revistelor ideile patriotismului sovietic: „mândria față de URSS”, „loialitatea necondiționată față de statul sovietic și conducătorii lui”, „munca plină de abnegație pentru prosperitatea și înflorirea statului sovietic”.

La mijlocul anului 1947, direcția pentru propagandă și agitație a CC al PC(b) din toată Uniunea a elaborat *Planul de acțiuni privind propaganda în rândul populației a ideilor patriotismului sovietic* axat pe elogiarea a „tot ce era sovietic” și blamarea în contrapondere a „tot ce era burghez”.

La 13 august 1947, în ziarul *Pravda*, D. Șelepin (redactor responsabil de propagandă) a publicat articolul *Patriotismul sovietic (Sovetskii patriotizm)* în care se susținea că „URSS este țara democrației în desfășurare”, că „de acum nu poate fi vorba de niciun fel de civilizație fără limba rusă, fără știința și cultura popoarelor țării sovietice”, că „lumea capitalistă demult a trecut de punctul său culminant și se rostogolește convulsiv în jos, în timp ce țara socialismului, plină de putere și forțe creatoare, se îndreaptă vertiginos pe linia ascendentă”. Ideea acestui articol era că toți cei care nu acceptau că „orânduirea sovietică este una superioară, mai bună de o sută de ori decât orice alt regim burghez putea fi învinuit de antipatriotism”.

Deși se recunoștea că în URSS printre oamenii de cultură, savanți există persoane care elogiază cultura occidentală, această atitudine era considerată drept caracteristică unor intelectuali care „mai poartă în conștiința lor pecetea trecutului blestemat al Rusiei țariste”³⁰.

Atât naționalismul care, în accepția bolșevică, însemna „contrapunerea intereselor propriei națiuni intereselor altor națiuni”, cât și cosmopolitismul, adică „atitudinea de indiferență și dispreț față de patrie” erau considerate ideologii în totală opoziție cu „patriotismul sovietic” și „internaționalismul proletar”. Întrucât ideologiile „cosmopolitismului” și „naționalismului” erau antipatriotice, exponenții lor, „cosmopoliții” și „naționaliștii burghezi” ca agenți ai imperialismului burghez trebuiau anihilați.

Educarea popoarelor ne-ruse în spiritul patriotismului sovietic impunea revizuirea istoriilor republicilor naționale, în special temele referitoare la semnificația anexării de către Rusia țaristă a teritoriilor ne-ruse, precum și a mișcărilor naționale din aceste teritorii împotriva regimului țarist.

În anii 1920, anexarea teritoriilor ne-ruse de către Rusia, în concordanță cu viziunea școlii istoriografice a lui M. N. Pokrovski (1868-1932), era considerată un „rău absolut”. În 1922, însuși Stalin considera țarismul rus drept „jandarmul Europei” și „călăul Asiei”³¹. Începând cu 1937, abordările istoriografice privind acest subiect sunt revizuite și este avansată teoria „răului mai mic”. Cu toate că era recunoscută politica de exploatare a țarismului, în același timp, se considera că includerea în Imperiul Rus a acestor popoare de la periferiile imperiului a avut o serie de

³⁰ Д. Т. Шепилов, *Советский патриотизм*, Правда, 1947, 13 август, citat după А.С. Барсенков, А.И Вдовин, *op. cit.*, p. 412.

³¹ Robert Conquest, Frederick A. Praeger (coord.), *op. cit.*, p. 79.

beneficii. În republicile unionale, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, anexarea de către Rusia țaristă a teritoriilor ne-ruse continua să fie considerată un fenomen negativ, iar mișcările de eliberare națională împotriva țarismului din sec. XIX erau glorificate. De exemplu, istoricul din Osetia, S. Djanaev, vorbea despre rezistența caucazienilor împotriva armatei țariste, iar un istoric din Azerbaidjan, G. Mekhtiv, în lucrarea *Unirea Azerbaidjanului cu Rusia și importanța sa istorică*, aprecia că „nu se poate vorbi de caracterul progresist al anexării Azerbaidjanului de către Rusia”³². La 9 august 1944 a fost adoptată o hotărâre a CC al PCUS în care erau criticați istoricii din RASS Tătară pentru greșelile „cu caracter naționalist” comise în istoria tătarilor³³. După această hotărâre, seria de atacuri au continuat împotriva istoricilor din RASS Bașkiră, iar în 1947 a fost denunțată școala „naționalistă” a profesorului ucrainean M. Hrușevski³⁴.

A fost reevaluată și abordarea recomandată privind mișcările naționale din sec. XIX ale popoarelor ne-ruse. Această nouă orientare în istoriografia sovietică este prefigurată prin retragerea în anul 1950 a premiului *Stalin* acordat în 1949 istoricului azer Geidar Guseinov pentru lucrarea *Din istoria gândirii sociale și filosofice din Azerbaidjan în secolul al XIX-lea*. Retragerea acestui premiu a fost argumentată prin ideea că autorul a „evaluat incorect semnificația mișcării conduse de Șamil” (lider al popoarelor din Caucazul de Nord în lupta împotriva țarismului în anii 1834-1859). În conformitate cu noua viziune, mișcarea națională de sub conducerea lui Șamil trebuia considerată „naționalistă și reacționară”. Caracterul „reacționar” era determinat și de faptul că această mișcare ar fi servit intereselor „capitalismului englez și sultanului turc”³⁵.

În anul 1951, în cadrul Institutului de Istorie al Academiei de Științe a URSS, s-a pus în discuție teoria „răului mai mic”, iar după 1952, odată cu dezavuarea ei, istoricii sovietici încep să scrie doar despre rolul benefic al anexării teritoriilor ne-ruse. În acord cu această teorie, toți conducătorii mișcărilor naționale din teritoriile anexate de Rusia țaristă au fost omiși din manualele de istorie și considerați „reacționari”. Din trecutul acestor popoare era permisă evocarea doar a acelor momente, care aminteau de „legătura cu marele popor rus”, de „apropierea de Rusia”. În așa mod, private de trecutul lor, popoarele ne-ruse nu le rămânea decât să se „identifice din punct de vedere istoric cu poporul rus”³⁶. Având legitimare istorică, rolul atribuit poporului rus era scos și mai mult în relief. Totodată, cultura națională, compromisul cultural erau denunțate pe motiv că ar contribui la fragmentarea conștiințelor popoarelor sovietice, făcându-i-se loc din ce în ce mai mare culturii și limbii ruse. „Federația sovietică, în 1952, notează istoricul Hélène Carrère d'Encausse, este un veritabil imperiu, unde preeminența poporului rus este justificată, la fel ca în imperiile coloniale din trecut, printr-o civilizație superioară și prin progresul spre care își ghidează supușii. «Închisoarea popoarelor» nu mai există. În schimb,

³² *Ibidem*, p. 80.

³³ *Ibidem*, p. 81.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Hélène Carrère d'Encausse, *op.cit.*, p.32.

federația este o comunitate perfect inegală, unde *fratele mai mare* domină și caută să asimileze³⁷.

Politica lingvistică din perioada stalinistă se caracterizează printr-o „reechilibrare savantă, o turnură spre o direcție centripetă și o frânare netă în direcția încurajării dezvoltării limbilor naționale și minoritare³⁸. Rusificarea brutală prin limbă și cultură din anii stalinismului a lovit în egală măsură popoarele ne-ruse din cadrul URSS.

În toate republicile unionale au fost impuse aceleași linii directe care prevedeau îmbogățirea limbilor prin cuvinte rusești, excluzând împrumuturile din limbile străine sau din limbile înrudite. Încercarea lingviștilor armeni de a dezvolta limba armeană prin împrumuturi din lexicul limbii armenice clasice sau din armeană occidentală utilizată de diaspora exterioară a fost respinsă, deoarece această limbă era considerată „burgheză³⁹. În republicile din Asia Centrală erau condamnate tendințele de îmbogățire a fondului lexical al limbilor acestor popoare prin cuvinte din limbile turcă sau persană⁴⁰. De asemenea, în RSS Moldovenească, în aceeași perioadă erau încurajate împrumuturile din limba rusă și erau condamnate încercările unor lingviști de a se apropia de standardele limbii române.

Politica națională în anii „dezghețului”

Anii 1953-1964 au fost marcați de o relativă liberalizare a vieții politice din URSS. Noul lider sovietic, N. Hrușciov, a inițiat un șir de acțiuni ce vizau distanțarea de politica stalinistă. La 27 martie 1953, Prezidiul Sovietului Suprem al URSS a emis legea *Cu privire la amnistiere* care prevedea eliberarea din închisori a persoanelor condamnate în perioada stalinistă. Conform acestei legi, circa 1/3 din toți deținuții politici (peste un milion de oameni) își recăpătau libertatea, iar 400.000 de dosare urmau să fie clasate⁴¹. În primele zile ale lunii aprilie 1953, L. Beria, prim-locuitor al Președintelui Consiliului de Miniștri și ministru al Afacerilor Interne al URSS, a propus reabilitarea și eliberarea din detenție a persoanelor din grupul „medicilor-răufăcători”. În 1954 a început reabilitarea și repunerea în drepturi cetățenești a persoanelor deportate.

O altă inițiativă a lui L. Beria, concretizată în legile din 26 mai și 12 iunie 1953 despre reluarea politicii de indigenizare în republicile unionale, a avut și ea un efect puternic. Aceste legi ofereau republicilor dreptul de a folosi limbile naționale în toate sferile de activitate, de a promova cadrele naționale în aparatul de partid, în guvern și în alte instituții publice. Funcționarii ruși din nomenclatura de partid erau obligați să învețe limba republicii în care activau; funcționarii din nomenclatura de partid care nu cunoșteau limba republicii naționale în care lucrau urmau să fie rechemati sub autoritatea directă a CC al PCUS⁴².

Aceste legi au fost emise în contextul competiției pentru putere dintre L. Beria și N. Hrușciov și aveau drept scop utilizarea naționalităților ne-ruse pentru consolidarea puterii lui Beria. Totuși, ele au impulsionat luarea deciziilor cu privire la

³⁷ *Ibidem*, p. 34.

³⁸ Ariei Yaari, *op. cit.*, p. 249.

³⁹ Claire Mouradian, *op. cit.*, p. 192.

⁴⁰ Robert Conquest, Frederick A. Praeger (coord.), *op. cit.*, p. 76.

⁴¹ A.C. Барсенков, А.И. Вдовин, *op. cit.*, p. 427-428.

⁴² *Ibidem*.

indigenizare în republicile unionale. În Ucraina, primul-secretar, rusul L. G. Melnikov, a fost înlocuit cu ucraineanul A. I. Kiricenکو; în Bielorusia, N. S. Patolicev – cu M. V. Zimeanin. La plenara CC al PC din Bielorusia, adepții lui Zimeanin au susținut ideea de a utiliza limba bielorusă în toate sferele de activitate, promovând cadre naționale. Realizând că rușii nu vor fi dispuși să învețe limba bielorusă, unul dintre vorbitorii de la plenară a ținut să precizeze: „Tovarășii ruși ne-au ajutat mult, nouă, bielorușilor. Pentru acest fapt ne închinăm până la pământ. Însă acum îi vom ajuta să plece în altă parte pe cei cărora le va fi foarte greu”⁴³. Demonstrații cu caracter național și evident antirusesc au avut loc și în Armenia, în octombrie 1955 și în martie 1956.

Legile privind indigenizarea nu au avut șanse prea mari, deoarece inițiatorul lor, L. Beria, a fost arestat la 26 iunie 1953. Îngrijorați de eventualele consecințe nefaste ale respectivelor legi asupra regimului comunist, precum și de amplificarea stărilor de spirit antirusesc, conducătorii sovietici au decis, la 2 iulie 1953, abrogarea hotărârilor privind indigenizarea. Chiar dacă au funcționat doar puțin timp, aceste legi au avut repercusiuni pe termen lung.

După ce liderul sovietic N. Hrușciov a denunțat la Congresul XX al PCUS (din 14-25 februarie 1956) crimele comise de Stalin împotriva popoarelor, lichidarea elitelor naționale, politica de centralizare și rusificare, istoricii au fost chemați să reevalueze trecutul într-o formă mai nuanțată pentru a sublinia detașarea de stalinism. Această nouă orientare este prefigurată de discursul la congres al istoricului A. M. Pankratova, care a ținut să sublinieze că imperiul țarist a dus o politică de opresiune față de popoarele ne-ruse și a stagnat dezvoltarea lor politică, economică și culturală, pledând pentru o „atitudine mai atentă față de evenimentele progresiste din istoria popoarelor mari și mici și continuarea luptei pe două fronturi – împotriva șovinismului de mare putere dar și a naționalismului local”⁴⁴.

După lungi discuții în cadrul Institutului de Istorie al Academiei de Științe a URSS, în septembrie 1956, liderul popoarelor din Caucazul de Nord din sec. XIX, imamul Șamil, a fost recunoscut drept „erou național”, iar mișcarea națională pe care a condus-o nu mai era calificată drept „reaționară” și „naționalistă”. Istoricii din republicile naționale încercau să-și reabiliteze eroii naționali, interziși în anii cultului lui Stalin. Acest deziderat al lor s-a confruntat cu opoziția cercurilor academice centrale, care, la indicația partidului, trebuiau să permită doar reabilitarea parțială a eroilor naționali. Reabilitarea lui Șamil, în calitate de simbol al revirimentului istoriografic sovietic, a avut anumite limite. Chiar dacă liderii sovietici recunoșteau că Șamil a luptat împotriva opresiunii țarismului rus, nu doreau să recunoască și caracterul antirusesc al acestei mișcări. Sublinierea acestui aspect al mișcării naționale conduse de Șamil ar fi resuscitat sentimentele naționale și dorința acestor popoare de a se alinia la modelele de erou național, ceea ce punea în pericol unitatea popoarelor sovietice.

Raportul secret a lui N. Hrușciov privind crimele lui Stalin a avut efectul unei unde de șoc în toate republicile sovietice, contribuind la resuscitarea spiritului național. Tonul a fost dat de republicile baltice: Letonia, Lituania, Estonia, care au re-

⁴³ *Ibidem*, p. 478.

⁴⁴ Robert Conquest, Frederick A. Praeger (coord.), *op. cit.*, p. 86.

luat politica de indigenizare. În octombrie 1956, la Universitatea din Vilnius au fost difuzate foi volante cu următorul conținut: „Trăiască revoluția din Ungaria, îi vom urma exemplul”, „Lituania e pentru lituanieni; ocupanți ruși, cărați-vă”! Manifestații similare au avut loc și în orașe din Letonia și Estonia. Republicile baltice au emis legi care îi obligau pe funcționarii ruși să învețe limbile locale⁴⁵. În anul 1956, limba turcă a devenit limbă oficială în Azerbaidjan; a fost legiferat și statutul limbii uzbek⁴⁶.

În Ucraina, limba ucraineană s-a impus în toate sferele de activitate, iar mișcarea ce revendica independența Ucrainei a început să atragă tot mai mulți adepți, mai ales în orașele din regiunea de vest: Lvov, Sumî ș.a. În martie 1957, în mai multe orașe din regiunea Lvov au fost difuzate foi volante în care se solicita organizarea comitetelor „Pentru o Ucraină independentă” („Za samostiinuiu Ukrainu”)⁴⁷. În aceeași perioadă, șeful secției cultură din cadrul CC al PC din Uzbekistan propunea instanțelor superioare de partid din republică să examineze chestiunea înlocuirii alfabetului chirilic cu alfabetul arab⁴⁸.

Insurecția populară din 23-30 octombrie 1956 de la Budapesta a determinat conducerea sovietică să-și schimbe atitudinea față de cultul lui Stalin. La 13 mai 1957, în cadrul unei întâlniri cu scriitorii sovietici, N. Hrușciov a declarat că „lupta împotriva cultului personalității este pentru noi o etapă depășită, în lumina experienței evenimentelor din Ungaria” și a avertizat, făcând aluzie la „jocurile periculoase cu chibriturile”, că „autoritățile dispun de modalități de luptă atât cu incendii, cât și cu jocurile periculoase cu chibrituri”⁴⁹.

La Congresul XXI (27 ianuarie – 5 februarie 1959) N. Hrușciov s-a referit la redeșteptarea spiritului național din republicile unionale, calificând-o drept manifestare de „șovinism local”. Liderul sovietic a luat o atitudine extrem de dură față de „încălcarea principiului internaționalist” al politicii de cadre din republicile unionale, continuând, în spiritul tradiției staliniste, să apere rolul primordial al „marelui popor rus”. Popoarele ne-ruse li se reproșa lipsa de grațitudine față de „fratele mai mare”, vehiculându-se tot mai insistent mitul despre ajutorul dezinteresat acordat de către poporul rus celorlalte popoare ale URSS. Pe de altă parte, revigorarea conștiinței naționale era în contradicție cu principiul „aproprierii națiunilor sovietice”, promovat cu obstinție de conducerea sovietică. Într-adevăr, aceste concesiile tactice acordate republicilor unionale în contextul destalinizării, în loc să contribuie la „progresul internaționalismului”, duceau la „încurajarea exigențelor naționale”⁵⁰. „Această redeșteptare a spiritului național, concesiile și politica externă sovietică, care mizează pe naționalitățile sovietice, îl vor determina pe Hrușciov să grăbească evoluția societății sovietice prin revenirea la utopia internaționalistă”⁵¹.

⁴⁵ *Ibidem*, 488.

⁴⁶ Roman Smal-Stocki, *op. cit.*, p. 74.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 490.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 494.

⁴⁹ Aleksandr S. Stykalin, *Noua perspectivă sovietică asupra crizei ungare din 1956 în condițiile revizuirii „doctrinei Brejnev” la sfârșitul anilor '80 – începutul anilor '90*, în *Arhivele Totalitarismului*, nr. 1-2, 2015, p. 198.

⁵⁰ Hélène Carrère d'Encausse, *op.cit.*, p. 39.

⁵¹ Hélène Carrère d'Encausse, *op.cit.*, p. 39.

Sfârșitul perioadei de relaxare ideologică și reluarea rusificării

În anii 1958-1961, în majoritatea republicilor unionale au avut loc remanieri în eșaloanele superioare ale conducerii de partid. Primii-secretari ai partidelor comuniste din Turkmenistan, Uzbekistan, Tadjikistan, Azerbaidjan, Lituania, Moldova au fost demși⁵². Remanierile aveau drept scop fortificarea conducerii de partid și a instituțiilor KGB republicane, promovând persoane devotate conducerii de la Moscova și capabile să facă față naționalismelor locale.

Semnificativă în acest sens este rezoluția strict secretă a Colegiului KGB al URSS din 30 mai 1960 *Cu privire la starea și măsurile de îmbunătățire a lucrului operativ de agentură și ideologic al organelor KGB în lupta cu naționaliștii burghezi*. Documentul, semnat de A. Șelepin, președintele KGB din URSS, încredința unei comisii, alcătuită din colaboratori ai KGB unional și din reprezentanți ai comitetului respectiv de pe lângă Consiliul de Miniștri din republicile unionale, sarcina ca, „în termen de o lună de zile, să pregătească pentru examinarea în cadrul Colegiului o hotărâre și un plan concret de măsuri operative și de agentură ale KGB referitoare la intensificarea luptei împotriva acțiunilor dușmănoase ale naționaliștilor burghezi și ale centrelor emigrației antisovietice de peste hotare”. Agenții KGB trebuiau să se infiltreze în diverse organizații antisovietice și naționaliste de peste hotare, pentru a „compromite conducătorii și membrii activi” ai acestora și a „demasca la timp activitatea subversivă a naționaliștilor burghezi”. De asemenea, se prevedea „intensificarea contactelor cu serviciile secrete din țările democrațiilor populare, în scopul efectuării unor operațiuni comune împotriva organizațiilor naționaliste și de emigranți de peste hotare”⁵³.

Intensificarea „luptei” împotriva „naționaliștilor burghezi” reflecta reorientarea politicii autorităților comuniste de la Moscova față de națiunile ne-ruse din URSS. Relativa liberalizare a vieții politice, inaugurată de N. Hrușciov, s-a dovedit contraproductivă pentru regimul comunist sovietic. Aparatul de partid considera revendicările cu caracter național ale popoarelor ne-ruse drept o amenințare la stabilitatea și unitatea URSS. Politica de indigenizare a aparatului administrativ din republici, dreptul de folosire a limbilor naționale în administrație, revendicarea independenței de către republicile baltice și Ucraina contraveneau obiectivelor politicii naționale ale PCUS. Principiul politicii naționale proclamat de N. Hrușciov la Congresul XXII al PCUS din 1961 privind „înflorirea și fuziunea națiunilor” din URSS avea în vedere crearea unei singure națiuni sovietice, a cărei limbă comună urma să fie limba rusă.

Ca promotor al centralismului, N. Hrușciov era hotărât să pună capăt cursului inițiat în 1956, intensificând controlul ideologic al partidului comunist asupra tuturor sferelor vieții sociale. Campaniile împotriva formalismului și gândirii libere erau orientate contra scriitorilor „rebeli” care demascau în scrierile lor ororile regimului stalinist. Un exemplu care ilustrează această idee este „afacerea Pasternak”. Publicarea, în 1957, de către o editură din Italia a romanului *Doctor Jivago* și nominalizarea lui B. Pasternak la Premiul Nobel a stârnit mare valvă în URSS, autorul

⁵² A.C. Барсенков, А.И. Вдовин, *op.cit.*, p. 494.

⁵³ Arhiva Serviciului de Informații și Securitate a Republicii Moldova (ASISRM), Fond 1, inv. 69, dos. 1, f. 215-216.

pomenindu-se, de facto, „în afara legii”. În octombrie 1958, B. Pasternak a fost exclus din Uniunea Scriitorilor; ca să evite expulzarea din URSS, el a fost nevoit să renunțe, în același an, la Premiul Nobel⁵⁴.

Instituțiile responsabile de cenzură din URSS interziceau publicarea operelor scriitorilor ce criticau regimul stalinist. În pofida cenzurii, aceste opere vor vedea, totuși, lumina tiparului prin intermediul fenomenului „samizdat”⁵⁵, care a luat amploare în acea perioadă. Edificarea literaturii și artei societății comuniste în baza subiectelor „din lăzile de gunoi ale trecutului” era considerată dăunătoare. Aparatul de partid întrezărea în critica adusă regimului stalinist de către scriitori o amenințare la existența regimului comunist și a propriilor privilegii.

La 7-8 martie 1963, la Moscova, N. Hrușciov a avut o întrevedere cu un grup de scriitori, artiști și compozitori din toate republicile unionale. În cadrul acestei întâlniri au fost blamați „scriitorii moderniști” I. Ehrenburg, A. Voznesenski, E. Evtușenko. A. Voznesenski, care a dorit să-și expună punctul de vedere, a fost întrerupt de nenumărate ori, pe un ton amenințător, de către N. Hrușciov, care l-a numit „adulator al dușmanilor URSS”, „agent al antisovietismului”, care nu are ce căuta în literatura sovietică. Criticând opiniile scriitorilor contestatari, N. Hrușciov i-a apostrofat: „Credeti că dacă Stalin a murit totul se poate... Acest Ehrenburg zice că nu a scos un cuvânt [în timpul lui Stalin - n.a.] și imediat ce Stalin a murit a început să flecărească. Nu, domnilor, așa ceva nu vom admite!”.

Dincolo de faptul că scoate în vileag comportamentul incalificabil al liderului sovietic, această întâlnire cu oamenii de creație relevă turnura produsă în lucrul ideologic din URSS. Însuși N. Hrușciov i-a avertizat pe A. Voznesenski și pe ceilalți oameni de creație că de acum încolo, gândirea liberă nu va mai fi tolerată. „Puteți să considerați că acum nu mai este nici dezgheț și nici îngheț, ci ger. Pentru asemenea persoane [ca Voznesenski – n.a.] vor veni geruri cumplite...”. Revigorarea principiului bolșevic „cine nu este cu noi este împotriva noastră” și-a găsit expresia în replicile lui N. Hrușciov, conform cărora formalismul în cultură și încercarea de amalgamare a ideologiei sovietice cu cea occidentală vor fi aspru pedepsite. Aceste idei au fost rezumate în următoarele fraze: „Niciun fel de dezgheț. Ori vară, ori ger”⁵⁶.

La Congresul XXII al PCUS (17-31 octombrie 1961), N. Hrușciov a anunțat că peste 20 de ani în URSS va fi construit comunismul și că chiar generația născută în anul istoricului eveniment va apuca să trăiască în această societate, în care fiecare persoană va primi în mod gratuit locuință și bunuri de consum. O asemenea evoluție proiectată a societății sovietice impunea o nouă perspectivă asupra relațiilor dintre națiunile sovietice. Imaginea URSS ca societate plurietnică, divizată era de domeniul trecutului și venea în contradicție cu obiectivele grandioase de construire a comunismului. Principiul politicii naționale proclamat de Hrușciov la Congresul XXII al PCUS din 1961 privind „înflorirea și fuziunea națiunilor” din URSS avea în

⁵⁴ Нобелевская премия Бориса Пастернака (Воспоминания сына), НиТ, 2001; în: <http://n-t.ru/nl/lt/bp.htm>.

⁵⁵ Юрий Мальцев, *Вольная русская литература, 1955-1975*, часть 1-2, Frankfurt-am-Main: http://antology.igrunov.ru/authors/maltsev/vilna_lit_1.html.

⁵⁶ Дмитрий Минченко, *Как нам было страшно*, în: <http://www.ogoniok.com/archive/2002/4734/08-08-11/>

vedere crearea unei singure națiuni sovietice, a cărei limbă comună urma să fie limba rusă. S-a conturat astfel profilul „noii comunități istorice de oameni”, a „poporului sovietic” în care limba rusă are rolul de factor principal. Liderul sovietic enunța la congres teza privind transformarea limbii ruse în „a doua limbă maternă” pentru popoarele URSS⁵⁷.

În iunie 1958 a avut loc o sesiune a Secției științe sociale a Academiei de Științe a URSS, la care s-a discutat despre dezvoltarea limbilor naționale în condițiile avansării URSS spre comunism, precum și despre rolul limbii ruse ca mijloc de comunicare internațională a popoarelor sovietice. S-a pus accentul pe necesitatea unui studiu mai intens al limbii ruse de către ne-ruși, pentru a-i putea integra mai rapid în societatea sovietică. De o importanță crucială în acest proces de rusificare este legea învățământului din 1958, care a suprimat obligativitatea studierii limbilor naționale în școlile ruse din republicile unionale⁵⁸. Potrivit legii, părinții aveau dreptul să aleagă pentru copiii lor limba de instruire în școală⁵⁹. Această „liberă alegere” însemna, de fapt, impunerea studierii materiilor, în primul rând, în limba rusă, limba maternă având un rol secundar. Bineînțeles, părinții care doreau să-și trimită ulterior copiii la o instituție superioară de învățământ, optau pentru limba rusă.

În cadrul unei întâlniri cu o delegație a partidului socialist francez, în mai 1956, N. Hrușciov, referindu-se la „actul voluntar” al părinților de a-și trimite copiii în școli cu predare în limba rusă puncta următoarele: „Vreau să vă aduc exemplul Moldovei. Intelectualii din această republică nu doresc să își dea copiii la școlile moldovenești. Ei preferă școlile ruse. La fel și în Ucraina se preferă școala rusă. Scriitorii ucraineni sunt nemulțumiți. Aceasta se explică prin argumente de ordin practic și prin interesul însuși al populațiilor. Copiii sunt trimiși, de preferință, la școlile ruse, deoarece dintr-o școală moldovenească este dificil să treci, în cele din urmă, într-o școală superioară alta decât din Moldova, în timp ce cu un certificat de studii în rusă toate școlile superioare din Uniunea Sovietică sunt deschise”⁶⁰.

În opinia unor autori occidentali, dreptul de a alege în ce limbă să studieze copiii lor se referea la părinții copiilor ne-ruși. Or, părinții copiilor ruși nu aveau ce să aleagă, deoarece copiii lor studiau în rusește⁶¹. Legea învățământului din 1958 a afectat mai ales școlile urbane din republicile naționale. În unele republici, trecerea la studierea în rusă a fost destul de abruptă. De exemplu, în RASS Karelă, începând cu anul de învățământ 1958-1959, copiii au fost impuși să studieze toate materiile în limba rusă chiar din clasa I⁶². În același timp, școlile în care continua predarea în limba maternă a copiilor au fost supuse unor presiuni dure pentru impunerea studierii materiilor în limba rusă încă din clasele primare.⁶³ În 1962, guvernul RASS Ciuvașe a emis un decret potrivit căruia toate materiile în școala națională, cu excep-

⁵⁷ Isabelle T. Krendler, *Soviet Language Planning since 1953*, în: Michael Kirkwood (coord.), *Language Planning in the Soviet Union*, MacMillan Press, London, 1989, p. 48.

⁵⁸ Claire Mouradian, *op. cit.*, p. 196.

⁵⁹ Ariele Yaari, *op. cit.*, p. 253.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Isabelle T. Krendler, *op. cit.*, p. 49.

⁶² *Ibidem*, p. 50.

⁶³ Isabelle T. Krendler, *op. cit.*, p. 50.

ția limbii și literaturii ciuvașe, urmau să fie predate în limba rusă⁶⁴.

Analiza politicii naționale a URSS scoate în evidență caracterul ei neuniform de la o etapă la alta, existența unor turnuri neașteptate sau rupturi determinate de evoluțiile politice. O trăsătură comună a politicii naționale a liderilor sovietici, de la Lenin până la Gorbaciov, este faptul că aceștia au urmărit să suprimă diferențele naționale ale popoarelor sovietice în scopul contopirii lor într-o comunitate de „oameni sovietici”⁶⁵. În anii 1920, pentru a câștiga încrederea popoarelor înglobate în cadrul URSS și pentru a se detașa de politica de oprimare a imperiului țarist, bolșevicii au făcut cedări tactice, asigurându-le popoarelor ne-ruse dreptul de a-și dezvoltă cultura și identitatea. „Egalitarismul cultural” al acestei perioade urmărea dezvoltarea treptată a unei conștiințe de clasă în detrimentul celei naționale. În pofida așteptărilor, această linie politică nu a contribuit la apariția unei conștiințe proletare, ci la afirmarea sentimentelor naționale și la profilarea în republicile sovietice a unor tendințe centrifuge.

La mijlocul anilor 1930, Stalin a decis să schimbe tactica, anulând „egalitarismul cultural”, dreptul de a dezvoltă propriile limbi și culturi naționale. Totodată, liderul sovietic a lansat ideea că toate culturile popoarelor sovietice trebuie să fie „naționale prin formă și socialiste prin conținut”. De fapt, formula inventată de Stalin era expresia aceleiași tendințe centralizatoare, al cărei sens era edificarea unei culturi sovietice unice, având la bază principiul realismului socialist. Dorind să rezolve rapid problemele politicii naționale, Stalin a pus în aplicare metode brutale, declanșând în anii 1933-1934 campania de represiuni politice împotriva elitelor naționale, care a culminat cu „marea teroare” din 1937-1938. În același timp, au fost adoptate legi ce prevedeau suprimarea alfabetelor naționale și substituirea lor cu alfabetul rusesc. Ideologia patriotismului sovietic ocupa un loc central în activitatea instituțiilor cultural-educative și de propagandă. Politica națională a URSS în perioada de după cel de-al Doilea Război Mondial a avut ca laitmotiv pedepsirea „popoarelor rele”, „strângerea rândurilor popoarelor ne-ruse și alinierea lor în jurul marelui popor rus”. Pe această bază, zeci de popoare ne-ruse au fost strămutate de la locul lor de baștină în Siberia și în alte zone îndepărtate ale URSS. Concepția generală a politicii naționale în timpul lui Stalin vădește reluarea trecutului imperial, revenirea la rusificare.

N. Hrușciov promova o politică națională contradictorie, adoptând, pe de o parte, măsuri menite să reabiliteze popoarele supuse represiunilor de către Stalin, istoria, limba și cultura lor. Pe de altă parte, relaxarea conjuncturală față de politica națională în republicile sovietice a urmărit promovarea în continuare a limbii și culturii ruse ca elemente de „apropiere și contopire a popoarelor sovietice”. În anii „dezghețului” a fost promovată ideea limbii ruse ca a „doua limbă maternă” în cadrul URSS și a bilingvismului ruso-național. Totodată, se considera că dezvoltarea continuă a economiei și culturii sovietice unice a deschis o nouă perspectivă pentru afirmarea unei „comunități noi de oameni – a poporului sovietic”.

⁶⁴ Ariei Yaari, *op. cit.*, p. 253.

⁶⁵ Hélène Carrière d'Encausse, *L'empire éclaté. La révolte des nations en U.R.S.S.*, Paris, Flammarion, 1978, p. 271.

Etienne Forestier-Peyrat *

«UN MINISTÈRE SANS PAYS». REFLEXIONS SUR LA DIPLOMATIE DES REPUBLIQUES SOVIETIQUES A PARTIR DU CAS MOLDAVE

Based on a wide range of documentary sources, including archive data, the present study is a general overview of the stages of the current Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova, starting from the brutal annexation of Bessarabia in June 1940 and passing through all major historical stages, including until the proclamation of the independence of the Republic of Moldova. The study is addressed to both contemporary history specialists and career diplomats.

Key words: diplomacy, peripheral diplomacy, international relations, foreign policy, sovereignty, independence, Ministry of Foreign Affairs.

Le passage des républiques soviétiques à l'indépendance, en 1991, a souvent pu être comparé à l'émancipation d'une relation coloniale, en particulier pour celles d'entre elles qui avaient fait l'objet de l'annexion la plus brutale, en 1940, à la suite du pacte Ribbentrop-Molotov¹. Le recours à l'approche post-coloniale et un examen comparé avec l'histoire de la décolonisation hors d'Europe n'est pas dénué d'intérêt pour comprendre les rapports de force politiques qui se jouent dans les dernières années de la Perestroïka². La comparaison a, cependant, des limites qui tiennent à la configuration particulière du pouvoir soviétique, qui a permis aux nouveaux Etats indépendants de disposer de la plupart des institutions politiques, administratives, juridiques et économiques nécessaires à leur fonctionnement autonome. En cela, ils se distinguent très nettement des Etats décolonisés des années 1950-1960, où les structures laissées par les puissances coloniales sont squelettiques et souvent incapables de fonctionner dans leur phase initiale sans appui des anciens administrateurs coloniaux³.

De tous les legs soviétiques, le plus étonnant est peut-être celui qui concerne les relations internationales. En effet, depuis le début de l'année 1944, les relations internationales, politiques, économiques et culturelles, font partie des compétences

* **Etienne Forestier-Peyrat**, maître de conférences en histoire à Sciences Po Lille, IRHIS, Université de Lille. Etienne.peyrat@sciencespo-lille.eu. L'auteur tient à remercier Gheorghe Cojocaru, Veronica Zlatov, Jérémie Petit et l'ambassadeur Alexei Cracan pour leur aide au cours de la recherche débouchant sur cet article. Elle s'est effectuée dans le cadre du projet « SOVFED – Nouvelles Approches du Fédéralisme Soviétique », financé par Sciences Po (Paris) et co-dirigé par Sabine Dullin.

¹ Sergiu Musteață, Igor Cașu (dir.), *Fără termen de prescripție. Aspecte ale investigării crimelor comunismului în Europa*, Chișinău, Cartier, 2011.

² Matei Cazacu, Nicolas Trifon, *Un Etat en quête de nation. La République de Moldavie*, Paris, Non Lieu, 2010, pp. 26-30.

³ Basil Davidson, *The Black Man's Burden. Africa and the Curse of the Nation-State*, New York, Times Books, 1992 ; Robert H. Jackson, *Quasi-States: Sovereignty, International Relations, and the Third World*, Cambridge-New York, Cambridge University Press, 1990.

partagées entre le pouvoir central et les républiques, en raison d'une modification constitutionnelle décidée au plus haut niveau et annoncée par le commissaire aux Affaires étrangères V. Molotov, le 27 janvier 1944⁴. Rapidement, chaque république soviétique se dote d'un commissariat aux Affaires étrangères (ministère à partir de 1946), bien que la plupart des prérogatives continuent à être exercées par le ministère moscovite⁵. Si la création de ces ministères a suscité un intérêt parmi les observateurs internationaux jusqu'à la fin des années 1940, l'excitation est vite retombée et leur activité n'a donné lieu à quasiment aucune analyse depuis⁶. Pourtant, en dépit de vicissitudes manifestes, ces ministères fonctionnent bel et bien jusqu'à la fin de l'URSS et constituent la base des appareils diplomatiques ultérieurs. Ainsi, en février 1991, le ministre des Affaires étrangères de la République socialiste moldave (RSSM), Nicolae Țău, peut proclamer au journal *România liberă*: «Nous ne sommes plus un ministère sans pays⁷». Il fait référence à la proclamation de souveraineté moldave, le 23 juin 1990, qui a entraîné la Moldavie sur la voie de l'indépendance et ouvert de nouvelles perspectives à son ministère.

L'objectif de cet article est d'explorer le problème posé par l'existence de ces «ministères sans pays», qui enrichit la compréhension de l'histoire diplomatique générale de l'URSS tout en permettant aussi une meilleure analyse de l'évolution des États indépendants depuis 1991. Le cas moldave est un point d'observation à la fois spécifique et emblématique. Certes, la RSSM vit dans l'ombre des RSS d'Ukraine et de Biélorussie, qui ont obtenu un siège à l'ONU et disposent de ministères des Affaires étrangères relativement actifs⁸. Son ministère, créé en 1946, ressemble plus, à priori, à celui de la RSS géorgienne, que le journaliste Alexander Werth visite la même année et décrit comme une institution que «personne ne prenait au sérieux⁹». Mais ce ministère, modeste en taille et en moyens, qui reste presque constamment hébergé par l'administration du conseil des ministres de la république, n'en représente pas moins un point d'observation pour comprendre comment les acteurs républicains de l'époque soviétique conçoivent leurs relations avec le monde extérieur et s'efforcent de placer sur la carte du monde la Moldavie.

Cette approche suppose de reprendre trois questions. Il faut d'abord appliquer à l'Union soviétique les changements conceptuels plus généraux dans l'étude des relations internationales, en ne limitant pas la diplomatie au *hard power*. Si on se cantonne aux seules questions militaires, géostratégiques et de haute politique, les républiques ne jouent en effet qu'un rôle très épisodique dans l'histoire des rela-

⁴ Discours au Plénum du Comité central du VKP(b), 27 janvier 1944, RGASPI, f. 82, op. 2, d. 48, ll. 2-3.

⁵ Vernon V. Aspatourian, *The Union Republics in Soviet Diplomacy. A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy*, Genève-Paris, Droz-Minard, 1960.

⁶ Dans le cas moldave, la principale exception est l'ouvrage d'Artur Cozma, *Diplomația Republicii Moldova în perioada anilor 1944-2001*, Thèse de doctorat, AȘ a Moldovei, Institutul de Istorie, Stat și Drept, Chișinău, 2007.

⁷ Nicolae Țău, «Nu mai suntem un minister fără țară», *România liberă*, 1er février 1991, p. 4.

⁸ Theofil I. Kis, *Nationhood, Statehood and the International Status of the Ukrainian SSR/Ukraine*, Ottawa, University of Ottawa Press, 1989.

⁹ Alexander Werth, *Russia at War, 1941-1945*, Londres, Barrie & Rockliff, 1964, p.

tions extérieures de l'URSS après 1944. En revanche, si l'on inclut l'économie, la culture et les affaires sociales et consulaires, le rôle des institutions républicaines apparaît loin d'être anodin, à l'instar de celui joué par d'autres entités subétatiques appartenant à des ensembles fédéraux¹⁰. La seconde question consiste à inscrire les MAE républicains dans les réseaux de pouvoir, car leur rôle ne peut être examiné de manière indépendante des liens avec les Comités centraux et Conseils des ministres républicains, ou avec le ministère des Affaires étrangères fédéral. Il faut enfin être attentif aux variations éventuelles entre républiques, en considérant la possibilité que chaque république développe des directions propres dans la gestion de ses relations extérieures, du fait de caractéristiques objectives ou de la volonté de ses acteurs.

Les analyses qui suivent reposent à la fois sur une étude des sources du MAE moldave, qui permettent de reconstituer l'activité du ministère à partir des années 1950, et d'autres sources archivistiques, moldaves ou étrangères. Les archives du MAE proprement dites (AMAEIERM) ne recouvrent qu'un nombre relativement limité de dossiers et ont la particularité d'avoir été conservées au ministère lui-même, alors même que depuis 1972 leur transfert aux archives de la république était autorisé¹¹. Il convient dès lors de les croiser aux sources du Parti communiste moldave (AOSPRM), qui dispose à partir de 1970 d'un Département de l'information et des relations internationales jouant un rôle-clé dans la supervision des questions internationales, en particulier pour ce qui touche à la place de la Moldavie dans le conflit roumano-soviétique¹². Combinées avec des sources publiées et entretiens, ces archives permettent de reconstituer une page étonnante de l'histoire moldave.

Dégel et ouverture des républiques

Il ne faut pas voir un hasard à ce que les archives conservées du MAE moldave s'ouvrent pas une lettre du ministère fédéral, décrivant les mesures à prendre pour le passage d'une délégation yougoslave dans la république à la fin de mai 1956¹³. Quelques semaines après le célèbre discours de N.S. Khrouchtchev critiquant le «culte de la personnalité» au XXe Congrès du PCUS, cette lettre traduit les effets du dégel sur les échanges avec l'étranger. La reprise des relations avec la Yougoslavie, potentiellement importante pour les républiques du sud-ouest soviétique, est une des caractéristiques de la période¹⁴. Mais la lettre évoque en réalité un aspect bien précis de cette visite, celle de la «nécessité de hisser également, aux côtés des drapeaux soviétique et yougoslave, un drapeau de la république [moldave], de dimensions égales». Il s'agit donc bien de mettre en scène la figure de la RSSM vis-à-vis de l'étranger: au moment où arrive cette lettre, le MAE moldave se trouve dans une situation d'inactivité quasi-

¹⁰ Stéphane Paquin, *Paradiplomatie et relations internationales : théorie des stratégies internationales des régions face à la mondialisation*, Bruxelles, PIE-P. Lang, 2004.

¹¹ Lettre du MAE fédéral au MAE moldave, 24 mai 1972, AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-ABS, dos. 10, f. 162.

¹² Gheorghe Cojocaru, *Confruntarea sovieto-română pe frontul ideologic din RSS Moldovenească (1968-1979). Studii și documente*, Iași, Tipografia Moldova, 2011, pp. 257-258.

¹³ Lettre du MAE fédéral au premier ministre et MAE moldave, Gherasim Rudi, 23 mai 1956, AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-ABS, dos. 1, f. 1.

¹⁴ Svetozar Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, Comradeship, confrontation, 1953-1957*, Londres-New York, Routledge, 2011.

totale, dans laquelle il est plongé depuis la fin des années 1940¹⁵. Privé de ministre de plein exercice et dirigé par le président du Conseil des ministres Gherasim Rudi, le MAE ne compte que deux employés. Sa réactivation à partir de 1956, qui s'accompagne du transfert de son financement par le MAE central aux autorités républicaines, est un processus tortueux, mais qui s'inscrit nettement dans ce que le discours soviétique de l'époque nomme « l'élargissement des droits des républiques¹⁶ ».

Aux côtés de mesures visant à renforcer les prérogatives politiques, économiques et culturelles des républiques, cet « élargissement des droits » voit en effet les républiques acquérir une nouvelle place dans les relations extérieures de l'Union soviétique. Le premier de leurs rôles consiste dans l'accueil d'un nombre croissant de délégations étrangères. Ce sont d'abord des groupes de diplomates étrangers en poste à Moscou qui visitent les républiques dans le cadre de visites collectives, mais les types de délégations – politiques, culturelles, scientifiques – se multiplient. Dès le printemps 1958, le MAE fédéral édite un *Aide-mémoire* relatif à l'accueil des délégations étrangères en URSS, qui prévoit notamment un contrôle limitatif, par le KGB républicain, des sites susceptibles d'être inclus dans les programmes de visite¹⁷. Dans le cas moldave, la première application de ces règles intervient lors de la Décade de la culture roumaine, organisée à Chișinău en août-septembre de la même année. Alors que les relations culturelles ont déjà repris depuis 1953, il s'agit cependant du premier événement de grande ampleur tenu dans la capitale moldave¹⁸.

Les relations avec la Roumanie frontalière constituent une orientation naturelle pour la Moldavie. C'est sur la base d'un traité roumano-soviétique de novembre 1949 que les Roumains prennent l'initiative, en s'adressant directement au gouvernement moldave pour suggérer la création d'une commission technique bilatérale afin de gérer les équipements sur le fleuve Prut¹⁹. Autorisée par le MAE central, cette commission fait interagir les gardes-frontières et les ministères républicains, notamment le ministère du Transport automobile, avant de s'élargir à la question des ouvrages hydrauliques sur le Prut. La particularité de cette institution est de demeurer un lieu de coopération bilatérale y compris dans les années les plus tendues de la relation roumano-soviétique. Si les autorités moldaves s'inquiètent de la pénétration éventuelle de littérature séditeuse ou de la contrebande, elles n'envisagent cependant pas de durcissement des modalités de circulation, de commerce ou des procédures de collaboration technique²⁰. En cela, la gestion frontalière en Moldavie reprend les pratiques développées par le pouvoir soviétique dès l'entre-deux-guerres, qui ménageai-

¹⁵ Artur Cozma, *op.cit.*, 2007, pp. 176-177.

¹⁶ David Zlatopol'skij, *Leninskaja politika i dal'nejshee rasshirenie prav sojuznykh respublik*, Moscou, Znaniye, 1957.

¹⁷ *Pamjatka dlja ministerstv i vedomstv po nekotorym voprosam organizatsii raboty s prieszhajushchimi v Sovetskij Sojuz inostrannymi delegatsijami*, AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-ABS, dos. 1, ff. 14-20.

¹⁸ Ruslan Șevcenکو, « Relațiile internaționale ale RSS Moldovenești (1953-1955) », *Studia Universitatis. Seria Științe umaniste*, No. 4 (44), 2011, pp. 83-86.

¹⁹ Lettre du chef du gouvernement moldave, Alexandru Diordiță, au premier secrétaire du CC PCM, Zinovie Serdiuk, 7 juillet 1958, AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-ABS, dos. 1.

²⁰ Voir les correspondances relatives aux négociations en 1978 dans Gheorghe Cojocaru, *op.cit.*, 2011, *passim*.

ent des sphères autonomes d'interaction entre autorités chargées localement de la frontière²¹.

La Moldavie et l'intégration régionale

Les relations frontalières de la Moldavie avec la Roumanie renvoient au rôle plus général des relations avec le bloc de l'Est dans l'ouverture des républiques soviétiques à l'international. On connaît de mieux en mieux, grâce à une historiographie en plein développement, les processus d'intégration qui se nouent au sein de ce bloc et en viennent à constituer un pendant, certes imparfait, aux processus d'intégration en Europe occidentale. À partir de 1955, le Conseil d'aide économique mutuelle (CAEM) se lance ainsi dans la coordination des plans économiques nationaux, afin de dépasser des parallélismes faisant obstacle au rapprochement des économies de l'URSS et des démocraties populaires²². Sur un plan culturel, l'évolution se traduit par l'apparition de ce qui a pu être qualifié de «projet d'amitié», reposant sur des jumelages, partenariats et coopérations diverses: en 1958, l'ancienne VOKS est remplacée par une Union des sociétés soviétiques d'amitié (SSOD), qui vise à nourrir des partenariats et échanges véritablement populaires, alors que la VOKS avait toujours conservé une dimension élitiste²³. Des branches républicaines de la SSOD sont créées aussitôt dans les républiques²⁴. Cet internationalisme socialiste se traduit par une démultiplication des liens transversaux qui concernent aussi, jusqu'à la rupture du début des années 1960, la Chine populaire²⁵.

La multiplication des échanges internationaux s'accompagne d'une charge accrue sur les organes diplomatiques soviétiques. Le MAE fédéral, qui n'était habitué à traiter qu'un niveau relativement faible d'affaires consulaires du fait de l'isolement de l'URSS à la fin de la période stalinienne, ploie sous les missions. À la gestion des passeports et visas de citoyens voyageant vers ou depuis le bloc de l'Est s'ajoutent de nombreuses demandes de migration et de regroupement familial²⁶. On observe également les conséquences de la grande «remue d'hommes» découlant de la Seconde Guerre mondiale, puisque se multiplient les requêtes de personnes nées en URSS, s'y étant marié et ayant eu des enfants ou y ayant travaillé, pour obtenir des copies des actes officiels relatifs à ces étapes de leur vie. Ces demandes, transmises par les consulats soviétiques en Europe centrale, passent par Moscou avant d'être renvoyées vers

²¹ Sabine Dullin, *La frontière épaisse. Aux origines des politiques soviétiques (1920-1940)*, Paris, Editions de l'EHESS, 2014.

²² Simon Godard, «Construire le bloc de l'Est par l'économie? La délicate émergence d'une solidarité internationale socialiste au sein du Conseil d'aide économique mutuelle», *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 2011/1 (n 109), pp. 45-58.

²³ Rachel Applebaum, «The Friendship Project: Socialist Internationalism in the Soviet Union and Czechoslovakia in the 1950s and 1960s», *Slavic Review*, Vol. 74, No. 3 (Fall 2015), pp. 484-507.

²⁴ Rapport de la présidente de la SSOD moldave, A. Saltanovskaja, au CC PCM, décembre 1966, AOSPRM, f. 51, inv. 28, dos. 258, ff. 1-15.

²⁵ Patryk Babiracki, Austin Jersild (dir.), *Socialist Internationalism in the Cold War. Exploring the Second World*, Palgrave Macmillan, Cham, 2016.

²⁶ Lettre de la Direction consulaire du MAE fédéral au MAE moldave, 15 octobre 1960, AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-ABS, dos. 1, f. 86.

les républiques concernées où sont conservées les archives, en premier lieu la RSFSR, l'Ukraine, la Biélorussie, mais aussi la Moldavie, du fait de sa situation frontalière et de son histoire complexe.

Le labyrinthe bureaucratique que suivent ces dossiers décide les autorités centrales à autoriser le 23 mars 1959 les relations directes entre consulats soviétiques dans les démocraties populaires et MAE républicains, afin de simplifier leur traitement²⁷. C'est sur cette base que les républiques se mettent à traiter directement un certain nombre de demandes d'immigration, d'obtention d'attestations et de documents authentifiés et d'émission de passeports étrangers, soulageant la Direction consulaire du ministère central²⁸. Le volume d'affaires traitées en Moldavie est réduit, par comparaison à ce que traite par exemple le MAE ukrainien, qui doit gérer plusieurs milliers de demandes par an²⁹. Cependant, le nouveau système entraîne un surcroît de travail et une ouverture accrue sur le monde extérieur. Les archives moldaves conservent la trace de ces correspondances avec les ambassades soviétiques dans les pays de démocratie populaire³⁰. On observe une montée en puissance rapide des questions liées aux pensions de retraite, à la sécurité sociale et à l'aide familiale, ce qui traduit à la fois la mise en place de formes d'Etat-providence dans l'ensemble du bloc de l'Est et la signature d'accords bilatéraux, notamment dans le champ de la sécurité sociale. Ces questions relèvent en effet à la fois des organes fédéraux et républicains, par exemple des syndicats et ministères de la Sécurité sociale. La république se fait en cela garante des engagements internationaux pris par le pouvoir central, rejoignant une problématique de plus en plus importante pour les régimes fédéraux dans l'après-1945³¹.

Les autorités moldaves encouragent la publication de travaux évoquant cette coopération socialiste, tout en imposant une réécriture rétrospective de certains passages concernant les relations avec des pays tombés en disgrâce, tels que la Chine, l'Albanie et la Roumanie³². A partir de la fin des années 1960, le spectre des correspondants du MAE moldave s'étend encore du fait de la possibilité, ouverte en février 1969, de correspondre aussi directement avec les ambassades et consulats des pays socialistes installés en URSS. Ceux-ci se multiplient au début des années 1970 dans la

²⁷ Circulaire du MAE fédéral aux MAE républicains, ambassades et consulats soviétiques, 21 janvier 1961, AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-ABS, dos. 1, ff. 88-89.

²⁸ Rapport de N.I. Moljakov sur l'activité de la Direction consulaire du MAE fédéral, non daté (début 1970), AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-S, dos. 1, f. 167.

²⁹ Lettre du MAE ukrainien au MAE moldave, 14 avril 1975, AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-S, dos. 11, ff. 362-363.

³⁰ Rapport du département consulaire de l'ambassade soviétique en RDA, transmis au MAE moldave, 31 mai 1972, AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-ABS, dos. 10, ff. 166-168.

³¹ Francisco Aldecoa, Michael Keating (dir.), *Paradiplomacy in Action. The Foreign Relations of Sub-national Governments*, Londres-Portland, Frank Cass, 1999.

³² Lettre du Comité d'Etat pour la presse et l'édition de RSSM au CC PCM, 25 juillet 1968, ANRM, f. 3231, inv. 2, dos. 250, ff. 51-56, cité par Elena Negru, Gheorghe Negru (éd.), *"Cursul deosebit" al României și supărare Moscovei. Disputa sovieto-română și campaniile propagandistice antiromânești din RSSM (1965-1989), Vol. 1 (1965-1975)*, Chișinău, AȘM – Institutul de Istorie, Stat și Drept, 2013, pp. 290-291; Samson Madievskij, *Sovetskaja Moldavija-V'etnam*, Chișinău, Cartea Moldovenească, 1971.

région, bien qu'aucune n'ouvre directement à Chişinau: la Bulgarie ouvre ainsi un consulat-général à Kiev en 1971, en plus de celui qu'elle possédait à Odessa³³, la Pologne dispose de plusieurs consulats à Minsk, Kiev et Leningrad³⁴, de même que la RDA et la Tchécoslovaquie. La circonscription des consulats à Kiev et Odessa s'étend en général à la Moldavie, ce qui entraîne des interactions régulières, notamment à travers des visites de diplomates. Progressivement se met ainsi en place une diplomatie en mode mineur, aux marges de l'empire soviétique.

Une question de «cadres»

Il convient, pour mieux comprendre les enjeux auxquels sont confrontés les ministères républicains dans cette nouvelle conjoncture, d'étudier spécifiquement la question du personnel dont ils disposent pour leurs missions. Les tâches consulaires qui occupent le devant de la scène supposent une spécialisation des employés et une coopération avec les autres institutions républicaines. A la fin des années 1960, demandant de réviser les cadres du ministère en lien avec l'accroissement de son activité, le secrétaire-général Piotr Ipatenko demande un effectif de quatre fonctionnaires, sans compter le personnel de service partagé avec l'administration du conseil des ministres³⁵. Ces effectifs, souligne-t-il, seraient comparables à ceux des MAE d'Azerbaïdjan, de Géorgie, du Tadjikistan et de Kirghizie. Ipatenko fait preuve d'une analyse lucide de la situation de son ministère et n'établit pas d'équivalence avec les ministères bien plus fournis des républiques voisines. La correspondance échangée avec les instances républicaines et centrales souligne pourtant de manière inlassable la charge de travail considérable qui pèse sur le personnel.

Mais plus que comme une simple question d'effectifs, la question des cadres se pose du point de vue des compétences. Comment disposer, en effet, de cadres disposant des qualifications nécessaires, linguistiques, techniques, juridiques et sociales liées à l'exercice de fonctions diplomatiques et consulaires, fût-ce à une échelle modeste ? La Moldavie ne dispose à l'époque, comme la plupart des petites républiques de l'Union, que de peu de filières consacrées à la formation de cadres pour l'international. Elle ne peut que rarement attirer, pour travailler dans son MAE, de cadres venus du centre et doit se replier le plus souvent sur des employés locaux³⁶. Sur place, les principaux lieux d'un savoir-faire vis-à-vis de l'étranger sont les organes chargés du tourisme, à savoir la Direction du tourisme étranger et l'organisation *Intourist*³⁷. On y trouve notamment des guides-interprètes connaissant les langues et ayant l'expérience de l'accueil de groupes étrangers. On constate dès lors dans le cas moldave,

³³ Note verbale du consulat-général de Bulgarie à Kiev au MAE moldave, 22 juillet 1971, AMAEIEM, f. 1-S, inv. 1-ABS, dos. 10, f. 115.

³⁴ Note verbale du MAE soviétique à l'ambassade polonaise en URSS, 9 août 1971, *Ibid.*, f. 117.

³⁵ Lettre du secrétaire-général du MAE moldave, Piotr Ipatenko, au chef du gouvernement Alexandru Diordiță, non datée (1969), AMAEIEM, f. 1-S, inv. 1-ABS, dos. 10, ff. 50-51.

³⁶ Rapport sur le personnel du MAE moldave, 29 janvier 1982, AMAEIEM, f. 1-S, inv. 1-S, dos. 23, ff. 10-13.

³⁷ Lettre de la Direction du tourisme étranger de RSSM à Ivan Bodiul, 11 janvier 1967, AOSPRM, f. 51, inv. 28, dos. 92, ff. 3-4 ; rapport de la Direction du tourisme étranger de RSSM, 17 février 1967, AOSPRM, f. 51, inv. 28, dos. 94, ff. 120-127.

ce qui constituer une de ses spécificités, la place importante occupée par ce personnel. Si ce recrutement permet de répondre aux enjeux linguistiques de l'accueil des étrangers, il ne répond pas au problème des compétences techniques de plus en plus nécessaires.

Dès lors, trois grandes questions orientent la politique des cadres au sein des ministères républicains aux affaires étrangères. La première concerne ce qui est perçu comme le statut inférieur des employés de ces ministères, par rapport à ceux du MAE central. L'obtention de «grades diplomatiques» et l'alignement des salaires sur ceux versés à leurs collègues centraux constituent un motif récurrent dans la correspondance. Ces revendications sont appuyées sur un deuxième enjeu, lié à la formation des cadres républicains. Le MAE moldave met systématiquement en avant, dans le rapport annuel qu'il envoie, les mesures prises pour améliorer la formation de son personnel, sur un plan linguistique, juridique et idéologique notamment³⁸. Le MAE doit aussi apparaître comme un lieu de rectitude idéologique, ce qui se traduit par l'organisation fréquente de séminaires internes, mais aussi de formations destinées à sensibiliser les cadres de la république aux questions internationales actuelles. La troisième question est celle de l'envoi éventuel de personnel du MAE moldave dans les postes soviétiques à l'étranger, dans le cadre de stages ou d'affectations permanentes, demande répétée tout au long des années 1970³⁹. Il s'agit là d'une demande formulée par la plupart des MAE républicains, mais qui se heurte souvent aux qualifications perçues comme insuffisantes de leurs employés par les autorités centrales, ainsi qu'à la rareté des postes et à la nécessité d'approbation par le CC du Parti communiste central.

Le MAE moldave semble donc surtout interagir, en ce qui concerne son personnel et son recrutement, avec l'intérieur de la république. Certaines formes d'ouverture existent cependant, caractérisée par exemple par l'accueil de stagiaires provenant d'universités et institutions centrales. Le MGIMO, devenu depuis les années 1950 l'établissement-phare pour la formation des diplomates soviétiques, se met ainsi à envoyer des étudiants en stage dans les MAE républicains⁴⁰. Il n'est guère possible, sur la base des documents disponibles, de reconstituer l'ampleur du phénomène: l'affectation en stage à Chișinău ne constituait vraisemblablement pas le couronnement d'une scolarité remarquable, au regard des autres postes proposés. Mais un étudiant affecté au MAE entre septembre 1973 et janvier 1974, Valerij Tikhonov, fait contre mauvaise fortune bon cœur, en soulignant dans son rapport de stage les spécificités du travail dans un ministère républicain⁴¹. Il souligne avant tout l'intérêt qu'a constitué pour lui l'accueil des délégations étrangères et les relations avec les consulats étrangers à Kiev. Il a également découvert les dimensions économiques et culturelles

³⁸ Rapport d'activité du MAE moldave au MAE central pour l'année 1971, 15 mars 1972, AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-S, dos. 11, f. 122; lettre des Cours de langues étrangères du MAE central au MAE moldave, 8 octobre 1971, AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-ABS, dos. 10, ff. 123-125.

³⁹ Rapport d'activité du MAE moldave au MAE central pour l'année 1971, 15 mars 1972, AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-S, dos. 11, f. 123.

⁴⁰ Marie-Pierre Rey, «Diplomatie et diplomates soviétiques à l'ère du dégel, 1953-1964», *Cahiers du monde russe*, No. 44 (2-3), 2003, pp. 309-322.

⁴¹ Rapport de stage de Valerij Tikhonov, 23 janvier 1974, AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-S, dos. 14, ff. 2-6.

de l'action extérieure moldave, à travers l'organisation de l'exposition agricole *Vinplodmash* 73. Enfin, les ressources archivistiques et documentaires conservées à Chișinau lui ont permis de travailler à son mémoire sur *La Turquie et les Balkans dans l'entre-deux-guerres*. C'est dès lors aux réalités d'une diplomatie périphérique en pleine croissance, notamment sur le plan économique, que peuvent se confronter les stagiaires qui séjournent en Moldavie⁴².

Quelle reconnaissance pour les républiques?

À travers la question des cadres s'énonce en effet le problème plus général de la reconnaissance octroyée aux républiques dans le cadre de la poursuite des relations internationales de l'URSS. Cette question ne saurait s'aborder du seul point de vue des MAE républicains, car on sait le rôle qu'y jouent les dirigeants des républiques eux-mêmes. On voit ainsi le premier secrétaire du PC moldave entre 1961 et 1980, Ivan Bodiul, jouer un rôle international important à partir de la seconde moitié des années 1960, lorsque la rupture consommée avec la Roumanie entraîne une attention accrue à la situation moldave. Acteur-clé de la lutte contre l'influence roumaine, il s'efforce également de limiter les expressions publiques de l'antagonisme soviéto-roumain en Moldavie, pour préserver les susceptibilités de la population et de l'intelligentsia locales⁴³. Cette place de Bodiul et de la république moldave dans le duel soviéto-roumain est mise en lumière à l'été 1976, lorsque le ministère des Affaires étrangères contribue à l'organisation du passage de Ceaușescu à Chișinau, en route vers Moscou pour une rencontre très symbolique avec Brejnev⁴⁴. En ce sens, Bodiul joue un rôle similaire à celui des autres grandes figures républicaines intronisées depuis le début des années 1960 et le passage personnel de Brejnev en Moldavie au début des années 1950 apparaît comme le garant d'une certaine faveur pour la république, bien que l'intéressé se défende de tout favoritisme⁴⁵.

Au-delà d'un jeu de personnes, se pose la question d'une reconnaissance du rôle croissant joué par les républiques dans les relations extérieures de l'URSS : elles y contribuent particulièrement dans le domaine des relations économiques, culturelles et éducatives, que les autorités centrales cherchent à instrumentaliser dans le cadre d'une Guerre froide qui implique une rivalité de modèles. L'accueil d'étudiants du Tiers-Monde, en particulier francophones dans le cas de la Moldavie, est une des manières par lesquelles les républiques contribuent à cette tâche⁴⁶. Les facultés scientifiques de l'université de Chișinau accueillent ainsi à partir des années 1970 de nom-

⁴² Rapport de stage de S.K. Moraru, 20 novembre 1982, AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-S, dos. 21, f. 173.

⁴³ Elena Negru, Gheorghe Negru (éd.), „Cursul deosebit” al României și supărare Moscovei. Disputa sovieto-română și campaniile propagandistice antiromânești din RSSM (1965-1989), Vol. 1 (1965-1975), Chișinau, AȘM – Institutul de Istorie, Stat și Drept, 2013, pp. 29-30; Igor Cașu, „Politica națională” în Moldova sovietică (1944-1989), Chișinau, Cartdidact, 2000, pp. 62-64.

⁴⁴ Rapport de Bodiul au CC PCUS, 14 décembre 1976, AOSPRM, f. 51, inv. 40, dos. 25, ll. 114-119 ; *Sub semnul prieteniei frățești româno-sovietice*, Bucareșt, Editura Politică, 1977.

⁴⁵ Susanne Schattenberg, Leonid Breschnew. *Staatsman und Schauspieler im Schatten Stalins. Eine Biographie*, Cologne, Böhlau, 2017, pp. 155-185; Ivan Bodiul, *Dorogoj zhizni. Vremja, sobytija, razdum'ja*, Chișinau, Cușnir & Co., 2002, pp. 58-59.

⁴⁶ Constantin Katsakioris, *Leçons soviétiques. La formation des étudiants africains et arabes en URSS pendant la guerre froide*, Thèse de doctorat en histoire, EHESS, Paris, 2015.

breux étudiants originaires du Moyen-Orient et d'Afrique du Nord⁴⁷. Mais les républiques sont aussi mises à contribution en matière de coopération et d'aide au développement. C'est ainsi qu'elles sont associées à la préparation des plans de coopération technique et scientifique avec les pays étrangers, en contrepartie d'une participation matérielle en experts et financements⁴⁸. Ainsi, le ministère moldave en charge des affaires hydrauliques est sollicité pour fournir en 1978 17 experts techniques pour l'Algérie, l'Iran et le Yémen dans le cadre de l'aide soviétique à ces pays⁴⁹.

Les relations avec les pays du Tiers-Monde ne sont pas exclusives d'une orientation qui inclut aussi, de plus en plus, les pays occidentaux. Ainsi, en 1976, plusieurs projets de jumelage de Chişinău sont ainsi envisagés par les autorités centrales, notamment avec Addis Abeba – l'idée est finalement abandonnée – et avec la municipalité française de Grenoble, qui devient le premier partenaire étranger de la capitale moldave⁵⁰. Ce jumelage pose les bases de relations qui continuent jusqu'à nos jours et constituent un des axes de la coopération décentralisée franco-moldave⁵¹. Les collaborations avec la France doivent beaucoup, dans cette période, à l'activité de Petru Comendant, vice-ministre de l'Agriculture de RSS moldave nommé en 1975 conseiller au sein de l'ambassade soviétique à Paris. Jusqu'à cette époque, elles se limitent en effet à des voyages de groupes communistes, de touristes et à des contacts épisodiques avec l'Association des originaires de Bessarabie depuis 1956⁵². Il négocie plusieurs partenariats impliquant la Moldavie, dont le plus emblématique reste la création d'une usine cosmétique grâce à une coopération avec Dior, négociée au plus haut niveau par les dirigeants de la république⁵³.

Mais cette inclusion *de facto* dans la politique étrangère soviétique s'accompagne aussi d'une quête croissante de reconnaissance. Une observation des travaux publiés, dans les différentes langues de l'Union, sur la question du rôle extérieur des républiques révèle un net accroissement de leur nombre au cours des années 1970, comme le note en 1979 Ivan Moraru dans une thèse consacrée aux relations extérieures de la Moldavie⁵⁴. Les républiques obtiennent l'organisation de conférences internationales sur leur sol, la Moldavie se concentrant sur celles qui concernent l'agri-

⁴⁷ Extrait du journal de Nicolae Stepanov, secrétaire-général du MAE moldave, 27 avril 1982, AMAEIEM, f. 1-S, inv. 1-S, dos. 21, f. 57.

⁴⁸ Lettre du Comité d'Etat d'URSS aux relations culturelles avec l'étranger au CC PCM, 6 avril 1965, AOSPRM, f. 51, inv. 25, dos. 102, ff. 58-59 ; lettre du MAE moldave à l'ambassadeur soviétique au Rwanda, 12 avril 1974, AMAEIEM, f. 1-S, inv. 1-S, dos. 14, f. 39.

⁴⁹ Lettre du vice-ministre fédéral aux questions hydrauliques (*Minvodkhoz*) au CC PCM, 24 novembre 1977, AOSPRM, f. 51, inv. 44, dos. 12, f. 161.

⁵⁰ Lettre de la SSOD au CC PCM, 15 novembre 1976, AOSPRM, f. 51, inv. 40, dos. 27, f. 154.

⁵¹ Florent Parmentier, «France: Unfulfilled Potential as Major EU Partner of Moldova», in Marcin Kosienkowski, William Schreiber (dir.), *Moldova. Arena of International Influences*, Lanham-Boulder, Lexington Books, 2012, pp. 77-86.

⁵² Lettre de Piotr Ipatenko au Département de la propagande et de l'agitation du CC PCM, non daté (1967), AOSPRM, f. 51, inv. 28, dos. 258, ff. 20-21.

⁵³ Grigore Eremei, *Faşa nevăzută a puterii*, Chişinău, Litera, 2003, p. 121.

⁵⁴ Ivan Moraru, *Moldavskaja SSR vo vneshneekonomicheskikh svyazjakh Sovetskogo Sojuza (1959-1975 gg.)*, Avtoreferat dissertatsii, Gosudarstvennyj Universitet im. Lenina, Minsk, 1979, p. 7.

culture, son domaine de prédilection, et l'éducation⁵⁵. A partir du milieu des années 1970, le ministère fédéral entreprend d'organiser des conférences de coordination avec les MAE républicains sur une série de sujets d'intérêt commun. Les archives moldaves ne permettent pas de reconstituer une chronologie exhaustive de ces conférences, mais contiennent le sténogramme d'une d'entre elles, tenue les 5-6 mai 1977 et consacrée aux mesures prises pour le 60e anniversaire de la révolution d'Octobre. C'est le vice-ministre en charge des relations avec les républiques, Vladimir Semenov, qui ouvre la conférence et souligne l'importance d'associer les républiques, du fait de l'intensification de leurs relations avec l'étranger, afin qu'elles participent à la propagande organisée autour de l'événement⁵⁶. Cette conférence coïncide avec le processus d'adoption de la nouvelle Constitution soviétique, qui confirme les compétences des républiques en matière de relations extérieures⁵⁷.

Formes et structures de la diplomatie périphérique

Le début des années 1980 marque, en RSSM comme dans d'autres républiques soviétiques, un tournant en matière de gestion des relations extérieures. Ce tournant est d'autant plus remarquable que la période est en général présentée comme l'apogée de la stagnation brejnévienne. Pourtant, c'est bien en décembre 1981 qu'arrive à la tête du MAE moldave un nouveau responsable, Petru Comendant. Pour la première fois, le poste est détenu en propre et non pas combiné avec la fonction de chef du gouvernement⁵⁸. Fort de son expérience à Paris et de sa connaissance générale de l'appareil diplomatique soviétique, Comendant veut renforcer le rôle de son ministère. Il observe notamment la démultiplication des relations extérieures entretenues par les institutions moldaves et souhaite faire du MAE un organe de coordination et de contrôle de ces liens. De manière significative, un même constat est fait dans d'autres républiques, où l'ampleur prise au cours des années par les relations extérieurs fait l'objet d'une prise de conscience. Petru Comendant peut compter en cela sur l'appui du MAE fédéral, dont le Collège a adopté au printemps 1981 une décision visant à renforcer le rôle-pivot des ministères républicains⁵⁹.

Dès lors, on constate que les années 1980 voient un renforcement des structures relatives aux relations extérieures de la république, avant même que ne s'exprime tout processus indépendantiste dans la république. Les effectifs du ministère double rapidement pour atteindre 11 personnes à la fin de 1982 et montent à 16 à la fin de la décennie⁶⁰. C'est même pour coordonner l'activité extérieure de propagande

⁵⁵ Lettre de la commission de l'URSS pour les affaires de l'UNESCO au MAE moldave, 17 avril 1969, AMAEIEM, f. 1-S, inv. 1-S, dos. 1, ff. 150-151.

⁵⁶ Sténogramme de la conférence de coordination des MAE soviétiques, 5-6 mai 1977, AMAEIEM, f. 1-S, inv. 1-S, dos. 15, ff. 233-236.

⁵⁷ La loi moldave du 28 décembre 1978 sur les pouvoirs du conseil des ministres de RSSM le rappelle dans son article 15. Artur Cozma, *op.cit.*, 2007, pp. 40-41.

⁵⁸ Lettre du secrétaire-général du MAE moldave, Nicolae Stepanov, au MAE fédéral, 18 janvier 1982, AMAEIEM, f. 1-S, inv. 1-S, dos. 21, f. 4.

⁵⁹ Décision du Collège du MAE soviétique transmis au MAE moldave, 11 juin 1981, AMAEIEM, f. 1-S, inv. 1-ABS, dos. 13, ff. 347-348.

⁶⁰ Note de Sergei Lazarev au Comité des syndicats de Moldavie, 2 décembre 1982, AMAEIEM, f. 1-S, inv. 1-S, dos. 21, f. 170.

que Petru Comendant demande en novembre 1982 au Comité central moldave de créer un Conseil de coordination *ad hoc*, placé auprès du Comité central ou du MAE lui-même⁶¹. Rappelant que la Moldavie a accueilli 65.000 visiteurs étrangers en 1981, dont 50 délégations officielles de haut niveau, et hébergé 11 événements internationaux, il déplore l'approche dispersée qui préside à cette activité internationale. Chaque ministère mène en effet ses propres coopérations et échanges, sans se soucier de la cohérence d'ensemble des relations extérieures de la Moldavie ni du travail de propagande⁶². L'analyse de Comendant est largement partagée par le Département de l'information et des relations internationales du CC, dirigé par Victor Andrushchak, bien que ce dernier ne propose pas nécessairement les mêmes remèdes.

Particulièrement intéressé par les questions économiques et industrielles, Andrushchak publie dans les années 1980 de nombreux ouvrages sur la place de la Moldavie dans le commerce extérieur de l'URSS, qui s'appuient très largement sur son travail au sein de l'appareil du CC PCM⁶³. Certains de ces ouvrages, qui s'adressent à un public scolaire, visent à faire connaître à un public large la dimension internationale de la RSS moldave⁶⁴. Si ces discours s'inscrivent dans une conception très orthodoxe du régime, très loin de toute idée d'indépendantisme, il est néanmoins frappant de voir qu'ils facilitent l'affirmation, à la fin des années 1980, d'une souveraineté moldave sur la scène internationale. Dès 1987, les instances centrales envisagent un nouvel élargissement des compétences des républiques en matière de relations internationales, notamment frontalières. Au sein de chaque république, le débat sur cette activité devient de plus en plus vif et le travail au sein du ministère gagne rapidement en prestige, attirant de jeunes hauts fonctionnaires, comme Alexei Cracan, qui a commencé sa carrière à l'ambassade soviétique au Congo (1982-1985), après avoir étudié à l'Institut Thorez de langues vivantes à Moscou⁶⁵. Le MAE moldave multiplie ainsi les conférences de presse à partir de 1986, ainsi que les interventions télévisées et médiatiques, à l'occasion de différents événements de l'actualité internationale⁶⁶. Les liens extérieurs de la Moldavie sont discutés très officiellement dans les organes du PCM et Petru Comendant appelle plusieurs fois à en élargir la sphère⁶⁷.

Les dernières années de l'URSS correspondent à un tourbillon de changement

⁶¹ Note de Petru Comendant au CC PCM, 3 novembre 1982, AOSPRM, f. 51, inv. 59, dos. 7, ff. 69-71.

⁶² Ainsi, le ministère de l'Agriculture de RSSM accueille à lui seul 121 délégations de 34 pays en 1981. *Ibid.*, f. 69.

⁶³ Viktor Andrushchak, *Moldavija v sotrudnichestve Sovetskogo Sojuza v sotrudnichestve s sotsialisticheskimi stranami*, Chişinau, Cartea Moldovenească, 1981.

⁶⁴ Victor Andrushchak, *Moldavija v mezhdunarodnykh ekonomicheskikh i kul'turnykh svyazjakh Sovetskogo Sojuza (1971-1985 gg.) (Material v pomoshch' lektoru)*, Chişinau, Obshchestvo „Znanie”, 1986, p. 5.

⁶⁵ Entretien avec S.E. Alexei Cracan, 27 octobre 2016.

⁶⁶ Rapport du département de l'information politique du MAE moldave au CC PCM, non daté (mi-1986), AOSPRM, f. 51, inv. 73, dos. 5, ff. 3-9.

⁶⁷ Voir l'entretien avec Sergei Lazarev, vice-MAE moldave: «Legăturile Moldovei cu țările străine», *Tribuna: Revistă a Comitetului Central al Partidului Comunist al Moldovei*, No. 22, 1988, pp. 31-33; Petru Comendant, «V uslovijakh perestrojki (O dejatel'nosti MID MSSR rasskazyvaet ministr inostrannykh del MSSR P.V. Komendant)», *Sovetskaja Moldavija*, 21 avril 1988.

en ce qui concerne l'organisation de l'appareil diplomatique. Il révèle les incertitudes fortes qui pèsent sur le pays, avec un mélange d'exigences émises par certaines des républiques et de concessions faites par le pouvoir central dans le cadre de la redéfinition du «pacte fédéral». Dans le cas de la Moldavie, les autorités républicaines défendent dès 1989 l'idée d'une souveraineté élargie des républiques, tout en reconnaissant l'impossibilité de développer une diplomatie dans tous les domaines. Cédant à une série d'initiatives républicaines, le MAE central accepte à la fin de l'année de créer des instances permanentes de coordination de la politique étrangère avec les républiques, ainsi que d'inclure des représentants de ces républiques dans les missions à l'étranger⁶⁸. Mais il est déjà trop tard pour inverser la dynamique qui se joue dans certaines républiques, dont la Moldavie. À la veille de la proclamation de la souveraineté moldave, le nouveau MAE Nicolae Țău reste certes encore prudent, en suggérant qu'une partie des relations extérieures de la Moldavie puisse se faire par l'intermédiaire des ambassades soviétiques. Mais il met en avant le droit d'avoir des relations économiques extérieures libres, ainsi que d'adhérer à des organisations spécialisées de l'ONU, en matière économique et environnementale⁶⁹.

Conclusion

La situation de la Moldavie soviétique en matière de relations extérieures apparaît, à bien des égards, comme un «exceptionnel normal», pour reprendre l'expression de Ginzburg et Poni⁷⁰. Les histoires générales de l'Union soviétique n'accordent en général qu'une attention réduite à la RSSM, du fait de sa taille et de son caractère périphérique à l'échelle de l'URSS. Mais la république se trouve bien prise dans les évolutions globales qui touchent le pays et, précisément du fait de sa situation et de son caractère frontalier, révèle les enjeux des relations extérieures des républiques. La principale conclusion de cet article est que ces relations extérieures faisaient partie de la conception officielle du rôle des républiques dès les années 1950 et ont contribué à leur ouverture au monde, ainsi qu'à leur visibilité. Dans le cas de la Moldavie, l'affirmation d'une présence dans les relations internationales, sous le couvert soviétique, contribuait à la polémique menée contre le régime roumain et à l'affirmation d'une *étaticité* (*statalitate* en roumain, *gosudarstvennost'* en russe) moldave propre. Cette étaticité était utilisée contre les arguments roumains qui ne voyaient dans la Moldavie qu'une partie historique du territoire et du peuple roumains⁷¹.

L'expérience du MAE moldave souligne l'importance des liens avec les autres pays du bloc de l'Est dans l'affirmation d'un rôle extérieur des républiques, ce qui n'est pas sans similarité avec les effets de l'intégration en Europe de l'Ouest dans

⁶⁸ Décision du Collège du MAE fédéral, 6 mai 1989, AMAEIERM, f. 1-S, inv. 1-ABS, dos. 35, ff. 202-204.

⁶⁹ Nicolae Țău, «Mitul tăcerii între adevăr și anatemă (Dialogul cu dl. N. Țău, ministrul de externe al RSS Moldova)», *Literatura și Arte*, 14 juin 1990, p. 7.

⁷⁰ Carlo Ginzburg, Carlo Poni, «La micro-histoire», *Le Débat*, 1981/10, No. 17, pp. 133-136.

⁷¹ A.V. Surilov, *Istoriia gosudarstva i prava Moldavskoj SSR (1917-1959)*, Chișinău, Cartea Moldovenească, 1963; Artem Lazarev, *Moldavskaja sovetskaja gosudarstvennost' i bessarabskij vopros*, Chișinău, Cartea Moldovenească, 1974; sur ce point, voir Charles King, *The Moldovans. Romania, Russia, and The Politics of Culture*, Stanford, Hoover Institution Press, 2000, pp. 104-113.

l'émergence d'une diplomatie subétatique et d'une «Europe des régions⁷²». Bien que le MAE moldave n'ait gardé, jusqu'à la chute de l'URSS, que des dimensions modestes, il devient, surtout dans les dernières années, une véritable pépinière où commencent à travailler plusieurs figures-clefs de la diplomatie de l'époque de l'indépendance⁷³. C'est ainsi que commence à travailler au sein du MAE moldave, à la fin des années 1980, un jeune diplomate formé au MGIMO, Iurie Leancă, qui devient dans les années 2000 ministre des Affaires étrangères puis premier ministre de Moldavie. Dès lors, si l'intégration de la Bessarabie à l'Union soviétique en 1940 est bien passée par un acte d'occupation violente et a débouché sur une répression durable, il convient de se rappeler que l'expérience soviétique a durablement marqué les formes d'expression de l'identité politique moldave contemporaine. En créant dès 1944 un «ministère sans pays» tel que le MAE moldave, le pouvoir soviétique donnait force à l'idée d'une existence séparée de la Moldavie sur la scène internationale et à la possibilité d'un ministère avec un pays.

⁷² Jacques Palard (dir.), *Les relations internationales des régions en Europe, Etudes internationales*, Vol. XXX, No. 4, Décembre 1999.

⁷³ Entretien avec S.E. Alexei Cracan, 27 octobre 2016.

ISTORIOGRAFIE

Valentin Burlacu *

ISTORIOGRAFIA DIN REPUBLICA MOLDOVA ÎN PROCESUL DE REVENIRE LA VALORILE NAȚIONALE

The present article represents briefly the historical science in Moldova in the years 1991-2017. The authors make a historical retrospective on the historical evolution of this science in Moldova, starting with the modern period. The direct subject of this article refers to the period of independent existence of the Republic of Moldova as state. The study brings again into description main scientific realizations.

In the study author make a historical review of the literature, studies, editions of documents and materials on the history of historical Moldova and Bessarabia.

Along with transition to a modern and democratic policy, based on values and norms of liberal democracy from the countries of European area of culture and civilization, the years that followed the proclamation of the Republic of Moldova's sovereignty and independence were marked by efforts to restore the social functions of history, as a fundamental element of collective memory and spiritual culture of society as a whole.

Keywords: Moldovan RSS, Bessarabia, historiography, collectivization, famine, totalitarian regime, national rebirth, Bessarabian Romanians.

Politica lui Mihail Gorbaciov de primenire a societății sovietice a favorizat o declanșare a unor mari dezbateri publice cu privire la problemele acestei societăți și căile de soluționare a acestora. Într-o regiune națională, ale cărei valori originale erau neglijate sau chiar contestate de regimul de ocupație, era firesc ca principalele subiecte de dezbatere să fie istoria și limba populației majoritare, a moldovenilor, mai bine zis corecta lor tratare. În acest context, „dezghețul” și „destelenirea” istoriografiei moldovenești, s-a produs la 10 mai 1987, când în oficiul „*Sovetskaia Moldavia*”¹ a fost publicat articolul semnat de istoricii I. Țurcanu și L. Bulmaga *A ști și a ține minte (Znati i pomniti)*.

Autorii au evidențiat problemele stringente din acest domeniu, venind, în același timp, cu abordări constructive și formulând propuneri pentru îmbunătățirea cercetării și propagării cunoștințelor istorice: calitatea manualelor de istorie a Moldovei, editarea unei reviste istorice, scrierea și editarea literaturii de popularizare a cunoștințelor în domeniul istoriei ș.a. Totuși, aspectul asupra căruia se insista cel mai mult, era starea științei istorice, de aceea după cum accentuau autorii „sarcina primordială constă în ridicarea nivelului cercetărilor ... de pe pozițiile adevărului istoric”, evidențiind că „atenția savanților trebuia să fie orientată prioritar spre lărgirea cercului problemelor studiate, spre aprofundarea analizei celor mai complicate dintre ele și spre inițierea unor dezbateri largi ale acestor probleme, renunțând la tratarea fenomenelor istorice din perspectiva comodității”. La modul concret, se propunea să fie studiate serios etnogeneza moldovenilor și procesele et-

* **Valentin Burlacu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM

¹ Советская Молдавия, 10 мая 1987 г.

noculturale din Moldova, evenimentele desfășurate în Basarabia în anii 1917-1918, perioada interbelică, istoria limbii moldovenești, problemele fundamentale ale literaturii și artei naționale etc.

Tot atunci, mai mulți istorici, savanți din alte domenii, scriitori, ziariști, descătușați de lanțurile ideologice, antrenați în procesul de renaștere națională, publică o serie de studii și articole privind „petele albe” din istoria Basarabiei, precum consecințele Pactului Ribbentrop-Molotov pentru Basarabia, anexarea teritoriului dintre Nistru și Prut la Uniunea Sovietică, politica fiscală și rechizițiile staliniste, foametea din anii 1946-1947, represiunile și deportările din RSSM².

După 1989, în Republica Moldova, noul demers istoriografic național a demarat ca urmare a prăbușirii regimurilor comuniste și democratizării societății. Pe fundalul acestor realități, dar și a constituirii Asociației Istoricilor din Republica Moldova și a laboratoarelor create în cadrul Facultății de Istorie a Universității de Stat din Moldova, au apărut numeroase studii și lucrări de certă valoare, consacrate elucidării momentelor cruciale ale istoriei tragice a românilor basarabeni și reafirmării adevărului istoric.

La începutul anilor '90 ai sec. al XX-lea, eforturile istoricilor s-au axat preponderent și prioritar pe lichidarea „petelor albe” și studierea temelor tabu.

În contextul discuțiilor din cadrul Comisiei Sovietului Suprem al RSS Moldova din vara anului 1990 privind aprecierea politico-juridică a Tratatului sovieto-german de neagresiune și a Protocolului adițional secret din 23 august 1939, precum și a consecințelor lor pentru Basarabia și nordul Bucovinei în avizul final se recunoștea, pentru prima dată într-un document oficial, răpirea teritoriului dintre Prut și Nistru de către Imperiul Rus.

De mare interes în acel moment, a fost editarea câtorva culegeri de articole pe tematică istorică, numite *Îndemn la înălțare în istorie*³, *Anii grei ai colectivizării*⁴, *Basarabia: 1940*⁵, în care era luată în dezbatere o gamă foarte variată de evenimente

² A. M. Царан, *Ешĕ раз о голоде '46 года*. În: „Молодĕжь Молдавии”, 16 августа 1988; Idem, *Anii 1946-1947: Învățămintele foametei în Moldova (material pentru lectori)*, Chișinău, 1989; Boris Bomeșco, *O pagină tragică a istoriei*. În: „Comunistul Moldovei”, 1989, nr. 1; Idem, *Голод*. În: „Советская Молдавия”, 15 апреля 1989; Ion Țurcanu, *Spații alb-negre*. În: „Orizontul”, 1988, nr. 1; Idem, *August 1939 în istorie și actualitate*. În: „Literatura și Arta”, 1989, 19 august; Idem, *Всего несколько страниц истории*. În: „Как больно”. Кишинев, 1989; Ion Buga, *O limbă maternă-un alfabet*. În: „Învățământul public”, 1988, 19 octombrie; Leonid Bulmaga, *Piedicile*. În: „Literatura și Arta”, 1989, 26 ianuarie; Nicolae Movileanu, *Deschiaburirea: așa cum a fost*. În: „Viața satului”, 1989, 16 martie; Alexei Agachi, *Clio și cutia Pandorei*. În: „Literatura și Arta”, 1989, 2, 30 martie; Leonid Bulmaga, Ion Țurcanu, *Adevăratul preț al îndurării*. În: „Literatura și Arta”, 1990, 26 aprilie; Анато́л Цара́н, Миха́й Гриби́нча, *Из истории послевоенного голода в Молдавии*. În: „Кодры”, 1990, nr. 1; M. Gribincea *Politica fiscală stalinistă în RSS Moldova și foametea în anii 1946-1947*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 3, 1990; Dumitru Matcovschi, *Povara istoriei*. În: „Literatura și Arta”, 1988, 17 martie; Vladimir Beșleagă, *Scriitorii și destinele limbii materne*. În: „Literatura și Arta”, 1988, 24 noiembrie; M. Gribincea, *Deportările staliniste din Basarabia*. În: „Sub povara graniței imperiale”. București, 1993.

³ *Îndemn la înălțare în istorie*. Red. alc. L. Bulat, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1990.

⁴ *Anii grei ai colectivizării*. Chișinău, 1990.

⁵ *Basarabia: 1940*, Red. alc. L., Bulat, Chișinău, Cartea Moldovenească, 1991.

dintre cele mai importante: istoria politică a geto-dacilor, anexarea țaristă a Basarabiei în anul 1812, unirea Principatelor Române în 1859, mișcarea revoluționară și națională din Basarabia în anii 1917-1918, consecințele Pactului Molotov-Ribbentrop și ocuparea sovietică a acestui teritoriu în 1940, foamea organizată din anii 1946-1947, colectivizarea forțată, represiunile sovietice în fosta RSSM și deportările, starea cercetărilor istorice și calitatea manualelor de istorie.

Cu prilejul Conferinței internaționale de la Chișinău din 1991, un grup de istorici moldoveni publică culegerea de documente „Pactul Molotov-Ribbentrop și consecințele lui pentru Basarabia”⁶.

Dincolo de procesele ce au loc în ansamblu în cadrul societății, legate de democratizare, statornicirea pluralismului, se produc schimbări radicale în organizarea cercetărilor istorice, reorientarea tematicii, apariția unor reviste istorice, se organizează conferințe, sunt stabilite contacte directe cu istoricii de peste Prut.

Istoria spațiului dintre Nistru și Prut este resincronizată în context istoriografic general românesc.

Totuși, adevărata „revoltă istoriografică” de la sfârșitul anilor '80 – începutul anilor '90 s-a produs nu doar prin apariția a numeroase articole cu caracter istorico-publicistic, în care erau reevaluate evenimentele falsificate în perioada sovietică sau erau abordate teme tabu în intenția de a lichida petele albe. Se produc, concomitent, schimbări radicale de ordin organizatoric, structural și tematic în cadrul Institutului de Istorie al AȘM, este ridicată cenzura în alegerea temelor și scrierea istoriei. Este suspendată comanda de partid și controlul ideologic. Se instituie accesul liber, nestingherit la sursele documentare.

Acumulările cantitative inițiale de informații și cunoștințe privind diverse aspecte ale istoriei naționale a ținutului dintre Nistru și Prut au contribuit nu numai la restabilirea adăvărului istoric, diversificarea tematicii și a orientării, dar și la trecerea ulterioară la o etapă calitativ nouă a cercetărilor, fapt materializat prin apariția de articole, studii, monografii, culegeri de documente ș. a.

Un interes sporit l-a constituit istoria politică a ținutului dintre Nistru și Prut, lupta pentru supraviețuire, reîntregire și desăvârșire a unității naționale, în context internațional, falsificată și denaturată în istoriografia sovietică moldovenească. Evenimentele istorice ce au avut loc în Basarabia în anii 1917-1918, premisele deșteptării românilor basarabeni, caracterul și conținutul mișcării de eliberare națională a românilor din stânga Prutului, crearea și activitatea Partidului Național Moldovenesc și a Sfatului Țării, având ca suport documentar procesele verbale ale ședințelor în plen ale primului for legislativ basarabean, ales pe principii democratice și care a jucat un rol important în destinul Basarabiei, etapele și factorii care au condus la Unirea Basarabiei cu România, atât prin prisma premiselor interne, cât și a conjuncturii internaționale favorabile create de primul război mondial, prezentarea mișcării naționale a românilor ca un proces general și unitar, care s-a încheiat cu recunoașterea internațională a acestui act constituie chintesența lucrărilor istoricilor A. Bobeică⁷, V. Po-

⁶ *Pactul Molotov-Ribbentrop și consecințele lui pentru Basarabia. Culegere de documente. Selecție: I. Șîșcanu, V. Varatec. Prefață: V. Matei. Editura Universitas, Chișinău, 1991.*

⁷ Alexandru Bobeică. *Sfatul Țării stindard al renașterii naționale*, Chișinău, Editura Universitas, 1993.

povschi⁸, Gh. Cojocaru⁹, I. Țurcanu¹⁰, A. Moraru și I. Negrei¹¹ ș. a.

Procesul de integrare a Basarabiei în cadrul statului român, realizarea reformei agrare, evoluția social-economică sub aspect industrial, bancar, comercial, a sistemului de comunicații și aspectele demografice ale populației Basarabiei interbelice, activitatea partidelor politice, renașterea culturii naționale, realizările în domeniul învățământului, inclusiv superior, dezvoltarea științei și artei, situația presei, cercetările etno-sociologice, activitatea echipelor studențești, desfășurarea campaniilor monografice în localitățile ținutului dintre Nistru și Prut sunt rezultatele unor cercetări fundamentale, monografii, studii, articole realizate de I. Agrigoroaiei și Gh. Palade¹², Gh. Cojocaru¹³, I. Țurcanu¹⁴, N. Atanasov¹⁵, S. Suveică¹⁶, N. Enciu¹⁷,

⁸ Valeriu Popovschi, *Republica Democratică Moldovenească (formarea și evoluția. 1917-1918)*. Chișinău, 2001.

⁹ Gheorghe E. Cojocaru, *Sfatul Țării. Itinerar*, Editura Civitas, Chișinău, 1998; Idem, *Recunoașterea internațională a Marii Uniri*. În: „Cugetul”, Chișinău, 1991, nr. 4; Idem, *Franța și ratificarea tratatului Basarabiei de la Paris, din 28 octombrie 1920*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2016, nr. 1, p. 64-85.

¹⁰ Ion Țurcanu, *Unirea Basarabiei cu România în anul 1918. Preludii, premise, realizări*. Chișinău, 1998.

¹¹ Anton Moraru, Ion Negrei, *Anul 1918 ora astrală a neamului românesc*, Chișinău, Editura Civitas, 1998.

¹² Ion Agrigoroaiei, Gheorghe Palade, *Basarabia în cadrul României întregite 1918-1940*, Chișinău, Editura Universitas, 1993.

¹³ Gheorghe Cojocaru, *Integrarea Basarabiei în cadrul României. (1918-1923)*, București, Fundația culturală „Onisifor și Octavian Ghibu”, Editura „Semne”, 1997, 270 p; Idem, *Rolul jucat de organizația clandestină bolșevică din Basarabia la afilierea Partidului Comunist din România la Internaționala Comunistă*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2009, nr. 2-3 (78-79), p. 139-151.

¹⁴ Ion Țurcanu, *Relații agrare din Basarabia în anii 1918-1940*, Chișinău, Cartea Moldovenească, 1991; Idem, *Istoriografia reformei agrare din Basarabia în anii 1918-1920*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1992, nr. 1 (9), p. 30-50.

¹⁵ N. Atanasov N, *Industria, comerțul, băncile și sistemele de comunicații ale Basarabiei în anii 1918-1940*. Chișinău, 2000.

¹⁶ Svetlana Suveică, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918-1928). Modernizare prin reforme*, Chișinău, Editura Pontos, 2010, 360 p; Idem, *Unele considerații privind primele scrutine electorale în Basarabia (1919-1929)*. În: „Clio Almanah Istoric”, Ediția 1997, Chișinău, Editura Promiteu, 1998, p. 64-80.

¹⁷ Nicolae Enciu, *Mișcarea naturală a populației rurale din Basarabia între cele două războaie mondiale*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1994, nr. 3-4, (19-20), p. 65-70; Idem, *Mișcarea migratoare a populației rurale din Basarabia (1918-1940)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1995, nr. 2 (22), p. 15-24; Idem, *Aspecte din activitatea Institutului Social Român din Basarabia (1934-1940)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1996, nr. 4, (28), p. 28-33; Idem, *Populația Basarabiei în anii crizei economice din 1929-1933 în viziunea ministrului Ion Mihalachi*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1999, nr. 3-4 (39-40), p. 93-102; Idem, *Basarabia în anii 1918-1940. Evoluția demografică și economică*, Chișinău, Editura Civitas, 95 p; Idem, *Regimul alimentar al populației rurale din Basarabia interbelică*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2000, nr. 3-4 (43-44), p. 28-4; Idem, *Dezbateri interbelice privind denumirea provinciei dintre Prut și Nistru*. În: „Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept”, Chișinău, 2011, p. 224-231; Idem, *Evoluția demografică a Basarabiei între cele două războaie mondiale*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2013, nr. 1, (93), p. 55-75; Idem, *Tradiționalism și modernitate în Basarabia anilor 1918-1940. Vol I, Populația Basarabiei interbelice. Aspecte demografice*, Chișinău, Editura Lexon-Prim, 2013.

V. Nicolenco¹⁸, Gh. Palade¹⁹, L. Noroc²⁰, V. Grosu²¹, V. Popovschi²², N. Negru²³, L. Cemortan²⁴, V. Malanețchi²⁵, H. Corbu²⁶, N. Mafteuță²⁷, E. Onicov, Vasile Eșanu,

¹⁸ Viorica Nicolenco, *Începuturile mișcării legionare în Basarabia (1929-1933)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1997, nr. 1-2, (29-30), p. 68-80; Idem, *Extrema dreaptă în Basarabia (1923-1940)*, Chișinău, Editura Civitas, 1999, 112 p; Idem, *Percepția pericolului comunist în primii ani de existență a României Mari*. În: „Unitatea națională a românilor între ideal și realitate”, Chișinău, 2001, p. 95-102; Idem, *Activitatea Partidului Național Țărănesc în Basarabia (1926-1928)*. Tot acolo, p. 115-123.

¹⁹ Gheorghe Palade, *Din activitatea intelectualilor din Vechiul Regat, Ardeal și Bucovina în Basarabia anilor Unirii (1918-1920)*. În: „Destin Românesc”, 1997, nr. 1, p. 85-99; Idem, *Factorii de realizare ai propagandei culturale în Basarabia în anii 1918-1928*. În: „Cugetul”, 1999, nr. 4; Idem, , *Contribuția Universității populare din Chișinău la renașterea vieții spirituale naționale în Basarabia (1918-1940)*. În: Unitatea națională a românilor între ideal și realitate, Chișinău, 2001, p. 103-114; Idem, *Integrarea Basarabiei în viața spirituală românească (1918-1940) Studii*, Chișinău, Ed. Cartdidact, 2010; Idem, *Aspecte privind identitatea națională în Basarabia. 1918-1940*. În: „Basarabia. Dilemele identității”, ed. Solomon Flavius, Zub Alexandru, Iași, Editura Fundația Academică „A. D. Xenopol”, 2001, 324 p, p. 37-48.

²⁰ Larisa Noroc, *Unele considerații privind politica de stat în domeniul culturii Basarabiei în perioada interbelică*. În: „Analele ANTIM”, Anuar istoric, 2001, nr. 2, p. 147-152; Idem, *Dezvoltarea învățământului artistic în Basarabia interbelică*. În: „Destin Românesc”, 2002, nr. 3, p. 54-69; Idem, *Grații regale în cultura basarabeiană*. În: „Analele ANTIM”, Anuar istoric, 2006, nr. 7, p. 86-90; Idem, *Societăți culturale în Basarabia interbelică*. În: „Destin Românesc”, 2006, nr. 2, p. 88-103; Idem, *Renașterea culturii Basarabiei în cadrul României întregite*. Autoreferat al tezei de doctor în științe istorice, Chișinău, 2006; Idem, *Arta muzicală interpretativă din Basarabia interbelică*. În: „Destin Românesc”, 2008, nr. 2-3, p. 95-110; Idem, *Cultura Basarabiei în perioada interbelică (1918-1940)*, Chișinău, Centrul Editorial al UPS „I. Creangă”, 2009; Idem, *Presa basarabeiană interbelică-tribun al identității naționale*. În: „Noi tendințe în protecția și promovarea patrimoniului cultural național și european, Chișinău, Editura Pontos, 2013, p. 34-44.

²¹ Vasile Grosu, *Căminul cultural „Ștefan Ciobanu” din com. Talmază, jud. Thighina-parte integrantă a Fundației Culturale Regale*. În: „Destin Românesc”, 1999, nr. 3, p. 85-101.

²² Valeriu Popovschi, *Școala superioară din Basarabia în anii 1918-1940*. În: „Cugetul”, 1992, nr. 4; Idem, *Universitatea Populară din Chișinău (1918-1940)*. În: „Destin Românesc”, 1994, nr. 3, p. 53-58; Idem, *Reflecții cu privire la activitatea unor cămine culturale din Basarabia la sfârșitul perioadei interbelice și în anii războiului*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2006, nr. 1-2, p. 55-60; C. Gh. Cioban, *Rolul Facultății de teologie din Chișinău în redresarea vieții spirituale și a educației teologice în Basarabia*. În: „Buletin Științific. Revistă de Etnografie, Științe ale Naturii și Muzeologie. Seria nouă. Chișinău. 2007, nr. 7 (20), p. 131-169; Mihail Paul, *Facultatea de teologie a Universității din Iași (1926-1940)*. În: „Luminătorul”, 1992, nr. 2, p. 38-40; ș. a.

²³ Nina Negru, *Bibliotecile Basarabiei și conștiința de comunitate (1918-1940)*. În: „Magazin bibliografic”, 1998, nr. 1-2; Idem, *Biblioteca centrală din Chișinău în căutarea identității*. În: „Destin Românesc”, 2003, nr. 2, p. 132-141.

²⁴ Leonid Cemortan, *Teatrul Național din Chișinău (1920-1935)*, Chișinău, Epigraf, 2000.

²⁵ Vasile Malanețchi, *Sculptorul Alexandru Plămădeală*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 2, p. 73-90.

²⁶ Haralambie Corbu, *O vatră de lumină „Astra basarabeiană”*. În: „Revistă de lingvistică și știință literară”, 1992, nr. 2-3.

²⁷ Natalia Mafteuță, *Învățământul secundar teoretic de stat din Basarabia în perioada interbelică*, În „Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept, 2011, Chișinău, 2012, p. 204-223; Idem, *Considerații privind problema spațiilor școlare din Basarabia în primele decenii ale sec. XX*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2014, nr. 1 (97), p. 62-73.

A. Severin, C. Ciobanu²⁸, V. Bătcă²⁹, L. Chiciuc³⁰, S. Grosu³¹, I. Șpac³², Gr. Botezatu³³ ș. a. Contracararea acțiunilor subversive kominterniste, organizate pentru a destabiliza situația din ținut, istoria Siguranței Generale în Basarabia în anii 1918-1940 sunt cercetate de P. Moraru³⁴.

Relațiile româno-sovietice din perioada interbelică, activitatea diplomatică și poziția diferitor state în problema Basarabiei, politica expansionistă a URSS față de România, contextul istoric al semnării Pactului Molotov-Ribbentrop și consecințele lui pentru Basarabia, inclusiv aspectele istoriografice ale problemei, în baza unui bogat material documentar de mare valoare, depistat din arhivele străine și din România sunt analizate în lucrările istoricilor O. Țăcu³⁵, Gh. Cojocaru³⁶, L. Pădureac³⁷, V. Varatec³⁸, I. Șșcanu³⁹, A. Moraru⁴⁰, în culegerea de documente „Diplo-

²⁸ E. Onicov, Vasile Eșanu, A. Severin, *Din istoria Facultății de Teologie din Chișinău*. Chișinău, 2006;

²⁹ Veronica Bătcă, *Ortodoxism și spiritualitate românească în Basarabia interbelică*. În: „Cugetul”, 1999, nr. 4.

³⁰ Ludmila Chiciuc, *Marea unire și dezvoltarea științei în Basarabia*. În: Republica Moldova și România-un deceniu de relații complexe, Chișinău, Editura Pontos, 2002, p. 86-92.

³¹ Silvia Grosu, *Reconsiderări privind „criza presei” din Basarabia în primul deceniu postbelic*. În: „Destin Românesc”, 2004, nr. 1-2, p. 117-124.

³² Ion Șpac, *Revista, „Viața Basarabiei” (1932-1944). Cercetări bibliografice*, Chișinău, Editura Pontos, 2002.

³³ Grigore Botezatu, *Cercetările etno-sociologice ale lui Dmitrie Gusti*. În: „Destin Românesc”, 1995, nr. 2, p. 64-68; Idem, *Echipele studențești conduse de prof. D. Gusti*. În: „Destin Românesc”, 1997, nr. 2, p. 64-72; Idem, *Campania monografică de la Popeștii de Sus-județul Soroca*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 3, 101-109.

³⁴ Pavel Moraru, *La hotarul românesc al Europei. Din istoria Siguranței Generale în Basarabia, 1918-1940*. București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2008; Idem, *Serviciile secrete și Basarabia*. Dicționar, 1918-1991. București, Editura Militară, 2008.

³⁵ Octavian Țăcu, *Chestiunea Basarabiei la Conferința de la Genova (10 aprilie-19 mai 1922)*. În: „Analele ANTIM”, 2003, nr. 4, p. 110-113; Idem, *Basarabia în cadrul României întregite-consecințele unei incertitudini de politică externă*. În: „Analele ANTIM”, Anuar Istoric, Chișinău, Editura Pontos, 2004, p. 70-75; Idem, *Problema Basarabiei și relațiile sovieto-române în perioada interbelică (1919-1939)*, Editura Prut Internațional, Chișinău, 2004, 272 p; Idem, *Problema Basarabiei în relațiile sovieto-române în perioada interbelică: considerații istoriografice*. În: „Cugetul”, 2002, nr. 3-4, p. 55-59.

³⁶ Gheorghe Cojocaru, *90 de ani de la Conferința sovieto-română de la Viena*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2014, nr. 2 (98), p. 129-138; Idem, *Mesajul științific și politic al Conferinței internaționale „Pactul Molotov-Ribbentrop și consecințele lui pentru Basarabia” (Chișinău, 26-28 iunie 1991)*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 3, p. 141-148; Idem, *Pactul Ribbentrop-Molotov: Comisia „Iakovlev”*. În: „Destin Românesc”, 2003, nr. 3-4, p. 174-185; Idem, *Ocuparea Basarabiei și Nordului Bucovinei-o consecință directă a înțelegerilor sovieto-germane din 23 august 1939*. În: „Akademos”, nr. 3 (18), 2010.

³⁷ Lidia Pădureac, *Relațiile româno-sovietice (1917-1934)*, Chișinău, Editura Prut Internațional, 2003; Idem, *Factorul englez în raporturile româno-sovietice (1917-1923)*. În: „Destin Românesc”, 2008, nr. 1, p. 55-61.

³⁸ Vitalie Varatec, *Noi date despre caracterul antiromânesc al politicii expansioniste sovietice și germane în anii 1939-1940*. În: „Destin Românesc” 1994, nr. 3, p. 87-110.

³⁹ Ion Șșcanu, Vitalie Varatec, *Pactul Ribbentrop-Molotov și consecințele sale pentru Basarabia*, Chișinău, Editura Universitas, 1998.

⁴⁰ Anton Moraru, *Cu privire la locul României în sistemul intereselor geopolitice ale țărilor europene (1918-1940)*. În: „Republica Moldova și România-un deceniu de relații complexe”, Chișinău, Editura Pontos, 2002, p. 67-75.

mația cotropitorilor. Repercusiunile ei asupra Basarabiei și Bucovinei de Nord⁴¹ ș. a., prin care se oferă o imagine cuprinzătoare a evenimentelor ce s-au desfășurat de la unirea Basarabiei cu Patria-mamă din martie 1918 până la raptul teritorial din vara anului 1940.

În mod firesc, un loc deosebit în istoriografia națională este acordat investigării unor probleme și aspecte legate de crearea și evoluția RASS Moldovenești în stânga Nistrului, în anii 1924-1940, anterior falsificate ori eludate de istoriografia sovietică moldovenească, precum: obiectivele expansiuniste ale Uniunii Sovietice în acest proces, contextul istoric, etapele creării RASSM, evoluția ei social-economică, instituirea organelor de partid și de stat de tip stalinist, situația politică și etnoculturală, politica bolșevică de „moldovenizare”, organizarea administrativ-teritorială, schimbările în numărul și componența națională a populației, colectivizarea forțată, deportările și foametea de la începutul anilor 1930, introducerea și interzicerea grafiei latine, campania împotriva „naționalismului burghez moldovenesc” de la începutul anilor ’30, „Marea Teroare” din URSS în RASS Moldovenească (1937-1938), consecințele procesului de rusificare, deznăționalizare și comunizare a RASSM prin cultură, învățământ, politica de cadre, realizat sub pretinsa și faimoasa lozincă comunist-bolșevică a autodeterminării naționale prin metode represive, cu finalitatea creării unei noi identități sociale și naționale. În acest context au fost publicate articole, monografiile, studii, culegeri de documente cu tematica respectivă, elaborate de istoricii A. Moraru⁴², Gh. Cojocaru⁴³, E. Negru⁴⁴, I. Cașu⁴⁵, O. Galușcenco⁴⁶, C. Ungureanu⁴⁷, I. Șiș-

⁴¹ *Diplomația cotropitorilor. Repercusiunile ei asupra Basarabiei și Bucovinei de Nord*. Culegere de documente. Alcătuitor A. Blavovschi, Chișinău, Editura Universitas, 1992, 243 p.

⁴² Anton Moraru, *Destinul unui document*. În: „Cugetul”, Chișinău, 1992, nr. 5-6.

⁴³ Gheorghe Cojocaru, *Noi documente revelatoare despre formarea RASSM*. În: „Destin Românesc”, 2009, nr. 3, p. 132-142.

⁴⁴ Elena Negru, *Introducerea și interzicerea grafiei latine în RASSM*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1999, nr. 3-4 (39-40), p. 34-42; Idem, *Politica bolșevică de „moldovenizare” în RASSM*. În: „Destin Românesc”, 1999, nr. 1, p. 106-113; Idem, *Represiunile politice în RASSM de la sfârșitul anilor ‘30*. În: „Destin Românesc”, 1999, nr. 4, p. 97-105; Idem, *Formarea Republicii Autonome Sovietice Socialiste Moldovenești și evoluția ei social-economică*. În „Revista de Istorie a Moldovei”, 2010, nr. 1 (81), p. 161-169; Idem, *Campania împotriva „naționalismului burghez moldovenesc” de la începutul anilor ‘30 din RASSM*. În: „Destin Românesc”, 2000, nr. 1, p. 96-101; Idem, *Decimarea elitei politice din RASSM: Cazul Gr. Starai*. În: „Destin Românesc”, 2010, nr. 2, p. 32-39; Idem, *Politica etnoculturală în Republica Autonomă Socialistă Sovietică Moldovenească (1924-1940)*, Chișinău, Editura Prut Internațional, 2003.

⁴⁵ Igor Cașu, *Represiuni politice, violență și rezistență în R(A)SS Moldovenească, 1924-1956*, - Ed a 2-a, Chișinău, Cartier, 2015 (Tipogr. „Bons Offices”).-388 p.

⁴⁶ Oleg Galușcenco, *Crearea RASSM*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1997, nr. 3-4, p.65-82; Idem, *Moldavscaia ASSR*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2009, nr. 1 (77), p. 89-100; Idem, *Populația RASSM (1924-1940)*, Chișinău, 2001.

⁴⁷ Constantin Ungureanu, *Populația RASS Moldovenești (1924-1940)*. În „Caiete de istorie”, an. IV, nr. 1 (12), Chișinău, 2004; Idem, *Populația Transnistriei (1926-1989)*. În: „Destin Românesc”, Chișinău, 2003, nr. 3-4, p. 114-142.

canu⁴⁸, I. Moiseev⁴⁹, N. Movileanu⁵⁰, Iu. Frunză⁵¹, E. Moraru⁵², K. Stratievski⁵³, A. Memei⁵⁴, Gh. Negru, M. Tașcă⁵⁵, I. Varta, T. Varta⁵⁶, N. Movileanu⁵⁷ ș. a.

Într-un studiu deosebit de valoros cu referință la crearea RASSM, elaborat de Gh. Cojocar, în baza documentelor din arhivele din Federația Rusă, Ucraina, Republica Moldova și România, se reconstituie originile fenomenului atestat în istoriografie sub numele de „moldovenism”. Se urmărește începutul traseului istoric al acestui fenomen controversat, sursele și originea lui, condițiile în care au fost puse bazele proiectului, aplicarea lui în practică, efectele, precum și impactul asupra conștiinței românilor de la Est de Prut. Lucrarea este însoțită de o colecție de documente, în mare parte inedite, care au surprins în amănunte proiectul bolșevic-kominternist de făurire a unei noi limbi literare și de modelare a unei noi „națiuni”, plecând prioritar de la interesele de natură ideologică, (geo)politică, expansionistă⁵⁸. Definind natura „moldovenismului”, consecințele lui, cercetătorul conchide: „Prin caracterul său pretins paradigmatic „moldovenismul” își reneagă rădăcinile identitare românești și exacerbează o ideologie a exclusivismului etnocultural, rudimentar și agresiv” și ca „factură ideologică, el a condus prin efectele sale nocive de-a dreptul la o criză identitară, generatoare de convulsii, tensiuni, antre-

⁴⁸ Ion Șișcanu, *Formarea și evoluția RASSM de la 1924 la 1940*. În: „Cugetul”, Chișinău, 1992, nr. 5-6.

⁴⁹ Ion Moiseev, *Aspecte ale vieții politice și culturale din RASSM*. În: „Cugetul”, Chișinău, 1992, nr. 5-6.

⁵⁰ Nicolae Movileanu, *Din istoria Transnistriei (1924-1940)* (I). În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1993, nr. 1 (13), p. 61-69; (II) Ibidem, 1993, nr. 2 (14), p. 69-77.

⁵¹ Iu. Frunză, *Instanțele judecătorești și ale procuraturii în RASSM sub regimul totalitar bolșevic. (1924-1940)*. În: „Destin Românesc”, 1999, nr. 2, p. 116-124.

⁵² Elena Moraru, *Activitatea social-economică, politică și culturală a femeilor din RASSM (1924-1940)*. Chișinău, 1997.

⁵³ Кирил Стратиевский, *Изменения в административно-территориальном делении и в составе населения Молдавской АССР. (1924-1940 г.г.)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1995, nr. 2 (22), p. 24-38; Idem, *Годы трудные, годы голодные (1924-1926 гг. в АМССР)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2007, nr. 1 (69), p. 3-19; Idem, *Голод 1932-1933 гг. в Молдавской АССР*. Chișinău, Editura Cetini, 2001; Idem, *Голод 1932-1933 гг. в Молдавской АССР*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1993, nr. 2 (14), p. 40-50.

⁵⁴ Alexei Memei, *Teroarea comunistă în RASSM (1924-1940) și RSSM (1944-1947)*, Chișinău, 2012, 784 p.

⁵⁵ Gheorghe Negru, Mihai Tașcă, *Represiunile politice din RASSM în anii 1937-1938 („operațiunea culăcească” și „operațiunea română”)*. În: „Fără termen de prescripție”, op. cit., p. 429-455. Vezi și „Destin Românesc”, 2010, nr. 1, p. 40-60; Mihai Tașcă, editor, „*Operațiunea română*” din RASS Moldovenească în Marea Teroare stalinistă. Chișinău, Editura Serebria, 2014, 943 p.

⁵⁶ Ion Varta Ion, Tatiana Varta, *Marea Teroare din URSS și RASS Moldovenească (1937-1938)*. În: „Fără termen de prescripție”, op. cit., p. 356-428; Idem, *Asasinările în masă din RASS Moldovenească în perioada Marii Terori (1937-1938)*, Chișinău, Editura Arc și Cartdidact, 2010.

⁵⁷ Nicolae Movileanu, Anton Moraru, *Condamnat la moarte*. În: „Nistru”, Chișinău, 1989, nr. 2; Idem, *Calvarul sau pagini inedite din viața lui T. Malai*. În: „Nistru”, 1989, nr. 1; Idem, *Destine: D. Milev*. În: „Nistru”, 1989, nr. 6.

⁵⁸ Gheorghe E. Cojocar, *Kominternul și originile „moldovenismului”*, Studiu și documente, Chișinău, Editura Civitas, 2009, p. 7-8.

nând societatea într-o mișcare pe un cerc vicios, lipsită de orizont”⁵⁹.

Reconstituirea proceselor legate de răpirea Basarabiei de către URSS în perioada 28 iunie – 3 iulie 1940⁶⁰, investigarea relațiilor româno-sovietice din perioada imediat următoare ocupației ținutului prin prisma tratatelor bilaterale din cadrul Comisiei mixte sovieto-române de la Odesa și a celei de la Moscova din vara-toamna anului 1940, a caracterului exagerat al pretențiilor sovietice față de statul român cu referință la flota dunăreană, materialul rulant al căilor ferate, despăgubiri, dictatului stalinist în stabilirea hotarelor fluviale și terestre între cele două state⁶¹, analiza fenomenului colectivizării forțate și ale deschiaburirii satelor în Basarabia din momentul anexării ei de Uniunea Sovietică în 1940 și până la „victoria orânduirii colhoznică” în RSS Moldovenească, consecințele nefaste ale raptului acestei provincii românești, alcătuiesc gama de probleme a lucrărilor istoricului I. Șișcanu⁶². Pe baza documentelor reprezentative de arhivă, care întregesc studiul despre „destăranirea bolșevică”, autorul în mod concludent și veridic a demonstrat că fenomenul „deschiaburirii” din 1949 nu a fost „o consecință a colectivizării compacte, așa cum afirmau istoricii sovietici moldoveni”, ci a fost anticipat de deportările a zecilor de mii de țărani, ca metodă de intimidare pentru restul țăranilor pentru a intra în colhoz⁶³, iar procesul colectivizării în RSSM a fost însoțit nu numai de genocidul de clasă-deportarea așa-zisei chiaburimi, „după cum avusese loc în URSS, ci și pe genocidul național al populației românești rurale”⁶⁴.

Problemele ce țin de ocuparea militară a Basarabiei de Armata Roșie și crearea RSSM au fost obiectul de cercetare al istoricilor A. Moraru⁶⁵ și N. Movileanu⁶⁶.

Studii valoroase referitoare la două teme fundamentale ale istoriei românilor din perioada respectivă: raptul și sovietizarea Basarabiei (1940-1941)⁶⁷; politica agresivă a Uniunii Sovietice față de statul român și participarea României la cel de-al Doilea Război Mondial pentru eliberarea teritoriilor ocupate de sovietici, politica regimului antonescian în Basarabia eliberată (1941-1944)⁶⁸, au fost elaborate de istoricul A. Petrencu. Autorul monografiilor, bazându-se pe documente inedite, istoriografia română, sovieto-rusă și occidentală a analizat situația României și poli-

⁵⁹ Ibidem, p. 7.

⁶⁰ Ion Șișcanu, *Raptul Basarabiei: 1940*, Chișinău, Editura Ago-Dacia, 1993.

⁶¹ Idem, *Uniunea Sovietică-România. 1940*, Chișinău, Editura Arc, 1995.

⁶² Idem, *Destăranirea bolșevică în Basarabia*, Chișinău, Editura Adrian, 1994.

⁶³ Ibidem, p. 101-102.

⁶⁴ Vezi: Ibidem, p. 105.

⁶⁵ Anton Moraru, O „operație militară” necunoscută. În: *Basarabia 1940*, Chișinău, Cartea Moldovenească, 1991, p. 84-111; Idem, *Contribuții la istoria formării RSS Moldovenești*. În: *Basarabia. 1940*, p. 157-181.

⁶⁶ Nicolae Movileanu, *Materiale documentare. Nakanune i posle 28 iunea 1940 goda*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1992, nr.1, 51-57.

⁶⁷ Anatol Petrencu, *Basarabia în al doilea război mondial 1940-1944*, Chișinău, Editura Liceum, 1997.

⁶⁸ Idem, *România și Basarabia în anii celui de-al Doilea Război Mondial*, Chișinău, Editura Epigraf, 1999; Idem, *România în planul operativ de război al URSS din mai 1941*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1994, nr. 3-4 (19-20), p. 81-88; Idem, *Partidul comunist-nucleu al regimului totalitar sovietic. Basarabia (1940-1941)*. În: „Destin Românesc”, 1996, nr. 2, p. 91-100; Idem, *Politica României privind Basarabia. 1940-1944*. Chișinău, 1997.

tica sovietică de dictat față de statul român din vara anului 1940, procesul de sovietizare și comunizare a Basarabiei în anul primei ocupații 1940-1941, etapele principale ale participării armatelor române în cel de-al Doilea Război Mondial, restabilirea administrației românești după 22 iunie 1941 în ținutul eliberat, activitatea acesteia și politica statului român față de Basarabia în anii 1941-1944. Acestor subiecte sunt dedicate și câteva articole și o monografie publicate de P. Moraru⁶⁹.

Analiza situației interne a Basarabiei, a populației și economiei ținutului în anii primei ocupații sovietice și ai celui de-al Doilea Război Mondial (exodul basarabean, sistemul fiscal sovietic, represiunile și deportările ș. a.) este realizată în articolele, studiile, monografiile cu tematica respectivă ale istoricilor V. Stăvilă⁷⁰, V. Vasilos⁷¹, V. Varatec⁷², I. Țurcanu⁷³, I. Cașu⁷⁴, V. Boldișor⁷⁵, A. Felea⁷⁶, M. Gribincea⁷⁷, I. Șișcanu și E. Șișcanu⁷⁸, V. Olaru-Cemârtan⁷⁹, E. Postică⁸⁰, Gh. Palade⁸¹,

⁶⁹ Pavel Moraru, *Bonapartismul antonescian în Basarabia și Bucovina*. În: „Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept”, Chișinău, 2011, p. 232-236; Idem, *Minoritatea bulgară din Basarabia în perioada regimului Antonescu*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2014, nr. 4, p. 33-43; Idem, *Participarea jandarmeriei române la Campania de eliberare a Basarabiei și Nordului Bucovinei (1941)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2015, nr. 3, p. 98-120; Idem, *Urmași lui Felix Djerjinski. Organele Securității Statului în RSS Moldovenească*, București, INST, 2008.

⁷⁰ Veaceslav Stăvilă, *Populația Basarabiei în perioada celui de-al Doilea Război Mondial*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1993, nr. 3 (15), p. 9-14; Idem, *Aspecte privind dezorganizarea economiei basarabene în timpul celei de-a doua conflagrații mondiale*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1996, nr. 2 (26), p. 29-34; Ibidem, *De la Basarabia românească la Basarabia sovietică. 1939-1945*, Chișinău, Tipografia Centrală, 2000.

⁷¹ Vasilos Vasilos, *Ocupația sovietică din 1940. Materiale inedite*, Chișinău, Editura Civitas, 1999.

⁷² Vitalie Varatec, *Basarabia în primele săptămâni de ocupație sovietică: observațiile unor martori de la fața locului*. În: „Destin Românesc”, 1997, nr. 3, p. 111-122.

⁷³ Ion Țurcanu, *Scurte informații despre Basarabia și Bucovina în a doua jumătate a anului 1940*. În: „Patrimoniu”, 1991, nr. 1, p. 178-197.

⁷⁴ Igor Cașu, *Instaurarea regimului comunist în Basarabia, 1940-1941*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1999, nr. 3-4 (39-40), p. 19-33; Idem, *Fals premeditat sau eroare banală? Considerații despre ultimatumul sovietic din iunie 1940*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2004, nr. 4 (60), p. 97-102; Idem, *Teroarea stalinistă în Moldova sovietică*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2010, nr. 2 (82), p. 53-68.

⁷⁵ Veronica Boldișor, *Basarabia într-un an de coșmar stalinist*. În: Basarabia. 1940, red. L. Bulat, Chișinău, Cartea Moldovenească, 1991, p. 189-207.

⁷⁶ Aurelia Felea, *Unele aspecte ale interacțiunii locuitorilor Basarabiei și Bucovinei de Nord cu trupele sovietice de ocupație în anii 1940-1941*. În: „Destin Românesc”, 2006, nr. 2, p. 53-66.

⁷⁷ Mihai Gribincea, *Refugiații basarabeni în România*. În: „Patrimoniu”, 1993, nr. 1, p. 145-152.

⁷⁸ Ion Șișcanu, *Refugiații din Basarabia și nordul Bucovinei la 1940*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1992, nr. 4 (12), p. 28-33; Elena Șișcanu, Ion Șișcanu, *Sistemul fiscal sovietic privind țărani basarabeni, iunie 1940-iunie 1941*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1995, nr. 3-4 (23-24), p. 16-25.

⁷⁹ Viorica Olaru-Cemârtan Viorica, *Deportarea masivă de populație din RSSM din 12-13 iunie 1941*. În: „Destin Românesc”, 2006, nr. 3-4, p. 62-101. Vezi și „Analele ANTIM”, 2006, nr. 7, p. 141-153.

⁸⁰ Elena Postică, *Deputații Sfatului Țării represați în 1940*. În: „Cugetul”, martie, 1998, p. 92-98.

⁸¹ Gheorghe Palade, *Impactul regimului sovietic asupra minorităților naționale din Basarabia (28 iunie 1940-26 iulie 1941) : în lumina dosarelor desecretizate*. În: „Politica Marilor Puteri în Balcani și Europa Centrală”, Chișinău, 2013, p. 473-480.

R. Șevcenco⁸², M. Țărăță⁸³ ș.a.

Situația de ansamblu a Basarabiei în primul an de ocupație sovietică (caracterul regimului instaurat, politica represivă față de biserică, teroarea față de intelectualitatea națională și alte categorii de populație, transferurile de populație la munci forțate în diferite regiuni îndepărtate ale URSS, implementarea sistemului sovietic al învățământului și instruirii în școală, primul val de deportări, constituirea organelor de partid și sovietice ș. a.) este analizată, în baza documentelor inedite de arhivă, în articolele și monografia cecetătoarei M. Țăranu⁸⁴.

În studiul E. Șişcanu⁸⁵ este reconstituit tabloul instaurării, implementării și consolidării sistemului totalitar bolșevic în toate sferele vieții din RSS Moldovenească între anii 1940 și 1952, este descrisă drama prin care a trecut populația băștinașă. Autoarea examinează fenomenul totalitarismului și trăsăturile lui caracteristice, instaurarea dominației exclusive a PC (b) în RSSM, etatizarea și administrarea economiei de către structurile partidului-stat, utilizarea terorii în masă, ca mijloc de fortificare a regimului totalitar, procedeele utilizate de partidul comunist și statul sovietic în vederea deznăționalizării populației din teritoriul anexat.

Culegerea de documente editată de I. Cașu⁸⁶, cuprinde informații și materiale desecretizate, care provin din patru arhive din Chișinău și se axează pe trei teme centrale: identificarea „dușmanului” de clasă de către autoritățile sovietice și represiunile politice în primul an de ocupație a Basarabiei în 1940-1941; confiscarea de proprietăți; și mobilizări la muncă a populației băștinașe pentru a suplini cu forță de muncă ieftină șantierile industriale din interiorul Uniunii Sovietice. Luate în ansamblu, cele trei tematici extind problematica și oferă o perspectivă întregitoare despre represiunile politice.

Procesul de reorganizare, reconstrucție și specificul administrării românești în teritoriul temporar ocupat de armata română, cuprins între apa Nistrului și a Bugului, teritoriu denumit de români „Transnistria”, statutul acestei provincii, organizarea Guvernământului Transnistriei și activitatea acestuia în domeniul organizării admi-

⁸² Ruslan Șevcenco, *Începuturile politicii lingvistice a regimului sovietic în RSS Moldovenească (1940-1941)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2007, nr. (3-71), p. 68-72.

⁸³ Marius Țărăță, *Retragerea sovieticilor din Chișinău (15-16 iulie 1941) descrisă în proză*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2014, nr. 4 (100), p. 69-74.

⁸⁴ Mariana Țăranu, *Unele aspecte ale politicii religioase din Basarabia în timpul primului an de ocupație sovietică*. În: „Destin Românesc”, 2008, nr. 4, p. 10-18.; Idem, *Teroarea împotriva intelectualității basarabene în timpul primului an de ocupație sovietică*. În: „Destin Românesc”, 2009, nr. 3, p. 27-39; Idem, *Organizarea procedurii de votare și activitatea Sovietului Suprem al RSSM în timpul primei ocupații sovietice (1940-1941)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2012, nr. 1 (89), p. 42-78; Idem, *Primul val de deportare a basarabenilor (iunie 1941)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2014, nr. 2 (98), p. 48-72; Idem, *Moldova de la Est de Prut în timpul primei ocupații sovietice (1940-1941)*, Sibiu, Editura Asociațiunii Astra, 2010, 208 p; Idem, *Teroarea comunistă din Basarabia în primul an de ocupație sovietică (1940-1941)*. În: „Destin Românesc”, 2010, nr. 1, p. 61-72; nr. 3-4, p. 37-68.

⁸⁵ Elena Șişcanu, *Basarabia sub regimul bolșevic (1940-1952)*, București, Editura Semne, 1998.

⁸⁶ Igor Cașu (editor), *La originile sovietizării Basarabiei. Identificarea „dușmanului de clasă”, confiscări de proprietăți și mobilizări la muncă, 1940-1941. Culegere de documente în l. rusă*. Chișinău, Editura Cartier istoric, 2014, 458 p.

nistrative, social-economice, spirituale, relațiile cu populația băștinașă este consemnat în lucrarea cercetătoarei R. Solovei⁸⁷. Alte aspecte, precum schimbările etno-demografice, renașterea bisericii și a credinței ortodoxe, anihilate de regimul bolșevic între cele două războaie mondiale sunt analizate în articolele istoricilor V. Ciorbă⁸⁸, S. Digol⁸⁹, N. Negru⁹⁰ ș. a.

Un rol substanțial, în studierea perioadei 1940-1991 a istoriei RSS Moldovenești, îl au cercetările și edițiile de documente ale istoricului academician V. Pasat⁹¹, care oferă informații inedite, analize profunde și complexe ale cauzelor și urmărilor calvarului prin care a trecut populația ținutului după 28 iunie 1940, mecanismului metodelor violente și represive aplicat populației basarabene: exodul în mare număr al populației peste Prut, instaurarea regimului stalinist, constituirea și activitatea organelor securității de stat în republică pe parcursul perioadei sovietice, represaliile și deportările care au urmat în primul an de ocupație sovietică, continuate după cel de-al Doilea Război Mondial, foametea organizată, colectivizarea forțată, relațiile tensionate dintre biserică-credincioși și stat, completarea structurilor de partid și de stat cu cadre, formarea unei noi intelectualități, îndoctrinarea și dogmatizarea ideologică comunistă a populației, politica conducerii RSS Moldovenești în domeniul învățământului. De asemenea autorul studiilor distinge câteva aspecte în examinarea tranziției sub aspect politico-instituțional de la Basarabia la Republica Moldova, a problemei naționale și relațiilor interetnice, precum: identitatea națională a populației băștinașe

⁸⁷ Rodica Solovei, *Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul instrucțiunii publice (1941-1943)*. În: „Clio.Almanah Istoric”, 1997, Chișinău, Editura Promiteu, 1998, p. 81-106. Idem, *Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural (19 august 1941-29 ianuarie 1944)*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2004.

⁸⁸ Veaceslav Ciorbă, *Misiunea Ortodoxă Română din stânga Nistrului (1941-1944)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2011, nr. 1-2 (85-86), p. 58-67.

⁸⁹ Serghei Digol, *Transmutări etno-demografice în Transnistria (1940-1945)*. În: „Destin Românesc”, 2002, nr. 3, p. 86-95.

⁹⁰ Nina Negru, *Misiunea ortodoxă română de peste Nistru în timpul celui de-al doilea război mondial*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 1, p. 120-133.

⁹¹ Валерий Пасат *Трудные страницы истории Молдавии. 1940-1950 г.г.* Москва, Editura Terra-Terra, 1994, 801 p. Idem, *Суровая правда истории. Депортации с территории Молдавской ССР в 40-50 гг.*, Chișinău, Editura Momentul, 1998, 416 p. Idem, *Calvarul. Documentarul deportărilor de pe teritoriul RSS Moldovenești. 1940-1950*, ROSSPÂN, Moscova, 2006, 456 p. Idem, *Евфросиния Керсновская, Сколько стоит человек*. Проект осуществлён под руководством и редакцией В. Пасат, ведущего исследователя истории коммунистического террора в Молдове, при финансовой поддержки РАО „ЕАС России”, РОССПАН, Москва, 2006, 856 с., Idem, *Православие в Молдавии: власть, церковь, верующие. 1940-1991. Собрание документов в 4-х томах*. Ответственный редактор, составитель и автор предисловия В.И Пасат. Том 1 (1940-1953), Москва, РОССПАН, 2009, 824 с. Том 2 (1953-1960), 2010, 968 с. Том 3 (1960-1961-1975), 2011, 664 с; Idem, *RSS Moldovenească în epoca stalinistă (1940-1953)*, Chișinău, Editura Cartier, 2011, 684 p; Idem, *Problemele actuale ale ortodoxiei în Moldova (anii 1940-1941)*. În : „Politica Marilor Puteri în Balcani și Europa Centrală”, Chișinău, 2013, p. 460-472; Idem, *De la Basarabia la Republica Moldova. Frământări personale în contextul evenimentelor istorice*. În: „Akademos”, 2014, nr. 1 (32), p. 109-122; Idem, *Organele Securității de Stat ale Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești*. În: „Destin Românesc”, 2012, nr. 2, p. 92-105.

majoritare, problema minorităților naționale, promovarea în forță a teoriei staliniste de „popor moldovenesc” distinct de națiunea română.

Reanexarea Basarabiei și restabilirea regimului totalitar bolșevic în RSS Moldovenească în primii ani postbelici, transformările radicale care au avut loc în această scurtă perioadă și impactul acestora asupra tuturor sferelor sociale, calvarul prin care a trecut populația republicii în această scurtă perioadă este un subiect aparte al istoriografiei naționale antrenată în restabilirea adevărului istoric. Procesele care s-au desfășurat în RSS Moldovenească în acești ani sunt caracterizate, în general, ca o etapă decisivă a sovietizării ei, marcată de transformări preponderent forțate a vieții politice, economice, sociale, dar și a vieții culturale în conformitate cu preceptele sistemului sovietic socialist.

Istoricul M. Gribincea⁹² analizează, într-o abordare complexă a faptelor, transformările care s-au produs în mediul rural în RSS Moldovenească în primii ani postbelici. Autorul scoate în evidență legătura dintre politica fiscală a autorităților sovietice, condițiile în care s-a declanșat foametea organizată din anii 1946-1947, caracterul forțat al colectivizării gospodăriilor țărănești, deportările din 6 iulie 1949 și impactul acestor fenomene asupra satului basarabean.

Instituționalizarea regimului totalitar și politica de cadre, constituirea și evoluție nomenclaturii din republică, epurarea cadrelor naționale, abuzurile și fărâdelegile comise de autoritățile comuniste în RSSM în primii ani postbelici sunt investigate în lucrările publicate de V. Beniuc, Gh. Rusnac, M. Sprânceană⁹³, Z. Alexandreanu-Sâtnic⁹⁴, M. Bagrin⁹⁵, E. Negru⁹⁶, L. Crudu⁹⁷, V. Stăvilă⁹⁸ ș. a.

Evenimentele tragice din anii 1946-1947, seceta, fenomenul foametei organizate, cauzele și consecințele ei au fost analizate în detalii de istoricul I. Țurcanu în cartea *Foametea din Basarabia în anii 1946-1947. Mecanismul organizării ei*⁹⁹.

⁹² Mihai Gribincea, *Basarabia în primii ani de ocupație sovietică. 1944-1950*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1995.

⁹³ V. Beniuc, Gh. Rusnac, M. Sprânceană, *Instituționalizarea sistemului de putere în Moldova postbelică. Politica de cadre (1944-1950)*, Chișinău, USM, 1997; Valentin Beniuc, *Instituționalizarea puterii politice totalitare în Moldova postbelică (Cercetare istorico-politologică)*, Chișinău, 1998, 270 p.

⁹⁴ Zinaida Alexandreanu-Sâtnic, *Sistemul informațional propagandistic în perioada regimului totalitar comunist (RSS Moldovenească-1944-1950)*. În: „Destin Românesc”, 1996, nr. 4, p. 101-109; Idem, *Constituirea sistemului bugetar al RSSM și funcționarea lui (1945-1950)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1997, nr. 1-2, (1-2), p. 56-67. Idem, *Constituirea organelor de cenzură în RSS Moldovenească*. În: „Știința”, 1997, nr. 1.

⁹⁵ Mariana Bagrin, *Activitatea presei scrise(ziarelor) din RSSM în primii ani postbelici (1944-1948)*. În: „Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept”, Chișinău, 2011, p. 237-249.

⁹⁶ Elena Negru, *Abuzuri și fărâdelegi ale autorităților comuniste din RSSM în primii ani postbelici*. În: „Destin Românesc”, 2010, nr. 1, p. 73-80; Idem, *Constituirea și evoluția nomenclaturii din RSSM*. În: „Destin Românesc”, 2010, nr. 3-4, p. 91-105. Idem, *Combaterea „naționalismului roman-burghez” și epurarea cadrelor în RSS Moldovenească (1944-1953)*. În: „Destin Românesc”, 2006, nr. 1, p. 71-78.

⁹⁷ Lilia Crudu, *Considerații privind componența etnică a elitei politice din Moldova sovietică*. În: „Basarabia. Dilemele identității”, op. cit., p. 65-72.

⁹⁸ Veaceslav Stăvilă, *Evoluția componenței naționale a elitei politico-economice în RSSM (1940-1991)*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, Chișinău, 1996, nr.4 (28), p.33-43.

⁹⁹ Ion Țurcanu, *Foametea din Basarabia în anii 1946-1947. Mecanismul organizării ei*. Chișinău, Universitas, 1993, 144 p.

Alcătuitorii culegerii „Foamea în Moldova. (1946-1947)”¹⁰⁰, pun la dispoziția cercetătorilor și publicului larg, informații despre metodele de instaurare a regimului totalitar, a politiciii statului față de țărănime, a cauzelor și efectelor foametei. Astfel, documentele de arhivă reprezintă argumente solide pentru depășirea stereotipurilor istoriografiei sovietice, combaterea falsificărilor și tezelor eronate despre factorii ce au determinat foamea, caracterul organizat, obiectivele urmărite și consecințele ei. Potrivit autorilor, numărul victimelor foametei se estimează între 150 000 și 200 000 de persoane¹⁰¹.

Cercetările în acest domeniu au fost extinse ulterior în articolele publicate de I. Șișcanu¹⁰², V. Pasat¹⁰³, L. Bulmaga¹⁰⁴, culegerea autorilor L. Turea, V. Turea¹⁰⁵ ș. a.

Au fost întreprinse primele tentative de reevaluare a procesului de colectivizare a agriculturii¹⁰⁶, a evoluției RSSM sub aspect economico-social, al urbanizării¹⁰⁷. Satul moldovenesc în contextul civilizației sovietice este obiectul de studiu al istoricului L. Bulmaga¹⁰⁸.

¹⁰⁰ *Foamea în Moldova (1946-1947)*. (ed. rusă). Culegere de documente, colectiv: A. Țăranu, Gh. Rusnac, I. Șișcanu, A. Zavtur, A. Moraru, A. Agachi, V. Isac, M. Gribincea. (cond. colect. A. M. Țăran), Chișinău, Editura Știința, 1993, 768 p.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 10.

¹⁰² Ion Șișcanu, *Foamea din RSS Moldovenească în anii 1946-1947*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2012, nr. 4 (92), p. 112-122.

¹⁰³ Valerii Pasat, *Politica de stat în condițiile foametei postbelice în RSS Moldovenească și consecințele ei social-demografice*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2012, nr. 4 (92), p. 99-111.

¹⁰⁴ Leonid Bulmaga, *Considerații cu privire la cauzele foametei din anii 1946-1947*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2010, nr. 1 (81), p. 114-137. Idem, *Depășirea foametei din anii 1946-1947*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2012, nr. 4 (92), p. 83-98.

¹⁰⁵ L. Turea, V. Turea, *Cartea foametei*, Chișinău, 1995.; București, Curtea Veche, 2008.

¹⁰⁶ *Anii grei ai colectivizării*, Chișinău, 1990; L. Bulmaga, *Colectivizarea gospodăriilor individuale țărănești în raioanele din dreapta Nistrului (anii 1944-1948)*. În: „Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept”, Chișinău, 2011, p. 250-267; ș. a.

¹⁰⁷ Igor Cașu, *Modernizarea economică a Basarabiei după modelul sovietic, 1944-1989 (nivelul și particularitățile de dezvoltare în comparație cu republicile unionale)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1998, nr. 3-4 (35-36), p. 24-41; Nicolae Enciu, Sergiu Chircă, *Inegalități sociale în Moldova sovietică*. În: Fără termen de prescripție, op. cit., p. 563-598; Boris Vizer, Irina Cereș, *Evoluare, stagnare sau criză?*. În: „Analele ANTIM”, 2004, nr. 5, p. 108-119; Idem, *Adevărul despre Moldova Sovietică în sistemul economic și social al URSS (anii '60-'80)*. În: *Ibidem*, p. 127-137; Boris Vizer, Valentina Strugaru, *Pe calea urbanizării. Orașele Moldovei în anii '40-'60 ai sec. XX*, Chișinău, 2005; Boris Vizer, *Economia și starea socială a populației din Moldova (anii '40-'80 ai sec. XX)*, Chișinău, Î. E. P. Știința, 2012, 308 p.; Ovidiu Turtureanu, *Diferențiere socială și conflictul social în societatea sovietică*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2010, nr. 2 (82), p. 169-173.

¹⁰⁸ Leonid Bulmaga, *Tendențele de dezvoltare a structurii sociale a populației satești a RSS Moldova (anii '60-'80)*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1990, nr. 4, p. 3-15; Idem, *Transformarea colhozurilor în sovhozuri: necesitate obiectivă sau politică de clasă?* În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1992, nr. 1 (9), p. 9-17; Idem, *Gospodăria auxiliară personală în Moldova în anii 50-80*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1995, nr. 2 (22), p. 38-46; Idem, *Aspecte ale dezvoltării sectorului agricol obștesc în anii 50-80*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1995, nr. 3-4 (23-24), p. 5-15; Idem, *Considerațiuni cu privire la procesul de iluminare culturală a oamenilor muncii de la țară în anii '60-'70*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1996, nr. 4 (28), p. 56-66; Idem, *Agricultura RSS Moldovenești în deceniile 6-9*.

Tema deportărilor postbelice, soarta celor deportați în GULAG, reabilitarea victimelor teroarei comuniste, practica memoriei colective este investigată în lucrările tematice publicate de V. Cemărtan-Olaru¹⁰⁹, Z. Alexandreanu-Sâtnic¹¹⁰, Alexandru Moraru¹¹¹, culegerile „Calvarul deportărilor”¹¹², Cartea Memoriei. Catalog al victimelor totalitarismului comunist¹¹³, studiile documentare realizate de M. Nestor-Șoimu (Postolachi)¹¹⁴, I. Cașu¹¹⁵, A. Petrencu, L. Cojocaru, L. Pădureac¹¹⁶, V. Pârlea-Conovali¹¹⁷, V. Bîrlădeanu, L. Cojocari¹¹⁸, M. Țăranu¹¹⁹ ș. a.

O direcție nouă de cercetare pentru istoriografia națională, devenită tabu sau denigrată în perioada sovietică, este mișcare de rezistență anticomunistă.

-
- În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1997, nr. 1-2 (29-30), p. 142-152. Idem, *Unele considerațiuni privind situația în economia și sfera socială din republică la mijlocul anilor 80*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1998, nr. 3-4 (35-36), p. 15-24; Idem, *Situația în economie și sfera socială a RSS Moldovenești în anii 1986-1990*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2002, nr. 3-4 (51-51), p. 28-41; *Deservirea socială a populației rurale (anii 60-80 ai sec. XX)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2007, nr. 2 (70), p. 15-24; Idem, *Mentalitatea maselor: constatări, sugestii*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2006, nr. 3-4 (67-68), p. 48-53; Idem, *Experimentul moldovenesc-cooperare intergospodărească în agricultură*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2008, nr. 1 (73), p. 3-17; Idem, *Starea social-economică a satului moldovenesc către mijlocul anilor 40 ai sec. XX*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2008, nr. 2 (74), p. 76-96; Idem, *Agricultura Moldovei în 1950-1990*, Chișinău, Editura Știința, 1999; Idem, *Moldova în a doua jumătate a sec. al XX-lea. Aspecte ale vieții social-economice*. Chișinău, 2009, 282 p; Idem, *Istoriografia sovietică moldovenească despre viața social-economică și culturală a satului din anii 60-80*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1993, nr. 1 (13), p. 28-38.
- ¹⁰⁹ Viorica Cemărtan-Olaru, *Deportările masive de populație din RSSM la 5-6 iulie 1949*. În: „Destin Românesc”, 2007, nr. 1-2, p. 61-118; Idem, *Operația „Sever” (1 aprilie 1951)-ultimul val de deportare masivă a populației din RSSM*. În: „Destin Românesc”, 2007, nr. 3-4, p. 46-63; Idem, *Dosarele secrete ale deportării din 1949*. În: „Destin Românesc”, 2008, nr. 4, p. 154-168.(I); 2009, nr. 1, p. 123-138.(II); Idem, *Dosarele secrete ale deportării din 1951*. În: „Destin Românesc”, 2008, nr. 2-3, p. 203-228; Idem, *Deportările din Basarabia: 1940-1941, 1944-1956*. Chișinău, Pontos, 2013, 548 p.
- ¹¹⁰ Zinaida Alexandreanu-Sâtnic, *Sechestrarea averilor deportaților și formele de utilizare a lor de către autoritățile sovietice*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2000, nr. 1-2 (41-42), p. 21-28.
- ¹¹¹ Alexandru Moraru (Editor), *Victimile terorii comuniste din Basarabia. Documente secrete sovietice 1944-1954, Vol. I*, Chișinău, 2010, 435 p.
- ¹¹² *Calvarul deportărilor*, coord. N. Hadârcă, Chișinău, 2003.
- ¹¹³ *Cartea memoriei. Catalog al victimelor totalitarismului comunist, Vol. I-IV*, Coord. E. Postică, M. Praporșic, Vera Stăvilă, Chișinău, Editura Știința, 1999-2005.
- ¹¹⁴ Maria Nestor-Șoimu (Postolachi), *Surghiunul. Drumul patimilor prin Siberia de gheață*. În: „Destin Românesc”, 2008, nr. 1, p. 107-126.(I); 2008, nr. 2-3, p. 177-203.
- ¹¹⁵ Igor Cașu, *Teroarea comunistă în Moldova sovietică și reabilitarea istoriei*. În: „Pontes”. Revistă de studii sud-est europene. CE USM, 2009, nr. 3-4.
- ¹¹⁶ A. Petrencu, L. Cojocaru, L. Pădureac I, *Românii în Gulag. Memorii, mărturii, documente*. Chișinău, Balacron, 2014, 351 p.
- ¹¹⁷ Veronica Pârlea-Conovali, *Destăinuiri de pe lumea cealaltă. Deportări, foamete, gulaguri, amintiri*. Chișinău, Tipografia Centrală, 2013.
- ¹¹⁸ Virgiliu Bîrlădeanu, Ludmila Cojocari, *Memoria colectivă și practicile memoriei în Republica Moldova: o perspectivă de cercetare istorică*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2009, nr. 1 (77), p. 22-31.
- ¹¹⁹ Mariana Țăranu, *Scrisori către Stalin sau spovedaniile celor ocupați (1947-1953)*. Chișinău, Editura Pontos, 2014, 520 p.

S-au remarcat în acest domeniu prin studii bine documentate din arhivele Republicii Moldova, dar și investigații la fața locului, istoricii E. Postică¹²⁰ și I. Țurcanu¹²¹, care se axează pe următoarele aspecte ale acestei probleme: premisele și cauzele acestei mișcări (caracterul antinațional, antiuman și represiv al regimului sovietic din Basarabia, foametea din anii 1946/47, deportările în masă ale populației basarabene, metodele teroriste de administrare a teritoriului ocupat), formele de manifestare și luptă împotriva regimului comunist, documentele programatice, atitudinea populației băștinașe, soarta participanților la mișcarea antisovietică.

Politica represivă a regimului totalitar comunist, instaurat odată cu ocuparea Basarabiei de trupele sovietice în 1940, față de biserică, religie și cultele religioase, cler; desființarea Mitropoliei Basarabiei ca structură canonică a Bisericii Ortodoxe Române și trecerea ei sub jurisdicția Patriarhiei Ruse; lichidarea instituțiilor de învățământ religios, a presei religioase; situația și evoluția vieții bisericești din RSSM în condițiile ideologiei comuniste, încălcarea flagrantă a dreptului la libertatea conștiinței, a Constituției sovietice și legii despre despărțirea bisericii de stat; persecuțiile, represuniile și deportările pe motive confesionale; închiderea și profanarea bisericilor și a mănăstirilor; statutul Bisericii Ortodoxe, trecerea acesteia și a altor confesiuni sub un control rigid al organelor de partid și al autorităților de stat sovietice; declanșarea unei ample campanii ateiste și anticreștină, constrângerea și urmărirea credincioșilor, care avea drept obiectiv eradicarea religiei din conștiința oamenilor ca parte componentă a procesului de ponegrire și nimicire a valorilor culturale și spirituale ale neamului românesc, deznaționalizare, și educarea „omului nou” – homo sovietikus, constructor al comunismului – au fost studiate de L. Tihonov¹²², Gh. Palade¹²³, V. Ciorbă¹²⁴,

¹²⁰ Elena Postică, „Armata Neagră”-organizație patriotică de rezistență sau „bandă teroristă antisovietică?”. În: „Destin Românesc”, 1996, nr. 4, p.73-84; Idem, *Organizații de rezistență din Basarabia postbelică (1944-1950)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1996, nr. 4, p. 43-55; Idem, *Rezistența antisovietică în Basarabia (1944-1950)*. În: „Destin Românesc”, 1997, nr. 2, p. 99-109; Idem, *Uniunea Democratică a Libertății*. În: „Destin Românesc”, 1997, nr. 3, p.123-134; Idem, *Rezistența antisovietică în Basarabia. 1944-1950*, Chișinău, Editura Știința, 1997, 240 p.; Idem, *Aspecte din mișcarea de rezistență antisovietică din Basarabia postbelică*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 4, p. 166-188.

¹²¹ Ion Țurcanu, *Moldova antisovietică. Aspecte din lupta basarabenilor împotriva ocupației sovietice, 1944-1953*. Chișinău, 2000.

¹²² Ludmila Tihonov, *Politica statului sovietic față de cultele din RSS Moldovenească (1944-1965)*, Chișinău, Editura Prut Internațional, 2004, 170 p.; Idem, *Represiunile împotriva religiei și bisericii*. În: „Fără termen de prescripție”, op. cit., p. 599-645; Idem, *Politica statului sovietic față de sectele religioase*. În: „Clio Almanah Istoric”, 1997, Chișinău, Editura Prometeu, 1998, p. 119-127; Idem, *Politica regimului sovietic față de Biserica Ortodoxă din Basarabia ocupată (1940-1941)*. În: „Cugetul”, 2003, nr. 2 (18), p. 13-19; Idem, *Biserica ortodoxă din Basarabia de la Stalin la independență*. În „Probleme actuale de istorie națională”, Chișinău, 2009, p. 264-282.

¹²³ Gheorghe Palade, *Soarta Facultății de Teologie din Chișinău după refugiul de la 28 iunie 1940*. În: „Cugetul”, 2001, nr. 3-4, p. 31-40.

¹²⁴ Veaceslav Ciorbă, *Politica regimului totalitar comunist față de clerul Bisericii Ortodoxe din RSS Moldovenească (1944-1989)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2010, nr. 2 (82), p. 151-168; Idem, *Biserica Ortodoxă din Basarabia și Transnistria (1940-2010)*, Chișinău, Editura Pontos, 2011.

R. Cemârtan¹²⁵, A. Donos¹²⁶, N. Fuștei¹²⁷, M. Kolesov¹²⁸, V. Beșleagă¹²⁹ I. Țurcanu¹³⁰, V. Munteanu¹³¹ ș. a.

Un rol deosebit în depistarea și publicarea documentelor inedite de mare valoare pe problematica istorico-confesională, inaccesibile anterior, din arhivele Federației Ruse și Republicii Moldova, ce țin de perioada sovietică în anii 1940-1991, aparține istoricului V. Pasat. Fiecare din cele trei volume ale lucrării amintite sub genericul „Ortodoxia în Moldova: puterea, biserica, credincioșii”¹³² sunt însoțite de analize pertinente ale politicii partidului comunist și guvernului sovietic față de culte în RSSM, relațiile dintre stat, biserică și credincioși în perioada ocupației sovietice.

Statornicirea și evoluția sistemul politic, locul și rolul organelor de partid în activitatea aparatului de stat, reformele hrușcioviste în RSSM, lărgirea împuternicirilor guvernului și Sovietului Suprem al republicii, politica migraționistă promovată de autoritățile sovietice în primele două decenii postbelice sunt analizate de R. Șevcenco¹³³, iar fenomenul opoziției politice în RSSM după 1956, bazat pe dosare din arhiva KGB-ului

¹²⁵ Romeo Cemârtan, *Situația și evoluția vieții bisericești din RSSM în perioada 1945-1962*. În: „Destin Românesc”, 2010, nr. 3-4, p. 118-130.

¹²⁶ Alexandru Donos, *Aspecte din istoria Bisericii Ortodoxe din RSS Moldovenească din perioada 1944-1953*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2000, nr. 1-2 (41-42), p. 28-34.

¹²⁷ Nicolae Fuștei, *Persecutarea membrilor organizației „Martorii lui Hova” în statele cu regim totalitar*. În: „Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept”, Chișinău, 2011, p. 288-297; Idem, *Politici represive ale unui stat totalitar: cazul „Operațiunea Sever”*. În: „Politica Marilor Puteri în Balcani și Europa Centrală”, Chișinău, 2013, p. 504-521.

¹²⁸ Михаил Колесов, Антицерковная политика в Молдове в 40-50 г.г. În: „Анале ANTIM”, 2001, nr. 2, p. 139-146.

¹²⁹ Vladimir Beșleagă, *Bisericele și mănăstirile sub regimul totalitar comunist în RSSM. 1950-1960*. În „Destin Românesc”, 1996, nr. 1, p. 121-136; 1996 nr. 3, p. 60-77; 1996, nr. 4, p. 85-100; (IV) 1997, nr. 2, p. 110-125; Idem, *Bisericele și mănăstirile sub regimul totalitar în RSSM. 1950-1960*, Chișinău, 2005; Idem, *Mănăstirea Răciula. 1959 (I)*. În: „Destin Românesc”, 2000, nr. 1, 102-114; (IV), 2001, nr. 2, p. 54-72; (V) 2002, nr. 1, p. 112-129; Idem, *Mănăstirea Răciula. 1959 (VII)*. În: „Destin Românesc”, 2004, nr. 1-2, p. 158-174.

¹³⁰ Ion Țurcanu, *Cine a închis bisericile și mănăstirile din Basarabia?* În: „Cugetul”, 2000, nr. 1, p. 26-29. Idem, *Închiderea mănăstirilor din Basarabia de către sovietici (anii 50-60 ai sec. al XX-lea)*. În: „Cugetul”, 2003, nr. 2 (18), p. 20-24.

¹³¹ Vitalie Munteanu, *Mănăstirile basarabene sub comunism. Mărturii*. În: „Akademos”, Chișinău, 2010, nr. 4 (19), p. 47-52.

¹³² Valeriu Pasat, *Введение к 4-х томному изданию „Православие в Молдавии: власть, церковь, верующие”. 1940-1991* în vol I (2009), p. 25-63; Idem, „Православие в Молдавии: краткий исторический очерк” (1940-1953)”, în vol. I, p. 64-93; Idem, „Православие в Молдавии: краткий исторический очерк” (1953-1960)”, în vol. II (2010), p. 43-87; Idem, *Православие в Молдавии: краткий исторический очерк” (1961-1975)”, în vol. III (2011), p. 23-40; Idem, *Ateismul de stat și realitățile religiozității populației*. În: Valerii Pasat, *RSS Moldovenească în epoca stalinistă*, op. cit., p. 559-620.*

¹³³ Ruslan Șevcenco, *Locul și rolul organelor de partid în activitatea aparatului de stat (1944-1953)*. În: „Анале ANTIM”, 2003, nr. 4, p. 170-180; Idem, *Политическая система МССР (1940-1957)*. În: „Pontes”. Revistă de studii sud-est europene, Chișinău, CE USM, 2009, nr. 3-4; Idem, *Evoluția sistemului politic al RSSM în 1957-1961*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2010, nr. 3-4 (83-84), p. 265-277; Idem, *Reformele hrușcioviste în RSSM în 1953-1961: Lărgirea împuternicirilor guvernului și Sovietului*

de I. Cașu¹³⁴.

Au fost elaborate noi modalități de abordare a fenomenului culturii sovietice. Monografia cercetătoarei V. Ursu¹³⁵ se axează pe coordonatele investigării raporturilor dintre cultură și politică. Pe paginile studiului, având ca suport documente inedite din diverse arhive, în mod deosebit se insistă asupra strategiei, conținuturilor, mecanismelor promovării și consecințelor politicii partidului comunist în domeniul culturii artistice din RSS Moldovenească, precum: politica de cadre și editorială, înregimentarea scriitorilor, compozitorilor, pictorilor în Uniuni de creație și activitatea acestora în condițiile dictatului ideologic, evoluția, locul și rolul artelor din republică în ansamblul culturii sovietice.

Culegerea de documente și materiale despre cultura Moldovei sovietice¹³⁶ în diversele ei aspecte, oferă specialiștilor posibilitatea de a studia și analiza evenimentele culturale din republică, începând cu reinstaurarea regimului comunist în 1944 și până la prăbușirea acestuia în 1991. Documentele selectate din arhivele Republicii Moldova, precum și din presa timpului se referă, în cea mai mare parte, la ntanților intelectualității artistice față de directivele structurilor ideologice. De asemenea, sunt redate diverse subiecte ce vizează organizarea învățământului, activitatea instituțiilor și colectivelor artistice, strategia, conținutul, mecanismele de realizare ale politicii culturale a partidului comunist, atitudinea repreze evoluția artelor, literaturii, presei ș. a.

Problemele ce țin de potențialul științifico-instructiv, constituirea și funcționarea sistemului instituțional de cultură, politica conducerii de partid și de stat în domeniul educațional, restabilirea și evoluția în ansamblu a învățământului școlar și superior, locul învățământului universitar în sistemul științific și educațional, strategia sovietică în formarea intelectualității, cultura artistică în condițiile conducerii de partid și a „realismului socialist”, politica lingvistică, activitatea instituțiilor culturale și a Uniunii Scriitorilor sovietici din RSSM, lupta ideologică și problemele identității naționale în republică în diferite etape ale perioadei postbelice sunt investigate în lucrările tematice de Z. Alexandreanu-Sâtnic¹³⁷, V. Beniuc¹³⁸, V. Pasat¹³⁹, A. Moraru,

Suprem al republicii. În: „Analele ANTIM”, 2005, nr. 6, p. 172-176; Idem, *Viața politică în RSS Moldovenească (1944-1961)*, Chișinău, Editura Pontos, 2007; Idem, *Politica migraționistă în RSSM (1944-1961)*. În Republica Moldova și România-un deceniu de relații complexe, Chișinău, 2001, p. 115-119.

¹³⁴ Igor Cașu, *Opozanți politici în RSSM după 1956: spre o tipologizare bazată pe dosare din arhiva KGB*. În: „Fără termen de prescripție”, op. cit., p. 512-562.

¹³⁵ Valentina Ursu, *Politica culturală în RSS Moldovenească : 1944-1956*. Chișinău, Editura Pontos, 2013.

¹³⁶ *Cultura Moldovei Sovietice în documente și materiale, 1944-1991*, coordonator: Valentina Ursu, Chișinău, Editura Pontos, 2012.

¹³⁷ Zinaida Alexandreanu-Sâtnic, *Potențialul științifico-instructiv din Moldova postbelică (1944-1950)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1997, nr. 3-4 (31-32), p. 92-102; Idem, *Constituirea și funcționarea sistemului instituțional de cultură în RSS Moldovenească (1944-1950)*. Teză de doctor în istorie. Chișinău, 1998.

¹³⁸ Valentin Beniuc, *Cultura în RSSM în primii ani de după război*. În: „Omul, pământul, morala”, Chișinău, 1992; Idem, *Intelectualitatea, lupta ideologică și problemele identității naționale în Moldova anilor postbelici*. În: „Identitatea națională și comunicarea”, Chișinău, Editura Știința, 1998.

¹³⁹ Valerii Pasat, *Politica conducerii RSS Moldovenești în domeniul învățământului în perioada 1944-1953*. „Școala sovietică”. În: „Akademos”. Revistă de știință, inovare, cultură și artă, nr. 1 (28) 2013, p. 39-48.

Gh. Rusnac, I. Râșcă¹⁴⁰, M. Tărăță¹⁴¹, E. Negru¹⁴², R. Șevcenco¹⁴³, Valeriu Cozma¹⁴⁴, N. Bragari¹⁴⁵, S. Grama¹⁴⁶, E. Ploșniță¹⁴⁷, V. Burlacu¹⁴⁸, Vladimir Bulat¹⁴⁹, Valeria Cozma¹⁵⁰, M. Bagrin¹⁵¹, Gh. Cojocaru¹⁵² ș. a..

Un suport analitic, documentat solid, în procesul de cunoaștere, valorificare și cercetare a influenței pe care a exercitat-o partidul comunist asupra sferei culturii, în general, și, activității literare și artistice, în special, este studiul și culegerea de documente elaborat de Gh. E. Cojocaru în colaborare cu criticul literar V. Bahnaru. Autorii urmăresc în evoluție modelarea acestui proces de către partidul de guvernământ, centrându-și atenția pe ultimii ani ai guvernării lui N. Hrușciiov, care se caracterizează prin întărirea procesului de îndoctrinare ideologică a populației, atașamentul și doci-

¹⁴⁰ A. Moraru, Gh. Rusnac, I. Râșcă, *Școala de cultură generală din Republica Moldova (1944-1956)*, Chișinău, 1994; I. P. Râșcă, *Unele contribuții la cercetarea creării bazei materiale a școlilor Moldovei (1946-1960)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1990, nr. 3, p. 60-65.

¹⁴¹ Marius Tărăță, *Aspecte ale activității Uniunii Scriitorilor Sovietici din RSSM în anii 1944-1948*. În: „Honorem Alexandru Moșanu”. Chișinău, 2012, p. 589-599; Idem, *Activitatea secției propagandă și agitație a CC al PC (b) din Moldova în anii 1944-1946*. În: „Republica Moldova în contextul geopolitic contemporan și probleme actuale ale edificării statului de drept în Republica Moldova din perspectiva integrării europene”, În: „Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept”, Chișinău, 2010, p. 323-332.

¹⁴² Negru Elena, *Cultura națională din RSSM între „dezghețul” și „înghețul” hrușciovist*. În: „Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept”, Chișinău, 2011, p. 268-280; Idem, *Strategia sovietică în formarea intelectualității RSS Moldovenești între anii 1944-1951*. În: „Destin Românesc”, 2004, nr. 1-2, p. 175-187.

¹⁴³ Ruslan Șevcenco, *Restabilirea sistemului de învățământ superior în RSS Moldovenească (1944-1945)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2008, nr. 3 (75), p. 118-133; Idem, *Politica lingvistică în RSSM în 1944-1961. Aspect istoric*. În: „Analele ANTIM”, 2004, nr. 5, p. 98-104.

¹⁴⁴ Valeriu Cozma, *Învățământul universitar în sistemul științific și educațional din republica Moldova 1944-1996*. Chișinău, 1998.

¹⁴⁵ Nicolae Bragari, *Evoluția programelor școlare la „Istoria Moldovei”*. În: „Destin Românesc”, 2009, nr. 4, p. 75-80; Idem, *Unele aspecte ale politicii educaționale școlare în RSS Moldovenească (1956-1990)*. În: „Destin Românesc”, 2006, nr. 3-4, p. 149-157; Idem, *Evoluția învățământului școlar în RSS Moldovenească (1956-1990)*, Chișinău, Editura Evrica, 2005.

¹⁴⁶ Steliana Grama, *Dramaturgia autohtonă din anii 1960-1970 pe scena teatrelor din Moldova*, Chișinău, Editura Lumina, 2010, 292 p; Idem, *În jurul aceluiași pamflet incendiar la adresa regimului sovietic*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 3, p. 126-140; 2002, nr. 1, p. 100-111.

¹⁴⁷ Elena Ploșniță, *Muzeul basarabean în fluxul istoriei*, Chișinău, Editura Civitas, 1998, 152 p.

¹⁴⁸ Valentin Burlacu, *Instituțiile culturale în Moldova*. Chișinău, 2002.

¹⁴⁹ Vladimir Bulat, *Arta și ideologia. De la „realismul socialist” la „noua sensibilitate”: 1940-2000*, Chișinău, Editura Cartier, 2000.

¹⁵⁰ Валерия Козма, *Художественная культура республики Молдовы в условиях партийного руководства*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1991, nr.2 (6), p. 39-47; Idem, *Trepte ale învățământului de arte din Moldova*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1990, nr. 4, p. 48-52.

¹⁵¹ Mariana Bagrin, *Scrisoarea secretă a Comitetului Central al PCUS din 19 decembrie 1956: dezbateri în cadrul organizațiilor de partid din RSSM*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2014, nr. 4 (100), p. 44-51.

¹⁵² Gheorghe Cojocaru, *Primele reacții pe frontul ideologic din RSSM după Congresul al XX-lea al PCUS*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2012, nr. 1 (89), p. 127-144.

litatea absolută al liderilor de partid și sovietici din RSS Moldovenească față de centrul imperial, promovarea cu fidelitate a preceptelor teoriei marxist-leniniste, și, în același timp, tendințe contradictorii din aceste sfere¹⁵³, care vor declanșa suita de revendicări culminate în cadrul lucrărilor Congresului III al Scriitorilor din RSSM din octombrie 1965 și campania autorităților împotriva intelectualilor¹⁵⁴, lupta pentru limba română și grafia latină¹⁵⁵, generarea conflictului în societatea RSSM¹⁵⁶.

În monografia istoricului Gh. Negru, dedicată cercetării politicii etnolingvistice, care are ca obiect de studiu ocupația și dominația ruso-sovietică asupra teritoriului dintre Prut și Nistru¹⁵⁷ și într-un articol de sinteză despre crearea conceptului de „națiune burgheză și socialistă”, scrise în baza documentelor inedite din arhivele rusești și sovietice, precum și a istoriografiei sovietice, se scoate în lumină politica de rusificare acerbă a Basarabiei, inițiată în 1812 de Imperiul țarist și continuată consecvent, cu unele întreruperi, prin mijloace și metode mult mai complexe și mai perfide de Imperiul sovietic, până la destrămarea acestuia la începutul anilor 1990. Autorul demonstrează cum „moldovenismul”, elaborat și impus de regimul politic ca un concept etnolingvistic și cultural, este promovat și ca principiu național. În consecință, pornind de la preceptele ideologice comuniste și obiectivele urmărite, se inventează o falsă teorie despre formarea „națiunii moldovenești”, (cu toate elementele și trăsăturile caracteristice limbă, cultură, istorie, conștiință, statalitate etc.) ca o entitate distinctă de națiunea română. Într-un alt studiu de al său „Disputa dintre URSS și RSR privind tratarea istoriei relațiilor ruso-sovieto-române”¹⁵⁸ scoate în vileag atât relațiile sovieto-române și româno-moldovenești în anii '60-'70, cât și natura și amploarea războiului propagandistic și de dezinformare declanșat între cele două țări-membre ale OTV și CAER.

Un studiu de sinteză valoros, consacrat problemei despre „politica națională” a partidului comunist în Moldova sovietică aparține istoricului I. Cașu¹⁵⁹. Autorul printr-o abordare inter-disciplinară, a reușit să „adune la un loc cele mai importante

¹⁵³ Vasile Bahnaru, Gheorghe E. Cojocaru, *Partidul și oamenii de litere și arte din RSS Moldovenească (1961-1963). Studii și documente*, Chișinău, Tipogr. „Bons Offices”, 2013, 482 p.

¹⁵⁴ Idem, *Congresul al III-lea al Uniunii Scriitorilor din RSS Moldovenească (14-15 octombrie 1965). Studii și materiale*. Chilinău, Editura „Tehnica-Info”, 2016, 402 p.; Mihai Cimpoi, *Un congres al scriitorilor cu impact istoric*. În: „Akademos”, 2015, nr. 4 (39), p. 127-131; Elena Negru, *Congresul III al Uniunii Scriitorilor din RSSM și campania autorităților împotriva intelectualilor*, (partea I) În: „Destin Românesc”, 2011, nr. 2, p. 75-85. (partea II) în „Destin Românesc”, 2011, nr. 3, p. 40-56.

¹⁵⁵ Mihai Tașcă, *Limba română și grafia latină în scrierile anticomuniste din RSS Moldovenească*. În: „În Onorom Alexandru Moșanu. Studii de istorie medievală, modernă și contemporană a românilor”, Chișinău, 2012, p. 559-574.

¹⁵⁶ Ovidiu Turtureanu, *Politica națională” a PCUS: mecanism de generare a conflictului în societatea RSSM*. În: „Destin Românesc”, 2011, nr. 4, p. 46-52.

¹⁵⁷ Gheorghe Negru, *Politica etnolingvistică din RSS Moldovenească*, Chișinău, Editura Prut Internațional, 2000; Idem, *Țarismul și mișcarea națională a românilor din Basarabia*, Editura Prut Internațional, 2000; Idem, *Crearea conceptului „națiunii burgheze” și „socialiste” moldovenești în istoriografia sovietică*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1998, nr. 1-2, p. 69-90.

¹⁵⁸ Idem, *Disputa dintre URSS și RSR privind tratarea istoriei relațiilor ruso-și sovieto-române*. În: „Destin Românesc”, 2010, nr. 3-4, p. 171-207.

¹⁵⁹ Igor Cașu, *„Politica națională” în Moldova Sovietică (1944-1989)*, Chișinău, Editura Cartdidact, 2000.

contribuții” în studierea subiectului și să interpreteze în complexitate „politica națională”: sub aspect cultural, etnodemografic, lingvistic, economic, insistându-se asupra aspectului ce ține de tentativa autorităților sovietice de a crea prin diferite mijloace o națiune „moldovenească”, distinctă de cea română. Un loc aparte este rezervat investigării modului cum a fost percepută această politică de către populația băștinașă, consecințelor etnolingvistice și etnodemografice ale stăpânirii sovietice în ținutul anexat, mentalității și identității etnice a românilor basarabeni în perioada vizată.

Patrimoniul istoric și cultural-artistic din RSSM, problemele de protecție și valorificare a lui, precum și cele legate de evoluția artei și activitatea instituțiilor artistice în condițiile regimului totalitar comunist din RSSM (1940-1991), sunt cercetate și analizate în mai multe articole publicate de Gh. Nicolaev¹⁶⁰.

Intensificarea „manifestărilor naționaliste” în RSSM și tentativele de contracarare a acestora de către regimul comunist sunt obiectul de cercetare a istoricilor E. Negru și Gh. Negru¹⁶¹.

¹⁶⁰ Gheorghe Nicolaev, *Unele aspecte ale ocrotirii monumentelor de istorie și cultură în RSS Moldovenească (anii 1940-1980)*. În: „Valori și tradiții culturale în Moldova”, Culegere de studii sub redacția lui A. Eșanu, Chișinău, Editura „Știința”, 1993, 231 p. (p. 187-217); Idem, *Unele considerații cu privire la politica statului în domeniul conservării și valorificării patrimoniului istorico-cultural în RSS Moldovenească în anii '40-'80 ai secolului al XX-lea*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2003, nr. 1-2 (53-54), p. 63-71; Idem, *Fondul plastic din RSS Moldovenească în promovarea politicilor comemorative comuniste (anii 60-70 ai sec. al XX-lea)*. În: „Cultură și politică în sud-estul Europei (sec. XV-XX). Materialele sesiunii științifice din 1 septembrie 2010. Chișinău, CEP USM, 2011, p. 167-188; Idem, *Un plan eșuat de înălțare a monumentelor. Unele aspecte cu privire la politicile comemorative în Moldova Sovietică*. În: „Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept”, Chișinău, 2011, p. 281-287; Idem, *Destinul monumentelor de cult religios din RSS Moldovenească (anii 1940-1990)*. În: „Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept al AȘ a Moldovei: Materialele Sesiunii Științifice Anuale, 27 decembrie 2012. Chișinău, 2014, p. 282-298; Idem, *File din istoria neîmplinită a Muzeului de Arhitectură și Etnografie a Satului din Chișinău*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”^T, 2014, nr. 2, p. 83-99; Idem, *Protecția și valorificarea monumentelor de arhitectură în RSS Moldovenească (anii 40-80 ai sec. al XIX-lea)*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 2015, nr. 2, p. 86-107; Idem, *Politici comemorative sovietice în RSS Moldovenească prin monumente de istorie și sculpturi monumentale (1944-1990)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2012, nr. 4, (92), p. 59-82; Idem, *File din istoria Muzeului Național de Artă al moldovei (1944-1990). Realizări și impedimente*. În: „Revista de Istorie a moldovei”, 2016, nr. 3, p. 71-95; Idem, *Cât costă o rochie pentru Cenușăreasă? (Note cu privire la baza materială a artei din Moldova)*. În: „Columna”, 1990, nr. 8, p. 58-61; Idem, *Cultura artistică în Republica Moldova sub dominația regimului comunist (anii '60-'80)*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1995, nr. 1 (21), p. 3-10; Idem, *Unele aspecte privind pregătirea cadrelor intelectualității artistice în RSS Moldovenească (1944-1990)*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1996, nr. 2, (26), p. 5-16; nr. 3 (27), 72-86; Idem, *Antrenarea colectivelor de artiști amatori din RSSM în opera de îndoctrinare politică a populației (anii 60-70) ai secolului al XX-lea*. În: „Revista de istorie a Moldovei”, 2009, nr. 2-3 (78-79), p. 152-168; Idem, *Antrenarea instituțiilor de cultură și educative din RSSM în modelarea „omului sovietic” în anii '60-70 ai sec. XX*. În: „Destin Românesc”, 2011, nr. 4, p. 53-62. Vezi și 2010, nr. 1, p. 81-92; Idem, *Finanțarea artei în RSSM (anii '60-'80 ai sec. XX*. În: „Destin Românesc”, 2008, nr. 4, p. 69-80.

¹⁶¹ Elena Negru, *Contracararea naționalismului din RSS Moldovenească în primul deceniu postbelic*. În: „În Onorem Alexandru Moșanu”, Chișinău, 2012, p. 575-588; Elena Negru, Gheorghe Negru, *Cultivarea „patriotismului sovietic” și contracararea „naționalismului moldo-român” în primii ani*

Istoricilor E. Negru și Gh. Negru le revine, de asemenea, o contribuție aparte în studierea fenomenului confruntărilor sovieto-române în domeniul identității româno-moldovenești, disputelor istoriografice sovieto-române, campaniilor propagandistice antiromânești desfășurate în URSS și, în mod special, în RSS Moldovenească. După seria de articole, publicate în revistele de specialitate, munca lor asiduă se materializează în câteva lucrări de proporții. Ultimele două studii comune de mare valoare ale istoricilor, publicate în 2013 și 2016 care includ documente¹⁶², în cea mai mare parte inedite, vizează o serie de aspecte, mai puțin cercetate, ale istoriei RSS Moldovenești: campaniile propagandistice antiromânești declanșate de centrul imperial în RSSM la mijlocul anilor '60.

Un alt aspect al relațiilor sovieto-române, disputele politico-ideologice între anii '50 și '90 ale secolului XX, având ca substrat chestiunea basarabeană sunt investigate în profunzime de Gh. Cojocaru¹⁶³. Distinsul savant, examinează „în strânsă conexiune cele două dimensiuni ale epocii de destalinizare din RSS Moldovenească: 1) imperativul emancipării lingvistice și valorificării patrimoniului cultural literar și 2) (re)descoperirea fenomenului cultural și umanitar general românesc postbelic în stânga Prutului”, la care s-a mai adăugat „o a treia, și anume, apariția la un moment dat a problemei Basarabiei ca o chestiune distinctă pe agenda convorbirilor sovieto-române la cel mai înalt nivel”¹⁶⁴. Studiarea problemei respective este extinsă și în câteva articole ale aceluiași istoric¹⁶⁵.

Într-o altă lucrare fundamentală a istoricului Gh. Cojocaru¹⁶⁶, „problema basarabenă” și relațiile sovieto-române sunt abordate din perspectiva celor două dimen-

postbelici din RSSM. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2011, nr. 3-4 (87-88), p. 83-91; Idem, *Contracararea naționalismului din RSSM în perioada dezghețului hrușciovist.* În: „Destin Românesc”, 2011, nr. 1, p. 108-122; Idem, *Contracararea naționalismului din RSSM la începutul anilor '70.* Căzul Institutului Politehnic. În: „Destin Românesc”, 2011, nr. 4, p. 114-149; Idem, *PCM și naționalismul.* În: „Destin Românesc”, Ediție specială, 2010, nr. 5-6; Gheorghe Negru, *Stenograma ședinței Biroului Comitetului Central al Partidului Comunist al Moldovei din 16 noiembrie 1970. Căzul Anatol Corobceanu.* În: „Destin Românesc”, 2011, nr. 2, p. 127-151; Idem, *Campanii împotriva României și a naționalismului românesc din RSSM în anii '60-'80 ai sec. XX.* În: „Destin Românesc”, 2010, nr. 1, p. 135-209; Idem, *Intensificarea „manifestărilor naționaliste” în RSSM la începutul anilor '80 ai sec. XX.* În: „Destin Românesc”, 2011, nr. 3, p. 99-151; Idem, *Stenograma ședinței Biroului CC al Partidului Comunist al Moldovei din 19 martie 1968. Căzul Nicolae Testemițanu.* În: „Destin Românesc”, 2012, nr. 1, p. 137-189; Idem, *Stenograma ședinței Biroului CC al Partidului Comunist al Moldovei din 10 martie 1970. Căzul „Moldova-film”.* În: „Destin Românesc”, 2012, nr. 2, p. 144-185.

¹⁶² Elena Negru, Gheorghe Negru, „Cursul deosebit” al României și supărarea Moscovei. Disputa sovieto-română și campaniile propagandistice antiromânești din RSSM (1965-1989), *Studiu și documente*, vol. 1 (1965-1975), Chișinău, CEP USM, 2013; Idem, Vol. 2, Chișinău, 2016.

¹⁶³ Gheorghe Cojocaru, „Dezghețul” lui N. Hrușciov și problema Basarabiei, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2014, 266 p.

¹⁶⁴ Ibidem, p. 12.

¹⁶⁵ Idem, *Implozia URSS și chestiunea Basarabiei.* În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2001, nr. 1-4 (45-48), p. 54-63; Idem, *Ce se cunoștea la București despre situația din RSS Moldovenească în 1965?* În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2013, nr. 2 (94), p. 127-144; Idem, *Republica Socialistă România cere acordul URSS de a deschide un consulat la Chișinău.* În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2013, nr. 3 (95), p. 87-91.

¹⁶⁶ Idem, *Tratatul de Uniune Sovietică*, Chișinău, Editura Civitas, 2005.

siuni ale temei: crearea și destrămarea URSS. Studiul se înscrie în categoria lucrărilor de referință cu caracter teoretic ale istoriografiei basarabene, care propune cititorului cele mai valoroase idei selectate din bogata literatură consacrată stalinismului și politici naționale a PCUS.

În unul din ultimele volume de proporții, în care sunt abordate, în mod special, problemele legate de confruntarea sovieto-română pe frontul ideologic din RSS Moldovenească¹⁶⁷, același autor, în baza a 194 de documente, majoritatea lor inedite, dezvăluie succesiunea neîntreruptă de campanii propagandistice și ideologice antiromânești, desfășurate atât în RSSM, cât și în Uniunea Sovietică, dirijate și executate cu osârdie de CC al PCM, în frunte cu primul său secretar Ivan Ivanovici Bodiul.

Impactul relațiilor româno-sovietice asupra populației RSS Moldovenești, intensificarea activității ideologice, introducerea restricțiilor în diverse domenii de colaborare a republicii cu țara de peste Prut sunt investigate de E. Negru¹⁶⁸.

Fenomenul rezistenței prin cultură și conștiința națională sub regimul comunist totalitar este elucidat în studiile scriitorului și publicistului Vl. Beșleagă¹⁶⁹.

Evenimentele de la sfârșitul anilor '80 – începutul anilor '90, până la proclamarea Independenței Republicii Moldova, constituie subiecte palpitate pentru diverse analize și dezbateri științifice realizate de istoricul Gh. Cojocar¹⁷⁰, care urmăresc să clarifice și să evidențieze factorii ce au determinat disoluția Uniunii Sovietice, impactul și semnificațiile acestora pentru fosta RSS Moldovenească

Cartea acestui istoric „1989 la Est de Prut”¹⁷¹, prin mesajul ei, abordează o perspectivă largă a contextului general din sud-vestul imperiului sovietic – mișcarea de democratizare declanșată de Perestroika, care a exercitat o influență decisivă asupra evoluției politice și etnoculturale din RSSM și au marcat o explozie a energiilor sociale

¹⁶⁷ Idem, *Confruntarea sovieto-română pe frontul ideologic din RSS Moldovenească (1968-1979). Studii și documente*, Iași, Editura Tipo Moldova, 2011.

¹⁶⁸ Elena Negru, *Schimbările de turiști dintre RSS Moldovenească și Republica Socialistă România (anii '60-'70 ai sec. XX)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2013, nr. 2 (94), p. 83-90; Idem, *Campania „frățescă” a PCM împotriva autovizualului din RSR (anii 70-80 ai sec. XX)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2014, nr. 2 (98), p. 113-123; Idem, *Interzicerea circulației cărților din România în RSS Moldovenească (mijl. anilor '60-anii '70 ai sec. XX)*. În: „Destin Românesc”, 2012, nr. 1, p. 90-100; Idem, *Suprimarea presei periodice din România în RSS Moldovenească (anii '60-'70 ai sec. XX)*. În: „Destin Românesc”, 2012, nr. 2, p. 106-116.

¹⁶⁹ Vladimir Beșleagă, *Rezistența prin cultură*. În: „Limba Română”, 2010, nr. 7-8; Idem, *Conștiința națională sub regimul comunist totalitar (1956-1963)*, Chișinău, Editura Cartier, 2008.

¹⁷⁰ Gheorghe Cojocar, *Un punct de „cotitură” în problema națională: Conferința a XIX-a unională a PCUS (1988)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2005, nr. 3, (63), p. 80-83; Idem, *Perestroika și deșteptarea etniilor minoritare din URSS*. În: „Destin Românesc”, 2008, nr. 1, p. 41-54; 2008, nr. 2-3, p. 59-80; Idem, *Maratonul pentru limbă și alfabet (29-31 august 1989)*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 1, p. 83-95; Idem, *Anul 1989. La originile bătăliei pentru Suveranitate*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1999, nr. 3-4 (39-40), p. 58-62; Idem, *O retrospectivă sinceră a bătăliei pentru Independență*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2000, nr. 1-2 (41-42), p. 5-21; Idem, *17 martie 1991. Un referendum unional eșuat*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2000, nr. 3-4 (43-44), p. 55-69; Idem, *Mișcarea democratică națională și declararea independenței Republicii Moldova*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2011, nr. 3-4 (87-88), p. 128-140.

¹⁷¹ Idem, *1989 la Est de Prut*, Chișinău, Editura prut Internațional, 2001, 216 p.

a populației băștinașe majoritare. Același istoric este preocupat și de aspectele istoriografice ale destrămării URSS¹⁷².

Un spectru larg de aspecte, fenomene și procese care s-au desfășurat în RSSM de la Prestroika lui Gorbaciov la proclamarea Independenței Republicii Moldova, oferă culgerea de documente secrete din Arhiva CC al PCM a istoricilor I. Cașu și I. Șarov¹⁷³.

Elaborarea studiilor centrate pe valorificarea științifică a istoriei Republicii Moldova de la proclamarea independenței, în contextul civilizației românești și a căilor de consolidare și dezvoltare a statului de drept din perspectiva integrării europene, constituie una din sarcinile stringente ale istoriografiei naționale. În acest context, problemele de actualitate ale RM au fost abordate de istorici, politologi, juriști, economiști etc. A. Moșanu¹⁷⁴, Gh. Cojocaru¹⁷⁵, A. Smochină¹⁷⁶, P. Râșneanu¹⁷⁷, N. Timuș¹⁷⁸, A. Arseni¹⁷⁹, V. Juc¹⁸⁰, C. Solomon¹⁸¹, I. Certan¹⁸², culegerea de documente și materiale¹⁸³, C. Manolache, V. Ciobanu¹⁸⁴, V. Gaiciuc, V. Ciobanu¹⁸⁵ ș. a., care din

¹⁷² Idem, *De ce s-a destrămat Uniunea Sovietică? O paradigmă istoriografică*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2004, nr. 4 (60), p. 102-106.

¹⁷³ Igor Cașu, Igor Șarov, editori. *Republica Moldova de la Perestroika la independență, 1989-1991. Documente secrete din arhiva CC al PCM*, Chișinău, Cartdidact, 2011, 637 p.

¹⁷⁴ Alexandru Moșanu, *interviu realizat de Gheorghe Cojocaru*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 4, p. 8-13. Idem, *O independență subminată*. În: „Destin Românesc”, 2007, nr. 3-4, p. 10-18; Idem, *Desprinderea de Imperiul sovietic*. În: „Destin Românesc”, 2010, nr. 1, p. 7-16; Idem, *Independență dobândită sau dăruită?*. În: „Destin Românesc”, 2011, nr. 3, p. 7-11.

¹⁷⁵ Gheorghe Cojocaru, *O cronică a evenimentelor din August 91*. În: „Caete de istorie”, an. 1, nr. 1, noiembrie 2002.

¹⁷⁶ Andrei Smochină, *Declarația de independență din 27 august 1991-act de temelie a Republicii Moldova*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2011, nr. 3-4 (87-88), p. 150-155.

³¹⁰ Pavel Râșneanu, *Proclamarea Independenței Republicii Moldova și recunoașterea în plan internațional*. În: „Analele ANTIM”, 2008, nr. 8, p. 254-258.

¹⁷⁸ Natalia Timuș, *Ecoul internațional al proclamării Independenței Republicii Moldova*. În: *Republica Moldova și România-un deceniu de relații complexe*, Chișinău, Editura Pontos, 2002, p. 135-139.

¹⁷⁹ Alexandru Arseni, *Edificarea statului de drept în Republica Moldova*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 4, p. 14-26.

¹⁸⁰ Victor Juc, *Viața politică în Republica Moldova*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 4, p. 26-46.

¹⁸¹ Constantin Solomon, *Aspecte ale vieții politice în Republica Moldova (1989-2002)*, Chișinău, USM, 2002.

¹⁸² Ion Certan, *Considerații privind repunerea în drepturi a Partidului Comuniștilor din Republica Moldova*. În: „Destin Românesc”, 2007, nr. 3-4, p. 20-34; Idem, *Guvernarea agrariano-socialistă în Republica Moldova, 1994-1998*. În: „Destin Românesc”, 2007, nr. 1-2, p. 20-38.

¹⁸³ M. Cernencu ș.a. *Republica Moldova: istorie politică. 1989-2000. Documente și materiale*, Chișinău, USM, vol I, 2000; Chișinău, USM, vol. II, 2002.

¹⁸⁴ Constantin Manolache, *Organismul militar al Republicii Moldova. Construcția militară și securitatea statului*. Chișinău, 2015; V. Ciobanu, *Organizarea instituției militare a Republicii Moldova (1990-2011)*, Chișinău, Bons Offices, 2011.

¹⁸⁵ V. Gaiciuc, V. Ciobanu, *Constituirea Armatei Naționale. Cronica evenimentelor 1989-1992*, Chișinău, Editura Civitas, 1999; Idem, *Premisele apariției organismului militar al Republicii Moldova*. În: „Akademos”, 2015, nr. 4, p. 114-117; V. Gaiciuc, *Constituirea armatei naționale a Republicii Moldova*. Chișinău, 2000;

diferite perspective analizează contextul intern și extern al proclamării independenței Republicii Moldova, recunoașterea internațională a acestui act, viața politică, edificarea statului de drept, constituirea Armatei Naționale și alte aspecte interne ale evoluției RM.

Un alt spectru de aspecte, cele de ordin economic, tranziția spre economia de piață și legăturile economice externe ale Republicii Moldova sunt analizate în monografiile colective¹⁸⁶, articole de D. Țăruș¹⁸⁷, O. Zelinski¹⁸⁸, I. Cereș¹⁸⁹, B. Vizer, I. Cereș¹⁹⁰, D. Moldovanu¹⁹¹, Andrei Fortuna¹⁹² ș. a.

Problemele și realizările ce țin de domeniul culturii, învățământului, situația presei, activitatea instituțiilor culturale, identitatea românilor basarabeni între istorie și politică, rolul Consiliului Europei în elaborarea concepției de istorie în Republica Moldova sunt obiect de studiu în monografiile¹⁹³, articole semnate de S. Corlăteanu-Granciuc¹⁹⁴, G. Stepanov¹⁹⁵, M. Țăbuleac¹⁹⁶, V. Pâslaru, A. Cara¹⁹⁷, I. Anton¹⁹⁸, A. Felea¹⁹⁹, N. Josu²⁰⁰, M. Neagu²⁰¹ ș. a.

¹⁸⁶ *Republica Moldova spre economia de piață*, Chișinău, 1994.

¹⁸⁷ Didina Țăruș, *Dimensiunea economică a Independenței*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 4, p. 70-77.

¹⁸⁸ Octavian Zelinski, *Aspecte privind transformarea proprietății publice în proprietate privată în perioada de tranziție (1990-2002) (În baza exemplului proprietății funciare)*. În: „Analele ANTIM”, 2008, nr. 8, p. 238-244.

¹⁸⁹ Irina Cereș, *Republica Moldova în relațiile economice internaționale (1991-1995)*, Chișinău, 1998.

¹⁹⁰ Boris Vizer, Irina Cereș, *Cu privire la orientarea externă a economiei Republicii Moldova*. În: *Republica Moldova și România-un deceniu de relații complexe*, op. cit., p. 195-199.

¹⁹¹ D. Moldovanu, *Relațiile economice externe ale RM: Afirmare și perspective*, Chișinău, ASEM, 1996.

¹⁹² A. Fortuna, *Situația Republicii Moldova în perioada dintre dezmembrarea URSS și integrarea în structurile economice ale CSI (27.08.1991-15.04.1994)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2004, nr. 3, p. 80-90.

¹⁹³ *Politica culturală în Republica Moldova*, Chișinău, Tipografia Centrală, 2002.

¹⁹⁴ Silvia Corlăteanu-Granciuc, *Probleme de cultură în Republica Moldova. Evoluția teatrului și a artei teatrale între „reflecții și contraste”*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2010, nr. 2 (82), p. 89-113.

¹⁹⁵ Georgeta Stepanov, *Repere ale evoluției presei scrise din Republica Moldova*. În: „Destin Românesc”, 2008, nr. 2-3, p. 13-26.

¹⁹⁶ Mariana Țăbuleac, *Dezvoltarea coeziunii managementului cultural în Republica Moldova după 1991*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2014, nr. 2(98), p. 124-128.

¹⁹⁷ Vlad Pâslaru, Angela Cara, *Învățământul din Republica Moldova în perioada de tranziție la societatea democratică*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 4, p. 78-98.

¹⁹⁸ Ion Anton, *Activitatea bibliotecilor în perioada de tranziție 1989-2000, element important al culturii naționale*. În: *Republica Moldova și România-un deceniu de relații complexe*, op. cit., p. 242-254.

¹⁹⁹ Aurelia Felea, *Istorie și politică în Republica Moldova în timpul mandatului comunist*. În: „Destin Românesc”, 2006, nr. 1, p. 34-46.

²⁰⁰ Nina Josu, *Masă rotundă: istoria românilor sau istorie integrată*. În: „Destin Românesc”, 2006, nr. 1, p. 47-57.

²⁰¹ Maria Neagu, *Rolul Consiliului Europei în elaborarea concepției de istorie în Republica Moldova*. În: „Analele ANTIM”, Anuar istoric, Chișinău, Editura Pontos, 2004, nr. 5, p. 268-276; Idem, *Istorie, memorie, identitate în Moldova postsovietică. Considerații asupra evoluției istoriografiei școlare din Republica Moldova (1991-2005)*. În: „Cugetul”, 2006, nr. 1, p. 9-25; Idem, *Identitatea românilor basarabeni între speculații politice și adevăr*. În: *Unitatea națională a românilor între ideal și realitate*, op. cit., p. 166-171.

Situația minoritățile naționale, arhitectura relațiilor interetnice în spațiul ex-sovietic, evoluția relațiilor interetnice, determinarea mecanismului, evidențierea trăsăturilor generale și particulare, stabilirea etapelor de bază ale procesului de „acomodare” și „incluere” a grupurilor etnice minoritare în noul cadru statal, inclusiv a rolului care le-a revenit reprezentanților grupurilor minoritare în acest proces, caracterizarea complexității și caracterul contradictoriu al politicii de integrare a grupurilor etnice minoritare, evidențierea cauzelor care au dus la instabilitate politică și tensiuni sociale, problemele din domeniul relațiilor interetnice fiind în esență o consecință a politicii sovietice, care a favorizat grupurile etnice, în funcție de principiul dublului „cap de pod”, imixtiunea Federației Ruse în alimentarea „neînțelegerilor interetnice”, investigarea „consensului etnic”, politica de protecție a minorităților, tentativele statului de a integra grupurile etnice minoritare prin adoptarea unor legi despre asigurare drepturilor dar și obligațiilor, rolul politicii „moldoveniste”, stabilirea etapelor evoluției relațiilor interetnice au fost analizate într-o monografie specială publicată de L. Prisac²⁰², precum și articole, studii semnate de O. Bercu²⁰³, N. Cojocaru²⁰⁴, A. Pascaru²⁰⁵, E. Pătraș²⁰⁶, R. Șevcenco²⁰⁷, I. Șarov, A. Cușco²⁰⁸ ș. a.

Afirmarea Republicii Moldova în relațiile internaționale, jaloanele politicii externe, pendularea politicii externe între Est și Vest, necesitatea formulării unui mesaj coerent în sfera politicii externe, tendințele de integrare europeană, aspecte ale securității și colaborării regionale sunt examinate în studii, articolele publicate Gh. Cojocaru²⁰⁹, V. Juc²¹⁰, V. Juc, Gh. Cojocaru²¹¹, N. Enciu²¹², culegere (Coordonator Chi-

²⁰² Lidia Prisac, *Arhitectura relațiilor interetnice în spațiul ex-sovietic. Republica Moldova (1991-2014)*. Iași, 2015.

²⁰³ Oleg Bercu, *Implicații geopolitice ale UTA Găgăuzia (1994-2005)*. În: „Analele ANTIM”, 2008, nr. 8, p. 259-264; Idem, *Evoluția social-politică a populației găgăuze, de la mijlocul secolului al XIX-lea și până la sfârșitul secolului al XX-lea*. Galați, Editura Muzeul de Istorie Galați, 2016, 174 p.

²⁰⁴ N. Cojocaru, *Problema acomodării alolingvilor din Republica Moldova la mediul etnic autohton*, Chișinău, Editura Tehnica Info, 2006.

²⁰⁵ A. Pascaru, *Societatea între conciliere și conflict: cazul Republicii Moldova*, Chișinău, Editura Arc, 2000.

²⁰⁶ Eugen Pătraș, *Minoritățile naționale din Ucraina și Republica Moldova. Statutul juridic*. Chișinău, Editura Alexandru cel Bun, 1999.

²⁰⁷ Ruslan Șevcenco, *Situația actuală a grupurilor etnice din Republica Moldova*. În: „Analele ANTIM”, 2006, nr. 7, p. 185-188.

²⁰⁸ Igor Șarov, Andrei Cușco, *Moștenirile regimului comunist în perioada postsovietică: memorie, continuități, consecințe*. În: „Fără termen de prescripție”, op. cit., p. 725-767.

²⁰⁹ Gheorghe Cojocaru, *Politica externă a Republicii Moldova*, Chișinău, Editura Civitas, 1999; 2001; Idem, *O privire asupra politicii externe a Republicii Moldova: 10 ani de la declararea independenței*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 4, p. 99-114.

²¹⁰ Victor Juc, *Procese integraționiste și problema suveranității de stat*. În: „Republica Moldova și Uniunea Europeană: problemele și perspectivele cooperării.”// Coord. Moraru V., Chișinău, Știința, 2010.

²¹¹ V. Juc, Gh. Cojocaru, *Politica externă*. În: Republica Moldova pe calea modernizării: studiu enciclopedic. Chișinău, F. E.-P. „Tipografia Centrală”, 2015; Idem, *Republica Moldova la 25 de ani: eforturi de recunoaștere internațională a Independenței de stat*. În „Akademos”, 2016, nr. 3 (42), p. 107-115.

²¹² Nicolae Enciu, *Republica Moldova în contextul proceselor integraționiste din spațiul European și euro-asiatic: dileme și posibile soluții*. În: „Politica Marilor Puteri în Balcani și Europa Centrală”, Chișinău, 2013, p. 549-558.

rilă V.)²¹³, culegerea „Politica externă a Republicii Moldova: Aspecte ale securității și colaborării regionale” monografii și articole²¹⁴, V. Cibotaru²¹⁵, Andrei Fortuna²¹⁶, V. Juc, V. Varzari²¹⁷, M. Garaz²¹⁸, A. Gudâm²¹⁹ ș. a.

Relațiile RM cu România, formele de colaborare în diferite etape și domenii, rezultatele acestora sunt cercetate de Gh. Cojocar²²⁰, C. Solomon²²¹, M. Țibuleac²²², I. Anton²²³ ș. a.

Constituirea statului independent și soluționarea uneia din cele mai complicate probleme cu care se confruntă politica internă și externă a Republicii Moldova, legată de conflictul transnistrean este o preocupare constantă a istoricilor, politologilor, politicienilor.

Cauzele (interne și externe, de ordin politic, istoric, economic, etnocultural), desfășurarea și etapele, stingerea conflictului, implicații și interese rusești la toate etapele (sub aspect politici, diplomatic, militar, economic, mediatic), tentative de soluționare (evoluția politicii de stat și a platformelor de partid din Republica Moldova în chestiunea reglementării conflictului transnistrean, activitatea și rolul mecanismului internațional în acest proces, proiecte de planuri propuse pentru soluționarea lui) au fost examinate multilateral și complex în monografii, culegeri de articole, articole²²⁴ de A. Țaranu²²⁵, Gh. Cojocar²²⁶,

²¹³ *Evoluția politicii externe a Republicii Moldova*, (Coordonator Chirilă V.), Chișinău, Editura Cartdidact, 1998; Idem, *Evoluția politicii externe a Republicii Moldova. (1998-2008)*, Chișinău, Cartdidact, 2009, 192 p.

²¹⁴ *Politica externă a Republicii Moldova: Aspecte ale securității și colaborării regionale*, Chișinău, 1998.

²¹⁵ Viorel Cibotaru, *Republica Moldova și comunitatea internațională*, Chișinău, USM, 2001.

²¹⁶ Andrei Fortuna, *Evoluția orientării geopolitice ale Republicii Moldova. 1991-1995*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 2010, nr. 3-4, p. 293-312.

²¹⁷ Victor Juc, Vitalie Varzari, *Instituirea și evoluția relațiilor dintre Republica Moldova și Uniunea Europeană*. În: „Caiete de Istorie”, An. VII, nr. 1 (16), martie 2007.

²¹⁸ Marcel Garaz, *Cu privire la stabilirea primelor contacte dintre Republica Moldova și Consiliul Europei*. În: *Republica Moldova și România-un deceniu de relații complexe*, op. cit., p. 200-210.

²¹⁹ Anatol Gudâm, *Republica Moldova și Uniunea Europeană ca parteneri*, Chișinău, Centrul de Investiții Strategice și reforme, 2002.

²²⁰ Gheorghe Cojocar, *La originile relațiilor dintre Republica Moldova și România*. În: *Republica Moldova și România-un deceniu de relații complexe*, op. cit., p. 140-148; Idem, *Colapsul URSS și dilema relațiilor româno-române*. București, 2001.

²²¹ Constantin Solomon, *O perioadă de dezvoltare dinamică a raporturilor dintre Republica Moldova și România*. În: *Unitatea națională a românilor între ideal și realitate*, op. cit., p. 191-202; Idem, *Colaborarea Republicii Moldova cu România (1990-2000)*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 4, p. 115-127; Idem, *Colaborarea interparlamentară între Republica Moldova și România*. În: „Analele ANTIM”, 2001, nr. 2, p. 163-166.

²²² Mariana Țibuleac, *Dialog cultural dintre Republica Moldova și România (1991-2005)-domeniul muzicii, artelor, plastic și teatrului*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2013, nr. 4 (96), p. 106-120.

²²³ Ion Anton, *Colaborarea moldo-română în domeniul literaturii în perioada 1991-2001*. În: *Republica Moldova și România-un deceniu de relații complexe*, op. cit., p. 151-158.

²²⁴ *Aspecte ale conflictului transnistrean. (1992-2000)*. Chișinău, 2001.

²²⁵ Anatol Țaranu, *Cauzele conflictului armat de la Nistru*. În: „Caiete de istorie”, Chișinău, 2002, nr.2; Idem, Из истории участия России в возникновении и урегулирования конфликта в восточных районах Республики Молдова (1991-2001). În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2010, nr. 2 (82), p. 69-88; Idem, *Aspecte ale istoriei începutului conflictului transnistrean*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2011, nr. 3-4 (87-88), p. 141-149; Idem, *Evoluția politicii de stat și a platformelor de partid în Republica Moldova în chestiunea reglementării conflictului transnistrean în anii 2001-2010*. În: „În Honorem Alexandru Moșanu”, Chișinău, 2012, p. 653-665; Idem, *Activitatea mecanismului internațional cvadripartit în faza militară a conflictului transnistrean*. În: „Politica Marilor Puteri în Balcani și Europa Centrală”, Chișinău, 2013, p. 530-544.

²²⁶ Gheorghe E. Cojocar, *Cauzele separatismului politic și teritorial al Republicii Moldova*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 1, p. 127-133; Idem, *Bătălia diplomatică pentru stingerea conflictului militar din zona de est a R. Moldova*.

N. Enciu²²⁷, O. Nantoi²²⁸, V. Olaru²²⁹, A. Muntean, N. Ciubotaru²³⁰ ș. a. O altă problemă, legată de conflictul transnistrean, de care depinde în cea mai mare măsură soluționarea acestuia-lupta pentru retragerea formațiunilor militare ruse din raioanele de est ale republicii este abordată în două monografii valoroase, publicate M. Gribincea²³¹ și în articolul scris în colaborare cu A. Țăranu²³². Autorii, în baza unui bogat material documentar inedit concluzionează că prezența militară rusă, continuă să reprezinte „unul din cele mai mari pericole pentru securitatea Republicii Moldova, pentru pacea și liniștea în această parte a continentului european”. Aceluiași subiect-problemele staționării trupelor ruse pe teritoriul Republicii Moldova și politica de epurare lingvistică în Transnistria sunt dedicate culegerea de documente și studiul istoricilor M. Grecu și A. Țăranu²³³.

O contribuție esențială la elucidarea principalelor aspecte ale conflictului transnistrean reprezintă culegerea de documente, în patru volume, elaborată de doi dintre cei mai buni cunoscători și consacrați specialiști în domeniu, istoricii și diplomații A. Țăranu și M. Gribincea²³⁴.

Aspectele istoriografice ale problemei sunt analizate de L. Prisac²³⁵.

În procesul de reevaluare și aprofundare a cercărilor istoriei Moldovei, după 1991, ca partea componentă a spațiului românesc sunt antrenați și istoricii medievaliști, având ca orientare de bază investigarea perioadei evului mediu timpuriu, problemei „Țara Moldovei în contextul general medieval românesc și al civilizației medievale europene”. În acest context au fost continuate cercetările și au apărut noi studii, articole în domeniile fundamentale ale proceselor legate de istoria tracilor nord-dunăreni²³⁶, de romanizare a geto-dacilor, continuitatea populației romanizate în vatra vechii Dacii, etnogeneza românilor, originea romană a populației autohtone, numită în sursele timpului „vlahi”, „valahi” și alte derivate, destinul băștinașilor din spațiul pruto-

În: „Caiete de istorie”, 2002, nr. 2; Idem, *Tratatul asupra Uniunii Sovietice și conflictul transnistrean*. În: „Destin Românesc”, 2006, nr. 1, p. 10-19; Idem, *Separatismul în slujba imperiului*, Chișinău, Civitas, 2000.

²²⁷ Nicolae Enciu, *Cronica unui „război ciudat” (2 martie-21 iulie 1992)*. În: „Caiete de istorie”, 2002, nr. 2.

²²⁸ Oazu Nantoi, *Conflictul transnistrean: geneză, evoluție, perspective*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 4, p. 47-70.

²²⁹ Viorica Olaru, *Fenomenul transnistrean: de la conflict la război*. În: „Analele ANTIM”, 2003, nr. 4, p. 178-193.

²³⁰ Anatolie Muntean, Nicolae Ciubotaru, *România de la Est. Războiul de pe Nistru (1990-1992)*, București, Editura Ager Economistul, 2004, 309 p.

²³¹ Mihai Gribincea, *Trupele ruse în Moldova. Factor stabilizator sau sursă de pericol?*, Chișinău, Editura Civitas, 1998, 144 p; Idem, *Politica rusă a bazelor militare: Georgia și Moldova*. Chișinău, Civitas, 1999.

²³² Mihai Gribincea, Anatol Țăranu, *Unele aspecte ale prezenței militare ruse în Republica Moldova*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2004, nr. 2, p. 48-64.

²³³ M. Grecu, A. Țăranu, *Trupele ruse în Republica Moldova. Culegere de documente și materiale*, Editura Litera Internațional, Chișinău, 2004, 870 p; Idem, *Politica de epurare lingvistică în Transnistria*. Cluj-Napoca, Napoca-Star, 2005.

²³⁴ Anatol Țăranu, Mihai Gribincea, *Conflictul Transnistrean: Culegere de documente și materiale*, Vol. 1-4, Chișinău, Editura Lexon-Prim, 2012-2014.

²³⁵ Lidia Prisac, *Istoriografia separatismului transnistrean*, Iași, Editura Lumen, 2008.

²³⁶ Ion Niculiță, *Traco-getica. Materiale și studii*. Chișinău, 2004.

nistrean în antichitate și în evul mediu timpuriu²³⁷, cultura și civilizația medievală românească, așezările rurale și cetățile din Estul Țării Moldovei²³⁸, evoluția habitatului și a ceramicii din perspectiva unor bogate surse documentare inedite culese din arhivele din alte state și sursele arheologice²³⁹, existența la valahi a cnezatelor și voievodatelor în sec. IX-X, modul de organizare a acestora și rolul lor în formarea ulterioară a statelor medievale românești (premisele interne și externe, sensul „descălecatelor” și stăpânirii „Drăgoșeștilor” în Moldova), viața social-economică²⁴⁰ și politică internă (structuri executive, militare și ecleziastice, coraportul relației marea boierime, târguri și domnie)²⁴¹ afirmarea pe plan internațional, politica externă și statutul politico-

²³⁷ *Evul mediu timpuriu în Moldova*. Coordonator D. Dragnev. Chișinău, 2004; Postică Gh., *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*. Chișinău, 1994; Igor Corman, *Contribuții la istoria spațiului Pruto-Nistrean în epoca evului mediu timpuriu (sec. V-VII d. Cr.)*. Chișinău, 1998; Ion Tentiuc, *Populația din Moldova centrală în secolele XI-XIII*. Iași, 1996; *Studii de istorie veche și medievală. Omagiu profesorului Gheorghe Postică*. Volum îngrijit de T. Arnăutu ș.a. Chișinău, 2004; ș.a.

²³⁸ Ion Hâncu, *Cetăți antice și medievale timpurii din Republica Moldova*. Chișinău, 1993; Idem, *Orheiul Vechi*. Chișinău, 1995; Al. Husar, Gh. Gonța, S. Chicu-Dimitriu, *Cetăți de pe Nistru*. Chișinău, 1998; Mariana Șlapac, *Cetatea Albă. Studiu de arhitectură medievală militară*. Chișinău, 1998;

²³⁹ Ion Hâncu, *Străvechi monumente din Republica Moldova*. Chișinău, 1996; Idem, *Semnificația etnoculturală a vaselor de lut folosite în evul mediu timpuriu de către populația din spațiul pruto-nistrean*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 1-2, 1999, p. 27-37; Idem, *Soarta băștinașilor din spațiul pruto-nistrean în antichitate și în evul mediu timpuriu*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 1-4, 2001, p. 36-46; Idem, *Vetre strămoșești din Republica Moldova. Materiale arheologice informativ-didactice*. Chișinău, 2003; Anatol Gorodenco, *Ceramica locală de la Orheiul Vechi în secolele XIV-XVI*. Brăila, 2000; ș.a.

²⁴⁰ Pavel Cocârlă, *Târguri sau orașele Moldovei în epoca feudală sec. XV-XVIII*. Chișinău, 1991; Idem, *Domnia și târgurile în Moldova (a doua jum. a sec. al XIV-lea-încep. sec. al XIX-lea)*. Chișinău, 1994; Lilia Zabolotnaia, *Formarea și stabilirea pieței orașenești în Moldova la sfârșitul sec. al XVI-lea-începutul sec. al XVIII-lea (prin prisma factorului agrar)*. Chișinău, 1997; Rodica Țigulschi-Neaga, *Civilizația urbană în Moldova secolului al XVIII-lea*. Chișinău, 2001; Tamara Nesterov, *Situl Orheiul Vechi. Monumente de arhitectură*. Chișinău, 2003; Alexandru Furtună, *Considerații privind unele categorii sociale din ținutul Iași*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2016, nr. 3, p. 17-35; ș.a.

²⁴¹ Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Moldova medievală. Structuri executive, militare și ecleziastice*. Chișinău, 2001; Idem, *Epoca lui Ștefan cel Mare. Oameni, destine și fapte*. Chișinău, 2004; Demir Dragnev, *Politica lui Ștefan cel Mare în ținuturile de est („de margine”) ale Moldovei*. În: Ștefan cel Mare în contextul epocii sale și al posterității. Chișinău, 2004, p. 39-46; Silvia Chicu, *Viața politică a Țării Moldovei în a doua jum. a sec. XVI-lea*. Chișinău, 1998; Gheorghe Gonța, *Viața politică a Țării Moldovei în epoca domniei lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi*. Chișinău, 2004; Virgil Păslariuc, *Raporturile politice dintre marea boierime și domnie în Țara Moldovei în secolul al XVI-lea*. Chișinău, 2005; Pavel Parasca, *La obârșia Mitropoliei Țării Moldovei*. Chișinău, 2002; Angela Zubco, *Relațiile dintre stat și biserică în Țările Române în secolele XIV-XVII*. În: „Cugetul”, nr. 1, 2000, p. 8-14; Idem, *Biserica în Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVII. Relațiile cu Muntele Atos*. Chișinău, 2000; Igor Sava, *Repere istoriografice privind problema formării și evoluției domeniului mănăstirilor în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVI)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 4, 2005, p. 52-61; Idem, *Domeniile și privilegiile mănăstirilor moldovenești în prima jum. a sec. al XVI-lea*. În: „Analele Științifice ale Universității de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu” din Cahul, An II, Cahul, 2006, p. 32-43;

juridic internațional, situația internațională a Țării Moldovei și locul ei în sistemul relațiilor internaționale în epoca medievală²⁴², vasalitatea nominală polono-ungară, lupta împotriva expansiunii turcești și locul ei în frontul antiotoman, instaurarea și impactul suzeranității otomane în Moldova în contextul relațiilor geo-politice create în Estul și Sud-Estul Europei în secolele XIV-XVI²⁴³, precum și, în ansamblu, prin prisma trăsăturilor generale și specifice Țara Moldovei în contextul civilizației europene²⁴⁴.

Astfel, în baza surselor arheologice, analizei critice a izvoarelor istorice accesibile, precum și a opiniilor specialiștilor notorii în problema originii poporului român, istoricii din Republica Moldova își aduc contribuția la respingerea concepției dominante în istoriografia sovietică conform căreia băștinași ai teritoriilor de la Est de Carpați ar fi fost slavii, iar volohii ar fi venit pe acest teritoriu din Maramureș.

Un domeniu indispensabil al istoriei medievale a românilor ține de studierea problemelor, a trăsăturilor generale și specifice ale culturii medievale românești, unitatea culturală și spirituală a românilor din cele trei țări românești și activitatea unor personalități marcante ale ei (mitropoliți, cărturari, cronicari), contribuția lor în dezvoltarea culturii²⁴⁵.

²⁴² *Moldova în contextul relațiilor politice internaționale. 1387-1856. Tratatate*. Chișinău, 1992; Pavel Parasca, *Evoluția politică internă și poziția internațională a Moldovei. Jumătatea sec. XIV-începutul sec. XV*. Chișinău, 1997; Eduard Baidaus, *Țara Moldovei în sistemul relațiilor internaționale din Europa de Est în timpul domniei lui Vasile Lupu (1634-1653). Raporturi politice cu Rzeczpospolita și Rusia*. Chișinău, 1995; Idem, *Politica și diplomația Moldovei în timpul domniei lui Vasile Lupu (1634-1653)*. Chișinău, 1999; Vladimir Tcaci, *Moldova în relațiile politice internaționale (1763-1774)*. Chișinău, 1998; Ion Eremia, *Relațiile externe ale lui Vasile Lupu (1634-1653). Contribuții la istoria diplomației moldovenesti în secolul al XVII-lea*. Chișinău, 1999; Idem, *Politica externă a Moldovei la mijlocul secolului al XVII-lea (1634-1658)*. Chișinău, 2000; Idem, *Statutul juridic internațional al Țării Moldovei (de la origini până la începutul secolului al XVI-lea)*. Chișinău, 2010; Lilia Zabolotnăi, *Raporturile dinastice și diplomația de mariaj în relațiile moldo-polone în a doua jumătate a sec. XVI-mijlocul sec. XVI*. Chișinău, 2004;

²⁴³ Gheorghe Gonța, *Țara Moldovei în contextul politicii otomane: relațiile internaționale și mișcarea de eliberare*. Chișinău, 1993; Demir Dragnev, *Lupta de eliberare de sub dominația otomană în Țara Moldovei (sec. al XVI-lea-începutul sec. al XVIII-lea)*. Chișinău, 1998; Ион Киртоагэ, Юг Днестро-Прутского междуречья под османским владычеством (1484-1595). Кишинёв, 1992; Idem, *Sud-Estul Țării Moldovei și stânga Nistrului în anii 1484-1699 (expansiunea și stăpânirea turco-tătară)*. Chișinău, 1999; Idem, *Din istoria Moldovei de sud-est până în anii 30 ai secolului al XIX-lea*. Chișinău, 1999; Dan Haidarli, *Relațiile politice dintre Moldova și Hanatul din Crimeea în sec. al XVIII-lea (1718-1774)*. Chișinău, 1998;

²⁴⁴ *Țara Moldovei în contextul civilizației europene. Materialele Simpozionului Internațional (noiembrie, 2008)*. Chișinău, 2008.

²⁴⁵ *Dinastia Cantimireștilor (sec. XVII-XVIII)*. Coord. Acad. A. Eșanu. Chișinău, 2008; Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Moștenirea culturală a Cantimireștilor*. Chișinău, 2010; Idem, *Alt Panegiric al lui Dimitrie Cantemir?*. În: „Destin Românesc”, 2010, nr. 2 (66), p. 74-98; Idem, *Opera lui Dimitrie Cantemir în manuscrise și ediții princeps. Repertoriu*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2008, nr. 4, p. 27-55; Idem, *Prințesa Maria Cantemir între ficțiune artistică și realitate istorică*. În: „Akademos”, 2011, nr. 3, p. 121-127; Idem, *Dimitrie Cantemir între cruce și semilună. Țara Moldovei la răspântie de secole și destine istorice*. În: „History & Politics. Revistă de istorie și politică”, Chișinău, An IV, 2011, nr. 2 (8), p. 25-34; Gheorghe Gonța, *Rolul lui Dimitrie Cantemir în studierea statutului politico-juridic al țării Moldovei*.

Contribuții valoroase în probleme de cultură și spiritualitate din spațiul românesc, în general, și în domeniul apariției și evoluției cărții și tiparului, dezvoltării învățământului, din spațiul istoric al Țării Moldovei, în special, aparțin academicianului A. Eșanu. În unul dintre ultimele studii valoroase de proporții ale distinsului academician, rodul unei munci migăloase și îndelungate, care vizează sub diferite aspecte univesul cultural multiaspectual în permanentă evoluție în secolele XV-începutul sec. XIX în Moldova, sunt sintetizate problemele definitorii legate de evoluția procesului cultural și spiritual, de reprezentările omului despre unuvers și natură pe parcursul întregii perioade medievale a Țării Moldovei în context românesc și european. Autorul își axează investigațiile pe următoarele direcții precum factori, instituții, structuri, personalități, fenomene²⁴⁶.

Revenirea la valorile spirituale creștine, redeschiderea mănăstirilor și bisericilor, la sfârșitul anilor '80 ai sec. al XX-lea, a făcut posibilă reluarea cercetării științifice în domeniul instituțiilor ecleziastice, rolul lor în dezvoltarea culturii, dezvoltarea învățământului, tipărirea cărților²⁴⁷.

În: probleme actuale de istorie națională. Studii în onoarea profesorului Pavel Parasca. Chișinău, 2009; Alina Felea, *Testamentele Cantimireștilor. Studiu de caz (sec. XVII-lea-încep. sec. XIX)*. În: „Tyragetia. Istorie. Muziologie”. Chișinău, 2011, vol. V (XX), nr. 2, p. 165-184; *Neamul Cantimireștilor. Bibliografie*. Coordonator acad. A. Eșanu. Chișinău, 2011; *Dimitrie Cantemir-umanist, gânditor și om de știință. Materialele conferinței științifice internaționale*. Cahul 2003; Eugen Cernenchi, *Organizarea activității diplomatice a Țării Moldovei în secolul al XVII-lea (în opera lui D. Cantemir)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2010, nr. 2, p. 138-150; Nicolae Fuștei, *Mitropolitul Dosoftei: viața și activitatea*. Chișinău, 1999; Idem, *Opera mitropolitului Dosoftei în contextul culturii spirituale sud-est și est europene (a doua jum. a sec. al XVII-lea)*. Chișinău, 2003; Gh. Bobână, *Grigore Ureche*. Chișinău, 1991; Idem, *Petru Movilă. Profilul unui destin*. Chișinău, 1996; Victor Țvircun, *Viața și activitatea contelui Toma Cantacuzino*. Chișinău, 2005; Idem, В. Цвиркун, *Эпистолярное наследие Димитрия Кантемира: Жизнь и судьба в письмах и бумагах*. Кишинёв, 2008; Idem, *Димитрии Кантемир, страницы жизни в письмах и документах*. Санкт-Петербург, 2010; *Axintente Uricarul. Letopisețul Țării Moldovei (1711-1715)*. Studiu introductiv, notă asupra ediției, îngrijirea textului, glosr, indice de nume de A. Eșanu, m. c. A.S.M. și V. Eșanu. Chișinău, 1999; *Dimitrie Cantemir, Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Studiu introductiv, notă asupra ediției și note de A. Eșanu, V. Eșanu. Vol I-II, București, 2006-2007; Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, „*Descrierea Moldovei*” de Dimitrie Cantemir în cultura europeană. Chișinău, 2004; Victor Ghilaș, *Dimitrie Cantemir în istoria culturii muzicale*. Chișinău, 2004;

²⁴⁶ Andrei Eșanu, *Univers cultural în Moldova (sec. XV-XIX)*. Studii. Chișinău, 2013.

²⁴⁷ Igor Cereteu, *Construcțiile cu caracter bisericesc din Moldova în sec. al XIV-lea și prima jumătate a sec. al XV-lea*. Iași, 1999; Idem, *Biserici și mănăstiri din Moldova (secolul al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea)*. Brăila, 2004; Idem, Andrei Eșanu, *Focare de cultură medievală (mănăstirile)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 1, 1990, p. 68-74; Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Mănăstirea Voroneț. Istorie. Cultură. Spiritualitate*. Chișinău, 2010; Angela Zubco, *Mănăstirile moldovenești, focare de cultură medievală*. În: „Luminătorul”, nr. 2, 1996, p. 38-49; Vlad Ghimpu, *Biserici și mănăstiri moldovenești în Basarabia anilor 1457-1600*. În: „Tyragetia”, nr. 4-5, 1997, p. 19-29; Idem, *Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia*. Chișinău, 2000; *Locașuri sfinte din Basarabia*. Chișinău, 2001; *Mănăstirirea Căpriana (sec. XV-XX)*. Studiu istoric, documente, cărți, inscripții și alte materiale. Coordonator A.Eșanu. Chișinău, 2003; Pavel Balan, *Cetățile sufletului. Mănăstiri și schituri basarabene*. Chișinău, 2002; *Mănăstiri și schituri din Republica Moldova: studii enciclopedice*. Coord. Acad. A. Eșanu; Alexei Agachi, *Istoria Mănăstirii Hâncu (1677-2010)*. Chișinău, 2010; Ion Xenofontov, *Complexul monahal Japca. Istorie și spiritualitate*. Iași, 2015; Luminița Ilvițchi, *Mănăstirile și schiturile din Basarabia. Aspect*

Un alt domeniu important al istoriografiei naționale îl constituie procesul apariției cărții manuscrise și tipărite, evoluția tiparului, valorificarea patrimoniului cultural și spiritual românesc, circulația cărții în Basarabia, dar și răspândirea tipăriturilor de la est de Prut în întregul spațiu românesc sau chiar peste hotare, în special²⁴⁸, probleme anterior tratate tendențios sau evitate în istoriografia din Moldova sovietică²⁴⁹.

De asemenea, o altă direcție de cercetare, imposibilă de valorificat și totalmente ignorată în perioada ateo-comunistă, este circulația cărții de factură religioasă. Un început de bun augur a fost publicarea cu eforturile cercetătoarei V. Ovcinico-Pelin²⁵⁰ a unui catalog de manuscrise din biblioteca mănăstirii Noul Neamț, care conține și un studiu despre istoria constituirii acestui așezământ monahal.

Drept urmare a reluării investigațiilor în domeniul cărții scrise, în anul 1990, a fost editat primul volum din seria „Cartea Moldovei”²⁵¹, care cuprinde în exclusivitate cărțile tipărite în spațiul istoric al Țării Moldovei. Catalogul este însoțit de un studiu introductiv al istoricului A. Eșanu, în care este abordat obiectiv fenomenul apariției și dezvoltării tipăriturii cărților în Moldova (sec. XVII-încep. sec. XIX). Cel de-al doi-

comparativ arhitectural. Chișinău, Museum, 1999, 147 p.; *Mănăstiri basarabene*. Redactori: Tudor Țopa și Vasile trofăilă. Alcăt. Antonina Sârbu și Victor Ladaniuc. Chișinău, Universul, 1995, 272 p.

²⁴⁸ *Valori și tradiții culturale în Moldova. Culegere de studii*. Sub redacția lui A. Eșanu. Chișinău, 1993; *Un veac de aur în Moldova. Contribuții la studiul culturii și literaturii române vechi*. Culegere de studii. Chișinău-București, 1996; Andrei Eșanu, *Din vremuri copleșite de greutate. Schițe din istoria culturii medievale din Moldova*. Chișinău, 1991; Idem, *Cultură și civilizație medievală românească*. Chișinău, 1996; Idem, *Contribuții la istoria culturii românești*. București, 1997; *În Onoarea Demir Dragnev. Civilizația medievală și modernă în Moldova. Studii*. Chișinău, 2006; *Tradiții și valori culturale la Est de Carpați (sec. XVI-XX)*. Chișinău, 2008; *Cultură și politică în Sud-Estul Europei (sec. XV-XX)*. Coordonați: acad. A. Eșanu, dr. prof. Constantin Iordan; Andrei Eșanu, *Carte și tipar în spațiul istoric al Moldovei (sec. XIX-începutul sec. XX)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2007, nr. 4, p. 3-12; Nicolae Fuștei, *Contribuția Mitropolitului Gavril Bănulescu-Bodoni la dezvoltarea tiparului*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2009, nr. 2-3, p. 169-178; Ion Eremia, *Scriș, carte și tipar în Țările Române în a doua jumătate a secolului al XVI-lea prima jumătate a secolului al XVIII-lea*. În: „Destin Românesc”, 1996, nr. 1, p. 13-26; N. Dâmcenco, A. Zenkin, *Moștenire culturală a tipografului Mihail Strilbițchi*. În: „Tiragetiă”, 1999, VIII, p. 209-212; Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Tipăriturile lui Macarie în colecții europene*. În volumul *Clio în oglindiri de sine*. Academicianului Alexandru Zub Omagiu. Iași, 2014; Idem, *Tipărituri de la Dubăsari, Movilău și Chișinău în spațiul românesc de peste Prut (1792-1862)*. În volumul *Dialogul civilizațiilor. Interferențe istorice și culturale*. Culegere de articole. Ad Onoarea Victor Țvirunc. Chișinău, 2015, p. 45-60; Valentina Eșanu, „Cazania” Mitropolitului Varlaam în Dobrogea. În: „Tiragetiă”, 1997, IV-V, p. 193-195; Fuștei N., *Cărțile mitropolitului Dosoftei păstrate în diferite colecții din Europa*. În: „Tiragetiă”, 2008, vol II, p. 117-135;

²⁴⁹ Detalii la Dragnev Demir, Jarcuțchi Ion, *Știința istorică din Moldova în anii 1946-2006*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 1-2 (65-66), 2006, p. 3-16; Dragnev Demir., *Institutul de Istorie-una din cele mai vechi instituții academice din Republica Moldova*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 3 (27), 1996, p. 5-20; Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Cercetare și carte istorică în Republica Moldova (1989-2003)*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, nr. 3-4 (55-56), 2003, p. 43-60.

²⁵⁰ *Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în URSS. Colecția bibliotecii mănăstirii Noul-Neamț (sec. XIV-XIX)*. Alcătuitor V. Ovcinico-Pelin. Chișinău, 1989.

²⁵¹ *Cartea Moldovei. Ediții vechi (sec. XVII-încep. sec. XX). Catalogul general. Vol I*. Alcătuitori N. P. Matei, C. I. Slutu, V. G. Farmagiu. Studiu introductiv de A. Eșanu. Chișinău, 1990.

lea volum²⁵² cuprinde perioada de la începutul secolului al XIX-lea și până în anul 1922 și include atât tipăriturile religioase, cât și cele laice, editate cu caractere chirilice. În studiul introductiv semnat de A. Eșanu este analizat procesul evoluției tiparului și editării cărților în Moldova în perioada respectivă.

O contribuție importantă a cercetătorilor o constituie nu numai depistarea și publicarea, dar și valorificarea patrimoniului de carte veche și modernă românească²⁵³, manuscrisă și tipărită din arhive, muzee, biblioteci, realizată de V. Pelin, M. Danilov, E. Dragnev, N. Fușter²⁵⁴.

În ultimul timp s-a impus și a devenit bine cunoscut în mediul științific printr-o contribuție substanțială în studierea istoriei cărții și tiparului românesc, cercetarea vechiului tezaur de carte românească manuscris și tipărit, păstrat actualmente în mănăstirile și bisericile basarabene, prezența și circulația cărții românești în spațiul dintre Prut și Nistru, istoricul I. Cereteu. Investigațiile sale, care au un caracter polivalent, vizează nu doar constatarea cărților și descrierea lor, întocmirea unor cataloage și tabele statistice de carte veche și modernă românească, a unor lucrări bibliografice, dar și transliterarea însemnărilor din paginile cărților, făcute în diferite perioade, care redau nu numai sentimentele autorilor, dar mai reprezintă adevărate pagini de cronici sau surse istorice. Mai mult decât atât, rezultatele cercetărilor autorului în domeniul circulației valorilor bibliofile din întreg spațiul românesc în Moldova de Est, sunt un argument concludent în favoarea factorilor care au contribuit la consolidarea și perpetuarea conștiinței naționale și apartenenței de neam a românilor basarabeni în perioada dominației țariste²⁵⁵.

²⁵² *Cartea Moldovei. Ediții cu caractere chirilice (sec. XIX-încep. sec. XX). Catalog general. Vol. II.* Alcătuitori V. Farmagiu, N. Matei, C. Slutu. Studiu introductiv de A. Eșanu.

²⁵³ *Ipostaze ale literaturii române vechi și premoderne (secolele XVI-XVIII). Studii, cercetări și teze.* Coord. P. Palmuş și S. Korolevski. Chișinău, 2007; ș. a.

²⁵⁴ Valentina Pelin, *Manuscrise românești inedite din Biblioteca mănăstirii Noul Neamț (sec. XIX)*. În: *Sud-Estul și contextul european*, VIII, București, 1997, p. 61-68; Idem, *Biblioteca mănăstirii (Căpriana). Cărți manuscrise și tipărituri vechi (sec. XV-XIX)*. În: *Mănăstirea Căpriana sec. XV-XX*. Chișinău, 2003, p. 384-424; Idem, *Manuscrise și activități culturale de la mănăstirea Dobrușa (sec. XVIII-XIX)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2007, nr. 2, p. 3-14; ș.a.; Maria Danilov, *Cărți românești în colecțiile Comisiunii Științifice a Arhivelor din Basarabia*. În: „Destin Românesc”, 1999, nr. 1, p. 66-73; Idem, *Carte și tipar în Basarabia (1812-1830). Reconsiderări*. În: „Tiragetiă”, vol. IX, 2000, p. 213-221; M. Danilov, A. Grițco, L. Malahov, *Cartea românească în colecțiile Muzeului Național de Istorie a Moldovei. 1683-1918. Catalog*. Chișinău, 2002; Nicolae Fuștei, *Carte veche românească la biblioteca bisericii „Sf. Dumitru” din Chișinău*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2005, nr. 4, p. 61-72; Emil Dragnev, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală. Tetraevanghelul de la Elizavetgrad și manuscrise grupului Parisinus graecus 74*. Chișinău, 2004; ș. a.

²⁵⁵ Igor Cereteu, *Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog*. Iași, 2011; Idem, *Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova*. Chișinău, 2016; Idem, *Tiparul și circulația cărții în Basarabia în preocupările istoriografiei românești*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2016, nr. 3, p. 108-133; Idem, *Consemnări marginale de pe cărți vechi bisericești (din colecția Muzeului Național de Istorie a Moldovei)*. În: „Tiragetiă”, 2004, XIII, p. 186-194; Idem, *Tipărituri nemțene din secolul XIX în Basarabia*. În: „Tiragetiă” I, 2009, III (XVIII), p. 123-140; Idem, *Comori bibliofile ieșene în Basarabia (sec. XVII-XVIII)*. În: vol. *România în Europa medievală (între Orientul Bizantin și Occidentul Latin)*. Studii în onoarea Profesorului Victor Spinei. Brăila, 2008, p. 479-506; *Circulația vechilor cărți românești*

Se conturează tot mai mult ca direcție nouă de cercetare a istoriei medievale a Țării Moldovei – viața cotidiană, mentalitate și conștiință, valorificată de A. Felea, V. Bărlădeanu²⁵⁶ ș. a.

Contribuții valoroase în cercetarea istoriei neamului românesc din perioada de **tranziție de la medieval la modern**, precum aspectele istoriografice, premisele și începuturile epocii moderne în perioada domniilor fanariote (1711/1716-1821); modernizarea societății și schimbările radicale în viața socială, economică, politico-administrativă și culturală, rolul „reformelor Bizațului luminat”, efectuate concomitent în ambele principate, în special, abolirea șerbiei, în aceste procese; crearea structurilor sociale și politice comune, evoluția demografică și circulația umană în Țările Române, factori ce au contribuit la consolidarea unității lor și realizarea unirii din 1859; Dimitrie Cantemir și epoca sa; circulația manuscriselor ecleziastice româno-slave în spațiul sud-est european; izvoarele istorice privind descrierea militaro-statistică a Moldovei și Țării Românești la sf. sec. XVIII-încep. sec. XIX sunt examinate în studiile bogat documentate și tratate printr-o noutate conceptuală de m. c. al AȘM D. Dragnev²⁵⁷.

După 1991, în istoriografia națională din Republica Moldova, semnificația și consecințele anului 1812 rămâne actuală sub mai multe aspecte.

Astfel, așa cum se recunoaște pe bună dreptate, „umbra anului 1812, îngemănată cu cea a anului 1940, planează și astăzi asupra Republicii Moldova, determinând perpetuarea miturilor imperiale referitoare la istoria, cultura și identitatea noastră. În consecință suntem divizați nu doar politic, ci și în funcție de modul de interpretare a istoriei, a autoidentificării lingvistice, culturale, identitare”²⁵⁸.

Pornind de la aceste realități, în studierea controversatei probleme a „anului 1812” s-au depus eforturi susținute pentru a interpreta obiectiv, de pe principiul ade-

de Blaj, Sibiu, Brașov, Viena și Buda în Basarabia. În: vol. *Cercetarea și perspectivele digitalizării*. editori Ana Maria Roman ș. a. Cluj-Napoca, 2009, p. 233-255; Idem, *Circulația de carte și schimb de valori în Țara Moldovei în secolele XVII-XVIII*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2009, nr. 2-3 (78-79), p. 66-84; Idem, *Circulația cărții vechi românești de Râmnic în Basarabia*. În: „Tirageti” I, IV, (XIX), 2, p. 127-136; ș. a.

²⁵⁶ Alina Felea, *Viața cotidiană și mentalități din mediul urban al Țării Moldovei (mijlocul sec. al XVII-lea-mijlocul sec. al XVIII-lea)*. Chișinău, 2001; Virgiliu Bărlădeanu, *Criză de conștiință medievală în Țara Moldovei în a doua jum. a sec. al XVII-lea-încep. sec. al XVIII-lea. (Studiu de mentalități colective)*. Chișinău, 2001; ș. a.

²⁵⁷ Demir Dragnev, *Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în țările române. Studii și materiale*. Chișinău, 2012; Idem, *Premisele epocii moderne în Moldova și Țara Românească în viziunea lui Nicolae Iorga*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1992, nr. 1 (9), p. 26-29; Idem, *Trecerea de la epoca medievală la cea modernă reflectată în opera lui N. Iorga*. În: Moștenire lui Nicolae Iorga. Bălți, 1993, p. 33-42; Idem, *Începuturile epocii moderne în Moldova și Țara Românească în viziunea lui Nicolae Iorga*. În: Demir Dragnev. *Istorie și civilizație...*, op. cit.; Idem, *Epoca modernă timpurie (Contribuții istoriografice și observații preliminare)*. În: Demir Dragnev. *Istorie și civilizație...*, op. cit.; Idem, *Evoluția situației demografice și circulația umană în spațiul românesc în secolul al XVIII-lea*. În: Țara Moldovei în contextul civilizației europene. Materialele Simpozionului Internațional 8noiembrie 2008). Chișinău, 2008; Idem, *Dimitrie Cantemir și epoca sa*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1994, nr. 1 (17), p. 78-79; Idem, *Военные статистические описания Молдовии и Валахии конца XVIII-нач. XIX в. как исторический источник*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1990, nr. 3, p. 34-40; ș. a.

²⁵⁸ Gheorghe Negru, *Umbra anului 1812*. În: „Destin Românesc”, 2012, nr. 1, p. 9.

vărului, istoria Basarabiei sub dominația țaristă, dedicând diferitelor aspecte ale ei studii valoroase, monografii bine documentate, culegeri de documente, articole etc. cu analize complexe ale factorilor interni și externi care au determinat anexarea Basarabiei la Rusia țaristă, concluzii argumentate despre impactul acestui eveniment asupra dezvoltării ulterioare a ținutului. Sunt studiate problemele ce țin de istoria mai îndepărtată a Basarabiei, apartenența ei la spațiul românesc, românitatea moldovenilor basarabeni²⁵⁹. Istoricul V. Mischevca, în baza unor documente inedite, culese din mai multe arhive din străinătate, aduce contribuții valoroase în investigarea istoriei relațiilor internaționale din sud-estul Europei la sf. sec. al XVIII-lea-încep. sec. al XIX-lea, originile războiului ruso-turc din 1806-1812, istoria diplomatică și impactul factorilor internaționali, nemijlocit a celui fanariot asupra evoluției tratativelor de pace și a semnării tratatului de la București, geneza „problemei basarabene”, caracterul inechitabil al anexării provinciei de către Rusia țaristă, activitatea unor domnitori fanarioți, influența războaielor ruso-turce asupra unității naționale a românilor. Se accentuează că Tratatul de pace de la București a adus Basarabia în sfera dominației rusești, și că răpirea Basarabiei, smulsă din trupul Moldovei, a fost o brutală anexiune teritorială lipsită de orice temei juridic și istoric, reprezentând un compromis-la care au ajuns marile puteri-între cerințele maxime ale Rusiei de anexare a Principatelor Dunărene în întregime și anexarea doar a teritoriului dintre Prut și Nistru, ca o dureroasă concesie față de tendințele expansioniste țariste; că anexarea Moldovei de Est de către Rusia s-a produs în urma concesiilor abuzive ale Porții, deși aceasta nu avea dreptul să dispună de teritoriul principatelor române, care nu îi aparțineau, ea violând astfel contractul de vasalitate²⁶⁰.

În studiile istoricului A. Agachi, drama Basarabiei și a populației este tratată prin prisma impactului unuia dintre numeroasele războaie ruso-turce, cel din 1806-1812, desfășurat, ca și celelalte, pe cea mai mare parte a duratei sale pe teritoriul Principatelor Române, în contextul crizei general-europene, în urma căruia a fost anexată de Imperiul Rus: ocupația rusă a Principatelor Române în 1806-1812, preluarea guvernării civile de autoritățile militare ruse, contribuțiile împovărătoare pentru aprovizionarea armatei de ocupație (alimente, furaj pentru animale, cazare, corvoadă etc.), abuzurile comise de autoritățile de ocupație față de populația băștinașă, foamea care a bântuit în aceste principate, cauzate în primul rând de operațiunile militare

²⁵⁹ Alina Felea, *Unitatea românească în publicistica lui Mihai Eminescu*. Chișinău, 1997; ș.a.

²⁶⁰ Ion Jarcuțchi, Vlad Mischevca, *Pacea de la București. (Din istoria diplomatică a încheierii tratatului de pace ruso-turc de la 16 (28) mai 1812. Ediția a II-a, revăzută și adăugită*. Chișinău, 2015; Vlad Mischevca, *Moldova în raporturile internaționale la începutul sec. al XIX-lea (1806-1812)*. Chișinău, 1997; Idem, *Moldova în politica marilor puteri la începutul secolului al XIX-lea*. Chișinău, 1999; Idem, *Principalele Constantin Ypsilanti, 1760-1816*. Chișinău, 1999; Idem, *Anul 1812: Două secole de la anexarea Basarabiei de către Imperiul Rusiei. Ediția a II-a, revăzută și adăugită*. Chișinău, 2015; Idem, *Prutul în destinul neamului românesc: O antologie istorico-literară a râului*. Chișinău, 2015; Idem, *Geneza problemei basarabene-1812*. Brăila, 2016; Idem, *Domni fanarioți din Principatele Române-emigranți politici. (Sfârșitul secolului al XVIII-lea-începutul secolului al XIX-lea)*. Chișinău, 2017; Idem, *Influența războaielor ruso-turce asupra unității teritoriale a românilor*. În: *Unitatea națională a românilor între ideal și realitate. Materialele Dezbaterilor Naționale*, Chișinău, Editura Civitas, op. cit., p. 39-45.

desfășurate aici și staționarea armatelor²⁶¹.

În lucrările publicate este ilustrat procesul de limitarea și lichidare a autonomiei, locul ținutului dintre Nistru și Prut în sistemul economic și politic al imperiului Rus²⁶².

Evoluția economică²⁶³, socială, demografică, este caracterizată prin prisma intereselor urmărite de autoritățile țariste, iar creșterea ulterioară a numărului populației s-a datorat în primul rând, colonizării intensive, stimulată de autoritățile imperiale²⁶⁴.

Au fost publicate studii despre statutul Basarabiei după lichidarea autonomiei²⁶⁵, viața bisericească, locul bisericii și politica religioasă promovată de țarism²⁶⁶, activitatea și rolul Mitropolitului Gavril Bănulescu-Bodoni în viața cultural-bisericească.

²⁶¹ Alexei Agachi, *Contribuția impusă Moldovei și Țării Românești pentru aprovizionarea armatei ruse de ocupație în anii 1806-1812*. În: „Destin Românesc”, 1994, nr. 1; Idem, *Foamea din Moldova și Țara Românească din anul 1810*. În: „Destin Românesc”, 1994, nr. 4; Idem, *Comerțul Moldovei și Țării Românești sub ocupația militară rusă din anii 1806-1812*. În: „Destin Românesc”, 1994, nr. 4; Idem, *Abuzurile și fărâdelegile săvârșite de militarii ruși în Principatele Române în anii de ocupație 1806-1812*. În: „Destin Românesc”, 1996, nr. 2; Idem, *Lupta populației din Principatele Române împotriva regimului de ocupație militară rusă din anii 1806-1812*. În: „Destin Românesc”, 1996, nr. 3; Idem, *Încartiruirea militarilor ruși în casele locuitorilor Moldovei și Țării Românești în anii de ocupație 1806-1812*. În: „Destin Românesc”, 1999, nr. 1; Idem, *Aprovizionarea armatei ruse cu materiale de construcție și forță de muncă de către Moldova și Muntenia în anii de ocupație 1806-1812*. În: „Destin Românesc”, 1999, nr. 2; Idem, Idem, *Ocupația rusă a principatelor Române (1806-1812)*. Chișinău, 2013.

²⁶² Demir Dragnev, *Evoluția sistemelor de agricultură în Basarabia în sec. al XIX-lea*. În: Al XIV-lea Simpozion național de istorie și retrologie agrară a României: 23-27 august 1994. Volum îngrijit de: Ioan Ciută ș.a. Bacău, 1994, p. 98-112; Idem, *Considerații privind raporturile agrare dintre proprietarii funciari și țărani din Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea*. În: În memoriam profesorilor Mihail Muntean. Studii de istorie modernă. Chișinău, 2003, p. 137-146; Idem, *Evoluția regimului de dominație a Imperiului Rusiei asupra Basarabiei până la începutul anilor 1830: (aspecte din politica economică, socială și administrativă)*. În: Basarabia-1812. Problemă națională, implicații internaționale. București, 2014, p. 243-260; Dinu Poștarencu, *Anexarea Basarabiei la Imperiul Rus*. Chișinău, 2006; Alexei Agachi, *Consemnări cu privire la autonomia limitată și provizorie a Basarabiei între anii 1812 și 1828*. În: „Anuarul Institutului de Istorie”, 2011, p. 136-138.

²⁶³ Valentin Tomuleț, *Politica comercial-vamală a țarismului în Basarabia și influența ei asupra constituirii burgheziei comerciale (1812-1868)*. Chișinău, 2002; Dinu Poștarencu, *O istorie a Basarabiei în date și documente 1812-1940*. Chișinău, 1998.

²⁶⁴ Dinu Poștarencu, *Numărul populației Basarabiei la 1812*. În: „Destin Românesc”, 2006, nr. 2, p. 25-37; Idem, *Structura etnică a populației Basarabiei în perioada țaristă*. În: „Destin Românesc”, 2008, nr. 4; 2009, nr. 3 (61), p. 65-78; Idem, *Dinamica populației Basarabiei în perioada țaristă*. În: „Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept”, 2011, p. 116-135;

²⁶⁵ Ion Varta, *Contribuții documentare la istoria Basarabiei*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1992, nr. 2 (10), p. 61-64; Idem, *Noi date inedite despre statutul Basarabiei sub dominația țaristă*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1998, nr. 3-4 (35-36), p. 99-102; ș. a.

²⁶⁶ Romeo Cemărtan, *Cultul Mitropoliei Basarabiei-interferențe politice și religioase*. Chișinău, 2004; Idem, *Raportul dintre Biserica de Stat în Rusia Țaristă. Politica religioasă promovată în Basarabia în 1812-1918*. În: „Destin Românesc”, nr. 3 (60), 2009, p. 40-51; Tatiana Varta, *Țarismul și chestiunea domeniilor mănăstirești din Basarabia (1812-1917)*. În: „Destin Românesc”, nr. 1, 1997, p. 14-31; Boris Buzilă, *Din istoria vieții bisericești din Basarabia (1812-1918; 1918-1944)*. București-Chișinău, 1996;

să²⁶⁷, politica lingvistică și identitară, de izolare a românilor basarabeni de restul neamului²⁶⁸, manifestările de rezistență împotriva tendințelor de rusificare, deznaționalizare și asimilare a populației băștinașe, tentative de menținere a spiritului național²⁶⁹, situația culturii, învățământului²⁷⁰, vicisitudinile presei naționale și a cărții, instituțiilor de cultură, circulația cărții românești de peste Prut²⁷¹, activitatea organizațiilor

²⁶⁷ Nicolae Fuștei, Gavril Bănulescu-Bodoni. *Activitatea la mănăstirea Căpriană*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1997, nr. 3-4, p. 108-118; Idem, *Mitropolitul Gavril Bănulescu-Bodoni în fruntea exarhatului Moldovei, Valahiei și Basarabiei*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2007, nr. 1, p. 20-34;

²⁶⁸ Gheorghe Negru, *Politica lingvistică a Imperiului rus în Basarabia (1812-1828)*. În: „Politica Marilor Puteri în Balcani și Europa Centrală”, Chișinău, 2013; Idem, *Unele aspecte ale politicii țariste de izolare a Basarabiei*. În: „Destin Românesc”, 1994, nr. 1, p. 76-85; Олег Гром, *Алфавит, язык и идентичность в Бессарабии второй половины XIX-начало XX вв.* În: „Plural”, Revista Facultății de Istorie și Geografie a UPS „I. Creangă”. 2014, Vol 2, nr. 1-2, p. 5-24.

²⁶⁹ Ion Varta, Tatiana Varta, *Manifestări de rezistență a Bisericii Ortodoxe Române din Basarabia față de politica de deznaționalizare și asimilare*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 3, 2005, p. 26-42; Gheorghe Negru, *O tentativă nereușită de a înființa în Basarabia o „tipografie Moldovenească”*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1997, nr. 1-2 (29-30), p. 90-100; Ion Varta, *Politica de deznaționalizare și asimilare în perioada 1812-1859 și manifestări de rezistență a românilor basarabeni*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2012, nr. 1 (89), p. 20-41; Idem, *Mărturii inedite despre un protest antițarist al lui Tadeu Hăjdău de la 1822*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2001, nr. 1-4 (45-48), p. 126-131; ș. a.

²⁷⁰ Gheorghe Negru, Documente privind pătrunderea culturii artistice de peste Prut în Basarabia, (Aspecte ale turneelor teatrale românești în Basarabia din a doua jumătate a sec. XIX). În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1995, nr. 1 (21), p. 50-65; 1995; nr. 2 (22), p. 69-79; Idem, *Documente privind politica învățământului în Basarabia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1995, 3-4 (23-24), p. 106-129; Idem, *Cultura românească în Basarabia: eforturi pentru a supraviețui (1812-1917)*. În: „Destin Românesc”, 1999, nr. 3, p. 50-61; Maria Danilov, *Școala de pomicultură și viticultură de la Akkerman (Cetatea-Albă). 1832-1833*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2016, nr. 3, p. 36-47; Ilie Gulica, *Considerații privind literatura didactică basarabească în anii '30-60 ai sec. XIX*. În: „Destin Românesc”, 2010, nr. 3-4, p. 79-90; Diana Ețco, *Activități în cadrul instituțiilor de învățământ teologic după reformarea din 1823*. În: „Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept”, 2011, p. 139-146.

²⁷¹ Ion Negrei, *Dosarul revistei „Făclia Țării” în contextul socio-politic al anului 1912*. În: „Destin Românesc”, 2012, nr. 1, p. 44-54; Gheorghe Negru, *Ziarul „Basarabia” (1906-1907): Informații inedite*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 3, p. 63-76; Idem, *Gheorghe Madan-cenzor al Imperiului Rus în Basarabia*. În: „Destin Românesc”, 2008, nr. 2-3, p. 88-94; nr. 4, p. 63-68; Idem, *Cenzura țaristă și presa românească în Basarabia*. În: „Destin Românesc”, 2007, nr. 1-2, p. 282-294; Idem, *Presa de limbă română din Basarabia și Regatul României sub impactul cenzurii țariste. Documente*. În: „Destin Românesc”, Ediție specială, 2008, nr. 5-6, 361 p; Silvia Scutaru, *Revista „Luminătorul” în viața cultural-bisericească a Basarabiei (perioada 1908-1918)*. În: „Analele ANTIM”, 2005, nr. 6, p. 255-259; Claudia Slutu-Grama, *Sergiu V. Cujbă-redactor la ziarul românesc „Basarabia”*. În: „Destin Românesc”, 2002, nr. 1, p. 70-71; Ion Varta, *Presa românească din Basarabia la începuturile sale*. În: „Destin Românesc”, 1995, nr. 2, p. 35-47; Maria Danilov, *Cenzura sinodală și cartea religioasă în Basarabia. 1812-1918 (între tradiție și politică țaristă)*. Chișinău, 2007; Idem, *Cenzura rusească și circulația cărții românești în Basarabia*. În: „Destin Românesc”, 2003, nr. 3-4, p. 101-114; Idem, *Bibliotecile parohiale și protopopești din Basarabia secolului al XIX-lea. Între tradiția românească și politica țaristă*. În: „Destin Românesc”, 2006, nr. 3-4, p. 108-123; Idem, *Eforturi pentru menținerea legăturilor culturale dintre Basarabia și Mănăstirea Neamț*. În: „Destin Românesc”, 2008, nr. 1, p. 62-75; Idem, *Difuzarea presei imperiale în Basarabia și*

revoluționare și naționale²⁷², perpetuarea românismului basarabenilor în epoca modernă²⁷³, intensificarea mișcării naționale²⁷⁴, politica de colonizare, statutul minorităților naționale, evoluția demografică și creșterea ponderii alogenilor în populația ținutului, situația economică, politică și socială a coloniilor și localităților populate de găgăuzi, bulgari, germani etc.²⁷⁵

instituțiile de cenzură. În: „Destin Românesc”, 2010, nr. 3-4, p. 147-155; Idem, *Cărți românești în colecțiile bibliotecii mănăstirii Hârjaucă (sec. XIX-începutul sec. XX)*. În: „Tiragetiă”, 2006, XV, p. 242-253; Petru Ganenco, *Istoria Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova de la 1832 până la 1918. În 2 volume*. Chișinău, 2001; M. Vieru-Isaev, *Biblioteca municipală „B. P. Hasdeu” din Chișinău (1877-2002). Etape, contexte, conexiuni și incursiuni istorice. Partea I, (1877-1950)*. Chișinău, 2002; Al. David, *Tipăriturile românești în Basarabia sub stăpânire rusă (1812-1918)*. Bibliografie. Chișinău, 1993; ș. a.

²⁷² Silvia Dulschi, Mihail Rotaru, *Aspecte ale programului și activității partidului socialist-revoluționar în Basarabia în perioada revoluției din 1905-1907*. În: „Analele ANTIM” 2008, nr. 8, p. 145-156; Ion Negrei, *Afirmarea societății culturale moldovenești: serbarea națională de la Chișinău din 3 decembrie 1906*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2015, nr. 2, p. 77-85; Gheorghe Negru, „Cercul basarabean” al institutului Filarmonic Național din București. În: „Destin Românesc”, 1994, nr. 3, p. 69-77; Idem, *Scurt istoric al „pământeniei” studenților basarabeni din Dorpat (sf. sec. XIX-încep. sec. XX)*. În: „Destin Românesc”, 2009, nr. 4, p. 22-31. ș. a.

²⁷³ Gheorghe Negru, *Românismul basarabenilor în epoca modernă*. În: *Unitatea Națională a românilor între ideal și realitate*. Chișinău, 2001, p. 62-66.

²⁷⁴ Nicolae Cibotaru, *Începutul unei noi etape în mișcarea de eliberare națională din Basarabia*. În: *Unitatea națională a românilor basarabeni între ideal și realitate*. Chișinău, 2001, p. 67-85; Idem, *Considerații privind rolul organizațiilor politice în apărarea drepturilor naționale ale românilor basarabeni la începutul secolului al XX-lea*. În: „Politica Marilor Puteri în Balcani și Europa Centrală”, Chișinău, 2013, p. 327-339; Gheorghe Negru, *Țarismul și mișcarea națională a românilor din Basarabia*, Chișinău, 2000; Idem, *Documente referitoare la problema și mișcarea națională în Basarabia (a doua jumătate a sec. al XIX-lea-începutul sec. al XX-lea)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1994, nr. 2 (18), p. 29-46; Idem, „Curentul românofil” în Basarabia sub ocupație țaristă. „Revista de Istorie a Moldovei”, 1996, nr. 2 (26), p. 35-66; Idem, *Mișcarea națională din Basarabia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*. În: „Destin Românesc”, 1996, nr. 4, p. 45-50; Idem, *Revoluția rusă din 1905-1907, România și declanșarea mișcării naționale din Basarabia*. În: „În Onoarea Alexandru Moșanu. Studii de istorie medievală, modernă și contemporană a românilor”, Chișinău, 2012, p. 337-346; Idem, „Principiul Piemont” și declanșarea mișcării naționale din Basarabia în 1905. În: „Destin Românesc”, 2012, nr. 2, p. 83-91; Ion Varta, *Contribuții documentare la istoria mișcării naționale din Basarabia de la începutul secolului al XX-lea*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1993, nr. 3 (15), p. 48-53; Idem, Царизм и национальный вопрос накануне первой мировой войны. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1994, nr. 1 (17), p. 56-58; Idem, *Mișcarea națională a românilor basarabeni în perioada 1905-1914*. În: „Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept”. Chișinău, 2011, 300 p, p.178-198; ș. a.

²⁷⁵ Valentina Chirtoagă, *Fondarea localităților germane din Basarabia în a doua jumătate a sec. al XIX-începutul sec. XX*. În: „Destin Românesc”, 2008, nr. 2-3, p. 164-177; Idem, *Colonizarea Basarabiei de Sud cu germani la încep. sec XIX: premise, obiective, etape*. În: „Destin Românesc”, 2010, nr. 1, p. 119-129; Pavel Dmitriev, Parascovia Polesciuc, *Contribuții documentare la istoria minorităților naționale din Basarabia în prima jumătate a sec. al XIX-lea*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1994, nr. 2 (18), p. 46-61; Angela Neamțu, *Considerații asupra învățământului primar din coloniile germane de pe teritoriul Basarabiei (1812-1914)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 1997, nr. 1-2 (29-30), p. 48-55; Ion Stratulat, *Coloniile germane din Sudul Basarabiei*. În: „Tiragetiă”, Anuar, IV-V, anul 1997, p. 235-239; Luminița Fassel, *O istorie de 126 de ani: germanii din Basarabia*. În: „Patrimoniu”, 1991, nr.3; Oleg Bercu, *Găgăuzii în istoriografia rusă (mijlocul sec. al XIX-lea-încep. sec. XX-lea)*. În: „Analele ANTIM”,

Evoluția Principatelor Române în perioada modernă și a situației lor internaționale, Unirea Țării Moldovei cu Țara Românească sunt analizate, în baza unui bogat material documentar din arhivele românești, rusești și ucrainești de I. Varta și T. Varta²⁷⁶, ș. a.

Un renumit specialist al istoriei Bucovinei în perioada, în care această provincie românească s-a aflat în componența Imperiului Habsburgic, C. Ungureanu, a publicat mai multe studii valoroase, bazate pe o bogată sursă documentară, statistici inedite din diverse arhive despre procesele etno-demografice și confesionale, care au avut loc în această provincie înstrăinată²⁷⁷, învățământul primar din Bucovina în decursul anilor 1774-1918²⁷⁸, înființarea și activitatea Universității din Cernăuți cu limba germană de instruire, deschisă în 1875²⁷⁹, învățământul secundar din Bucovina din perioada 1808-1918²⁸⁰.

Istoricii din Republica Moldova sunt preocupați, de asemenea, de științele istorice auxiliare, elaborând studii în domeniul vexilologiei și sigilografiei²⁸¹, heraldicii²⁸², arhondologiei și genealogiei²⁸³, prin punerea în circulație a patrimoniului arhivistic al Republicii Moldova.

2005, nr. 6, p. 243-249; Rodica Svetlicinai, *Minoritățile naționale din Basarabia la sfârșitul secolului XIX-începutul secolului XX (considerații privind ponderea numerică, situația economică, politică și socială)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2005, nr. 3 (63), p. 43-60; Ion Gumenăi, *Politica Imperiului Rus față de lipovenii din sudul Basarabiei în perioada împăratului Alexandru I*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2016, nr. 1, p. 50-61; ș. a.

²⁷⁶ Ion Varta, *Revoluția de la 1848 în Țările Române. Documente inedite din arhivele rusești*. Chișinău, 1998; Idem, *Unirea Moldovei cu Țara Românească (1853-1859)*. Chișinău, 2005; Ion Varta, Tatiana Varta, *Moldova și Țara Românească în timpul domniilor regulamentare. Documente inedite din arhivele din Federația Rusă, Ucraina și Republica Moldova*, Chișinău, 2005; ș. a.

²⁷⁷ Constantin Ungureanu, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece 1774-1918*. Chișinău, 2003; Idem, *Populația Bucovinei în perioada administrației provinciale (1861-1918)*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2016, nr. 1, p. 32-44; ș. a.

²⁷⁸ Idem, *Învățământul primar din Bucovina (1774-1918)*. Chișinău, Civitas, 2007; Idem, *Învățământul primar și secundar din Bucovina, în perioada 1869-1918*. În: „Akademos”, 2015, nr. 4 (39), p. 118-126.

²⁷⁹ Idem, *Sistemul de învățământ din Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774-1918)*. Chișinău, 2015.

²⁸⁰ Idem, *Școlile secundare din Bucovina (1808-1918)*. Chișinău, 2016.

²⁸¹ Vlad Mischeva, Ion Negrei, A. Nichitici, *Simbolica Țării Moldovei. Din istoria vexilologiei și sigilografiei heraldice moldovenești din sec. XIV-XIX*. Chișinău, 1994;

²⁸² Silviu Andrieș-Tabac, *Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei*. Chișinău, 1998; Idem, *Stemele și drapelele județelor Republicii Moldova*. Chișinău, 2002;

²⁸³ Andrei Eșanu, *Vlaicu pârcălab-unchiul lui Ștefan cel Mare*. Chișinău, 2001; Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *O dinastie de pârcălabi orheeni*. În *Moldova medievală. Structuri executive, militare și ecleziastice*. Chișinău, 2001, p. 62-75; Alexandru Furtună, Vasile Șoimar, *Neamul Șoimăreștilor. 500 ani de istorie*. Chișinău, 2003; Ion Varta, Tatiana Varta, *Neamuri de nobili, mazili și preoți din Cornova*. În *Cornova*, Chișinău, 2002, p. 567-633; *Pro Fide et Patria. Contribuții la studierea vieții și activității membrilor familiei Hâjdău-Hasdeu*. Ed. de P. Balmuș. Chișinău, 2002; *Elita social-politică și economică a Basarabiei sec. XIX-începutul sec. XX. Documente*. Coordonator S. Bacalov. Vol I, Chișinău, 2014; Vol II, Chișinău, 2016; *Studii de arhondologie și genealogie*. Coordonator S. Bacalov. Vol I-III, Chișinău, 2013-2015; Sergiu Bacalov, *Despre proveniența neamului Cantimireștilor* În: „Prutul. Revistă de cultură”. Huși, an II (XI), nr. 1 (49), p. 27-42; ș. a.

Rodul unei colaborări fructuoase a cercetătorilor de pe ambele maluri ale Prutului, volumul „Istoria Basarabiei”²⁸⁴, reeditat în mai multe rânduri, este o sinteză asupra devenirii acestei provincii sub imperiile țarist și sovietic, precum și în condițiile de independență a Republicii Moldova.

Problemele legate de revenirea științei istorice din Republica Moldova la metodologia general umană, reconstituirea adevărului în domeniile-cheie ale istoriei naționale, identitatea românilor basarabeni, critica tentativelor de reanimare a teoriilor antiromânești, evoluția societății basarabene cu toate subtilitățile și implicațiile politicii în cercetarea, predarea și învățarea istoriei, trecerea de la învățământul istoric informativ la cel formativ, rolul și locul științei istorice naționale în contextul apărării intereselor strategice ale întregului areal românesc sunt abordate în studiile profesorului A. Moraru²⁸⁵.

Statornicirea învățământului istoric superior și aservirea lui intereselor politice, caracterul pronunțat de clasă, evidențierea direcțiilor principale ale politicii educaționale istorice, studierea în instituțiile de învățământ superior a economiei politice, a comunismului științific, a istoriei PCUS, a ateismului, încadrarea cadrelor didactice în sistemul învățământului de partid, în organizațiile de partid și comsomoliste din instituțiile de învățământ de toate treptele, mobilizarea istoricilor în campaniile politico-propagandistice și ideologice ale partidului, promovarea dogmelor teoriei marxist-leniniste, elaborarea manualelor de istorie, repercusiunile acestei politici asupra formării conștiinței populației, ce-au determinat specificul evoluției RSSM și continuă să influențeze societatea Republicii Moldova sunt analizate în articolele și studiile semnate de V. Cozma și A. Dolghi²⁸⁶.

Era firesc ca revenirea la valorile naționale și universale ale istoriografiei din Republica Moldova la începutul anilor '90 să fie însoțită de apariția unor sinteze istoriografice asupra istoriei Moldovei în context general românesc.

Într-un prim demers de acest gen, istoricul A. Țaranu, caracterizând, în ansamblu istoriografia sovietică moldovenească din perioada postbelică și referindu-se la problema care ne preocupă, remarcă argumentat următoarele: „Românofobia, cultivată cu insistență pe parcursul unei jumătăți de secol, era prezentă în cele mai prestigioase ediții academice. S-au depus eforturi considerabile pentru a justifica politica țarismului în ținut. Era denaturat adevărul istoric, falsificată realitatea pentru a de-

²⁸⁴ *Istoria Basarabiei de la începuturi până în 2003*. Coordonator Ioan Scurtu, București, Editura Institutului Cultural Roman, 2003, 606 p.

²⁸⁵ Anton Moraru, A., *Istoria Românilor. Basarabia și Transnistria. 1812-1993*, Chișinău, Editura Universul, 1995, 560 p.; Idem, *Știința istorică în contextul intereselor politice*, Chișinău, Editura Pontos, 2003. Idem, *Metodologia istoriei*, Chișinău, Editura Labirint, 2007.

²⁸⁶ Andrian Dolghi, *Învățământul istoric superior din RSS Moldovenească (1940-1990). Enunțarea problemei*. În: „Analele ANTIM”, Chișinău, 2008, nr. 8; Idem, *Impunerea modelului sovietic al învățământului istoric superior în RASSM și RSSM (1930-1954)*. În: „Destin Românesc”, 2009, nr. 4 (62); Idem, *Istorie și politică în comunism. (1917-1965). Cazul R(A)SS Moldovenești*. Chișinău, 2016; Valeriu Cozma, Andrian Dolghi, *Aservirea învățământului istoric superior din URSS intereselor politice*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 2-3 (78-79), 2009; Idem, *Primul manual universitar-prima sinteză de istorie a Moldovei*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 3 (71), 2007, p. 207-216; Sergiu Musteață, *Educația istorică între discursul politic și identitar în Republica Moldova*. Chișinău, 2010.

monstra „progresul și prosperarea economiei Basarabiei în sec. al XIX-lea, deși se știa că Basarabia era doar un furnizor de materie primă pentru economia Imperiului”²⁸⁷.

Pe aceeași linie de preocupări se înscriu studiile de sinteză ale istoricilor N. Enciu²⁸⁸, A. Eșanu și V. Eșanu²⁸⁹, I. Jarcuțchi și D. Dragnev²⁹⁰, L. Bulmaga²⁹¹, I. Șarov²⁹² ș. a.

Istoricul Ion Țurcanu publică mai multe studii cu caracter istoriografic, reușind să distingă coraportul dintre caracterul științific și propagandistic al scrisului istoric din Moldova sovietică²⁹³, să definească și să evidențieze „revolta istoriografică” înainte de proclamarea independenței Republicii Moldova²⁹⁴. Același autor, într-un alt studiu teoretic „Istoricitatea istoriografiei”²⁹⁵, examinează statutul istoriografiei, implicațiile politice în scrierea istoriei, dimensiunea teoretică a istoriografiei, reflecții asupra studiilor istorice din RSS Moldovenească și Republica Moldova și propune o privire de sus și de departe asupra scrisului istoric din Moldova de Răsărit, o examinare metodologică și filozofică a acestui fenomen.

Un alt volum al istoricului Ion Țurcanu care se remarcă prin caracterul său bibliografic, cu un număr de peste 16 000 de titluri și indici²⁹⁶, este valoros nu doar prin această listă impunătoare, dar și prin întinsul studiu introductiv intitulat „Scrierea istoriei și modalitățile ei de realizare în cazul Basarabiei și Transnistriei”. Autorul nu se limitează la prezentarea istoriografiei moldovenești, ci abordează problemele fundamentale ale cercetării istorice, în general. Aspectele de fond care pun în lumină valoarea studiului, bazat pe o bogată bibliografie română și străină, sunt reflecțiile teoretice privind rostul și caracterul cercetării istorice, precum și specificul metodologiei științei istorice.

În anul 2006 publică o nouă carte „*Istoria: receptare, cercetare, interpretare*”²⁹⁷, care avea să dezvolte demersul teoretic în scrisul istoric. În această carte semnificația filozofică a procesului istoric este prezentată mai pe larg și mai profund, între altele,

²⁸⁷ A. M. Țaranu, *Istoriografia națională-imperativ al timpului*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1992, nr. 1, p. 6.

²⁸⁸ Nicolae Enciu, *Populația rurală a Basarabiei în istoriografia sovietică (1918-1940)*. În: „Destin Românesc”, 2000, nr. 1; Idem, *Sub semnul renașterii și al adevărului. Zeița Clio la zece ani de independență a Republicii Moldova*. În: „Destin Românesc”, 2001, nr. 4; ș. a.

²⁸⁹ Andrei Eșanu, „*Schimbarea la față*” a istoriografiei din Republica Moldova (1989-2002). În: „Destin Românesc”, 2000, nr. 1; Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Cercetare și carte istorică în Republica Moldova (1989-2003)*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, nr. 3-4 (55-56), 2003, p. 43-60;

²⁹⁰ Demir Dragnev, Ion Jarcuțchi, *Știința istorică din Moldova în anii 1946-2006*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 1-2 (65-66), 2006, p. 3-16; Demir Dragnev, *Institutul de Istorie-una din cele mai vechi instituții academice din Republica Moldova*. În: „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 3 (27), 1996, p. 5-20;

²⁹¹ Leonid Bulmaga, *Istoriografia sovietică moldovenească despre viața social-economică și culturală a satului din anii 60-80*. În: „Revistă de Istorie a Moldovei”, 1993, nr. 1.

²⁹² Igor Șarov, *Basarabia în istoriografia rusă (1812-1862)*. Chișinău, 1995.

²⁹³ Ion Țurcanu, *Istoriografia din Moldova sovietică între știință și propagandă*. În: „Revistă de istorie a Moldovei”, 1994, nr. 3-4, p. 3-17.

²⁹⁴ Idem, *Revolta istoriografică din Moldova sovietică la sfârșitul anilor '80*. În: „Revista istorică”, tom VI, 1995, nr. 5-6, p. 451-470.

²⁹⁵ Idem, *Istoricitatea istoriografiei. Observații asupra scrisului istoric basarabean*, Chișinău, Editura Arc, 2004.

²⁹⁶ Idem, *Bibliografia istorică a Basarabiei și Transnistriei*, Chișinău, Editura Litera Internațional, 2005.

²⁹⁷ Idem, *Istoria: receptare, cercetare, interpretare*. Iași, Junimea, 2006.

și spre exemplul unor experiențe românești. Examinată în ansamblul ei, noua carte pretinde a fi, în cea mai mare parte, o filozofie a istoriei.

Studiul istoricului V. Burlacu²⁹⁸ deconspiră o perioadă tenebră pentru cercetarea istorică din Moldova sovietică, în care factorul politico-ideologic și-a subordonat în întregime scrisul istoric, înregimentându-l în albia propagandei comuniste, iar istoriografia din RSSM în acea perioadă, nu a fost altceva, decât o replică la începutul rescrierii istoriei în România și „falsificatorilor burghezi” din Occident cu privire la istoria și cultura „poporului moldovenesc”.

Astfel, rescrierea istoriei colective a românilor basarabeni, reafirmarea adevărului istoric și demitizarea evenimentelor cruciale din trecutul teritoriului românesc de la est de Prut, rămâne a fi o sarcină fundamentală și complexă a istoriografiei naționale, realizarea căreia corespunde cu aspirațiile de reîntregire a neamului și de integrare a Republicii Moldova în comunitatea europeană. Istoricilor le revine misiunea dificilă de a investiga nu numai cauzele „delirului” regimului totalitar sovietic, consecințele acestuia asupra societății post-totalitare, dar și realizarea unui demers istoriografic complex, purificat de preceptele ideologiei comuniste, reconceptualizat în baza caracterului etnonațional românesc. Acest proces e unul dificil, deoarece necesită reabilitarea memoriei colective a moldovenilor, traumatizată de dominația ruso-sovietică.

Or, în Republica Moldova, procesul de demistificare a istoriei, spre deosebire de cel din alte republici postsovietice, își are particularitățile sale, determinate de orientarea rusofilă și românofobă a istoriografiei moldovenești din perioada sovietică. Revizuirea scrisului istoric fabricat de mașina de propagandă comunistă și depistarea mecanismelor de manipulare la nivel de subconștient va genera o „igienizare” a istoriografiei sovietice și o delimitare strictă dintre mit și realitate.

²⁹⁸ Valenti Burlacu, *Știința istorică în sistemul de propagandă din RSSM (anii 1960-1980). Studiu monografic*. Chișinău, Învățătorul Modern, 2014, 365 p.

DOCUMENTAR

Vladimir Moroza^{*}, Teodor Candu^{**}

ASPECTE CONTROVERSATE PRIVIND ACTIVITATEA LUI GAVRIIL BĂNULESCU-BODONI (PÂNĂ LA 1789) (I)

Viața și activitatea mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni a fost studiată și cercetată de-a lungul a mai bine de două secole de mai mulți cercetători, atât din perspectiva biografiei sale civile cât și a activității duhovnicești. Cu toate acestea, până în prezent, istoriografia problemei este împânzită de mai multe controverse și inexactități, vehiculate în unele studii cu tentă științifică sau de altă natură. Multe dintre neînțelegerile mai vechi sau mai noi se datorează în mare parte unor opinii expuse de contemporani sau de cei care i-au dedicat vieții și activității ierarhului studii speciale, însă nu au încercat să coroboreze corectitudinea datelor expuse de înaintași. Într-un studiu recent dedicat originii și numelui mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, semnat de Elena Chiaburu, se remarcă o „...scrutare a materialului documentar, ... că nici unul din elementele biografice ale lui Gavriil până la numirea ca mitropolit al Moldovei de autoritățile ruse de ocupație în anul 1792, nu este limpede”¹. Deși, în principiu, această opinie este general valabilă, totuși, cu unele date și opinii enunțate și analizate în acest studiu nu suntem de acord și vom încerca să le discutăm în rândurile ce urmează.

Menționăm, mai întâi, că până în prezent, acestei personalități i-au fost dedicate un număr mare de lucrări de o valoare mai mare sau mai mică, printre cele mai documentate până în prezent continuă să rămână, în opina noastră, cele seminate de Axentie Stadnițchi², Vasilii Jmakin³ ș.a. Autorii nominalizați, pentru a elucida problemele puse în discuție, au apelat la surse primare. Primul pe lângă literatura dedicată istoriei ecleziastice din spațiul românesc și Rusia, din secolul al XIX-

^{*} **Владимир Морозан**, доктор исторических наук, профессор кафедры истории предпринимательства и менеджмента С.-Петербургского государственного университета

^{**} **Teodor Candu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM

¹ Elena Chiaburu, *Originea și numele mitropolitului Gavriil Bănulescu Bodoni*, În: „Biserica Ortodoxă din interfluviul pruto-nistean (1813-2013)”, Coord: pr. Dr. Octavian Moșin, conf. univ., dr. Ion Gumenăi, Chișinău, 2013, p. 28-40.

² Авксентий Стадницкий, *Гавриил Банулеско-Бодони, экзарх Молдо-Влахийский и митрополит Кишинёвский*. Кишинёв. 1894.

³ Василий Жмакин, *Митрополит Гавриил Бодони*, În: „Русский Архив”, 1898, № 11, с. 309-377.

lea, a avut posibilitatea să cerceteze documentele din Arhiva Consistoriului Eparhiei Chișinăului și Hotinului. Prin urmare, autorul a reușit să elaboreze unul dintre cele mai documentate studii valabil până astăzi. Cel de-al doilea, la scurt timp după apariția lucrării lui Axentie Stadnițchi, bazându-se pe informațiile aduse de acesta, atrage atenția asupra altor surse, care nu au fost utilizate de biograful lui Gavriil Bănulescu-Bodoni. Acestea se referă la perioada aflării lui Gavriil în fruntea Bisericii Ortodoxe Române, în calitate de mitropolit al Moldovei (1792) și de mitropolit și exarh al Moldovei și Țării Românești (1808-1812), dar și în perioada păstoriei sale în eparhia de Ekaterinoslav, și în calitate de mitropolit al Kievului, date colectate din fondurile Arhivei Sfântului Sinod. Dacă lucrarea celui dintâi autor a fost utilizată pe larg, atât de istoriografia română cât și de cea universală, atunci când s-a pus în discuție unele probleme dedicate păstoriei lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, apoi, studiul lui Vasiliu Jmakin, din varii motive, nu a fost utilizat decât cu mici excepții⁴. Prin urmare, mediul științific a fost lipsit de datele puse în valoare de acest istoric, inclusiv de acele informații care se află teaurizate în Fondul Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse, care astăzi este depozitat la Arhiva Istorică de Stat a Rusiei din Sankt Petersburg. Deși, cele mai multe date, din studiul lui Vasiliu Jmakin se referă la perioada păstoriei lui Gavriil Bănulescu-Bodoni la Poltava și Kiev, totuși, aceste date, ne-au stârnit curiozitatea de a identifica unele dintre documentele folosite pentru elaborarea acestuia. În acest sens, am beneficiat de bunăvoința domnului Vladimir Moroșan, profesor la Universitatea din Sankt Petersburg, care ne-a susținut în intențiile noastre, identificând în fondul, la care anterior a apelat Vasiliu Jmakin, o serie de materiale pe care ni le-a pus la dispoziție, motiv pentru care îi aducem sincere mulțumiri și pe această cale. Între acestea, un interes aparte prezintă dosarul ce se referă la arhimandritul Gavriil, care în 1787 a revenit în Rusia, în Eparhia Ekaterinoslavului. Acest dosar cuprinde corespondența purtată în decembrie 1787 – februarie 1788 de către arhiepiscopul Ambrozie Serebrenikov cu Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse, relativ la arhimandritul Gavriil Bănulescu-Bodoni. Dosarul pe lângă informațiile de procedură aplicate persoanelor sosite din afara hotarelor Imperiului Rus referitor la acceptarea lor în serviciul Bisericii ruse, cuprinde date despre activitatea lui Gavriil Bănulescu-Bodoni în primii ani de viață, precum și informații din perioada de până la revenirea sa în Moldova, în anturajul arhiepiscopului Ambrozie Serebrenikov.

Dosarul de care am amintit mai sus, pe lângă adresa arhiepiscopului Ambrozie către Sfântul Sinod din 17 decembrie 1787 și încheierea Sfântului Sinod pe această problemă, mai cuprinde: cartea mitropolitului Gavriil Callimachi de ridicare la rang de arhimandrit a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni; scrisoarea de recomandare a mitropolitului Leon Gheuca din 18 iulie 1787 către autoritățile bisericești și imperiale din Rusia; pașaportul emis de viceconsulul rus de la Iași de liberă trecere a hotarului pe numele arhimandritului Gavriil Bănulescu-Bodoni; un extras din statele de personal ale Seminarului Teologic de Slaveansk (Poltava) din anii 1782-1783 referitor la activitatea ieromonahului Gavriil în această instituție în timpul când în fruntea

⁴ Un studiu care se face referire la acest autor a fost realizat de Antim Nica, *Monahismul în Basarabia (1812-1918)*, Bălți, 1940.

eparhiei se afla Nichifor Theotochi; scrisoarea de recomandare a domnului Alexandru Ioan Mavrocordat etc. Deși, despre unele din aceste acte aflăm și din datele, pe care le pune în valoare Axentie Stadnițchi⁵, respectivele acte până în prezent practic nu sunt cunoscute și folosite pentru a soluționa problemele legate de viața și activitatea lui Bănulescu-Bodoni. În cele ce urmează respectivele documente vor servi la clarificarea unor momente controversate ale biografiei marelui ierarh al Bisericii Ortodoxe Ruse și Române, pe care le semnalează și Elena Chiaburu în studiul amintit.

Dar mai întâi este nevoie să îngăduim asupra unor aspecte din studiul cercetătorului ieșean, care, deși cunoaște și amintește despre lucrarea semnată de Axentie Stadnițchi, a luat la bază o traducere a acestei lucrări, realizată la Chișinău în 2004, „chiar dacă este o ediție cu multe greșeli”, după cum însăși observă autoarea, făcând referire la recenziile semnate de Maria Danilov și Nicolae Fuștei.

În pofida acestei situații, Elena Chiaburu pune în discuție problema originii lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, examinând ipoteze despre obârșia transilvăneană, câmpulungeană și a celei rusești, sugerând ideea despre o eventuală origine malorusă (ucraineană) a ierarhului. Ultimele două ipoteze, în opinia noastră, sunt fanteziste și nu merită nicio atenție.

Deși, analizează principalele opinii expuse de diverși autori, începând cu secolul al XIX-lea, din textul studiului nu deslușim, care totuși a fost originea marelui ierarh, autoarea lăsând acest subiect deschis.

Făcând referire la „ipoteza originii transilvănene”, E. Chiaburu apelează la datele furnizate de Filaret Scriban și Axentie Stadnițchi, inclusiv inscripția de pe piatra funerară de la mănăstirea Căpriană, însă din felul cum tratează problema nu reiese că informațiile expuse de acești autori sunt o dovadă elocventă, în această privință. Astfel se iscă întrebarea, care document, în opinia domniei sale, ar putea constitui dovadă certă, poate vreun act de stare civilă sau altă consemnare cu privire la nașterea, dacă nu a marelui ierarh, atunci a vreunuia dintre frații sau surorile sale? În această ordine de idei, menționăm că o asemenea dovadă este imposibil de a fi depistată, având în vedere faptul că actele de acest gen au fost introduse în Transilvania, abia în anii 80 ai secolului al XVIII-lea.

Cu toate acestea, considerăm meritorie semnalarea de către E. Chiaburu a unor inadvertențe ce s-au strecurat, de-a lungul timpului, în lucrările biografice, cum ar fi problema legată de denumirea localității de origine a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni. Avem în vedere aici cazul Bistriței, care în scrierile ulterioare, la unii autori, apare cu denumirea de Bistrița-Năsăud, sau cazul Transilvaniei care în documentele rusești este atestată cu numele de Semigradia, considerând această denumire drept o localitate.

Cu toate incertitudinile, pe care autoarea le are în privința originii ardeleni a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, totuși, credem că informația expusă, atât de Filaret Scriban, dar mai cu seamă cea susținută de Axentie Stadnițchi, referitoare la baștina mitropolitului Gavriil – orașul Bistrița din Transilvania – trebuie considerată adevărată, deoarece această origine este confirmă și într-o informație alcătuită la 1788, pe baza datelor din Arhiva Sfântului Sinod, prezentate încă în 1783-1784, de arhiepiscopul de Slaveansk, Nichifor Theotochi. Chiar dacă am admite că datele trecute

⁵ Stadnițchi, pp. 58., pp. 60-61

pe lespedea funerară de la mănăstirea Căpriană ar fi eronate, informația prezentată Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse, cu aproape patru decenii mai înainte, exclude orice îndoială în această privință.

O altă problemă care a trezit nedumerirea Elenei Chiaburu ține de sintagma „școala normală”, folosită de Axentie Stadnițchi în lucrarea sa și preluată apoi de autorii care au scris despre viața și activitatea mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni. Deși, autoarea recunoaște că traducerea din 2004 a lucrării amintite abundă în date eronate, totuși, greșelile strecurate în ediție sunt atribuite autorului studiului publicat cu 110 ani mai înainte, dar nu sunt puse pe seama traducătorului/editorului recent. Pentru a clarifica această problemă este necesar să revenim la modul cum A. Stadnițchi tratează acest subiect: „La vârsta de nouă ani de la naștere, tânărul Grigorie Bănulescu, cu mijloacele unchiului său, care a observat la el capacități nu rele, merge la școala normală a Sedmigradiei (ceva asemănător cu școlile noastre urbane contemporane), și aici studiază printre altele, limbile latină și slavă”⁶. Din acest citat rezultă clar că Axentie Stadnițchi, prin termenul de „școală normală” nu are în vedere, ceea ce înțelegem noi astăzi, adică școală de pregătire a viitorilor învățători, la care face referire Elena Chiaburu. Totodată, pentru oricine traducerea ad-literam a îmbinării „в Седмиградскую нормальную школу”, fără a ține cont și de explicația dintre paranteze, va genera aceeași confuzie. Deci, această sintagmă nu trebuie pusă pe seama autorului, adică a lui Axentie Stadnițchi, ci trebuie atribuită celui care a tradus textul, lucru care, în opinia noastră, trebuia să fie consemnat de Elena Chiaburu.

Revenind la esența problemei, adică a locului unde și-a făcut studiile marele ierarh, conform unor izvoare de epocă, – facem referință la aceeași informație din 1788, – este consemnat că „a studiat în Transilvania în diverse gimnazii limba latină. În anul 1765 și-a început studiul în clasele inferioare, până în anul 1773, când a ajuns la teologie”.

Deci, din această informație, fie ea și nu prea bogată în detalii, trebuie să constatăm că în intervalul cuprins între anii 1765 și 1773 viitorul mitropolit și-a făcut studiile instituții gimnaziale din Transilvania, începând cu clasele inferioare și încheind cu teologia. Nu este exclus că în perioada respectivă, Bănulescu-Bodoni să fi vizitat unele orașe din Ungaria, inclusiv Budapesta, după cum consemna și Axentie Stadnițchi.

O informație ce trebuie analizată minuțios se referă la anul 1771, când, potrivit opiniei lui A. Stadnițchi, tânărul Grigorie Bănulescu-Bodoni, fiind nemulțumit de studiile din Imperiul Habsburgic, merge la Kiev pentru a studia la Academia de aici și unde timp de doi ani ar fi audiat științele teologice. Informația respectivă trebuie privită atent și coroborată cu datele documentare, în cazul în care acestea există. Faptul care ne determină să exprimăm anumite rezerve se datorează extrasului din 1788 din arhiva Sfântului Sinod, document în care nu se conține nici cea mai vagă informație în această privință. Or, conform uzanțelor, în formularele de serviciu al absolvenților școlilor teologice, dar în mod special a celor de la Academia Teologică din Kiev, această informație trebuia să fie indicată obligatoriu.

⁶ Stadnițchi, p. 52.

Bazându-ne pe aceste informații, prin sintagma „școala normală” din Sedmi-grad (Semigrad), pe care o folosește Axentie Stadnițchi, trebuie să înțelegem că tânărul Grigorie Bănulescu-Bodoni și-a făcut studiile în mai multe instituții de învățământ din Transilvania, care aveau statut de gimnaziu, adică o școală urbană (городское училище) cum o numea același autor. Astfel, în cadrul respectivelor instituții el a obținut cunoștințe, inclusiv de limbă latină și teologie.

Nu ne vom opri aici asupra veridicității opiniilor expuse de Elena Chiaburu în legătură cu locul de baștină ale membrilor familiei lui Gavriil, deoarece în mare parte criticile sunt justificate, dar, totuși, necesită a fi nuanțate și nu trecute pe seama autorului de la care au fost preluate, adică a lui Axentie Stadnițchi, dar nici a traducătorului, însă este corect de a face referire la sursa primară la care a apelat acesta la redactarea lucrării, unde nu este exclus să apară aceleași date și să nu soluționeze problema.

Cât privește ipoteza originii câmpulungene a familiei lui Bănulescu-Bodoni ea nu trebuie de exclusă din cercetare. Dacă ipoteza transilvăneană arată locul nașterii ierarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni, cea câmpulungeană vorbește despre eventualele rădăcini moldovenești ale familiei marelui ierarh. În esență, ipotezele despre cele două origini nu se exclud una pe alta, ele se completează reciproc. Faptul că în documentele câmpulungene nu este atestat nici un reprezentant al neamului Bodoni (Bodone), nu rezultă că acesta nu ar fi existat, deoarece deseori, unele persoane pot să apară în documente pe parcursul vieții doar cu numele de mirean, sau uneori și cu indicarea locului de trai sau a locului unde deține vreun anumit bun. Situația trebuie analizată atent, iar până la identificarea elementului ce ar confirma sau infirma această ipoteză, ea va fi viabilă.

După ce-și încheie studiile în școlile primare și secundare din Transilvania, și, probabil, după cursurile de la Academia din Kiev, conform opiniei aceluiași Axentie Stadnițchi, Bănulescu-Bodoni va pleca imediat în Grecia, spre a-și desăvârși studiile de limbă greacă. Totuși, înainte de-a merge în această călătorie de definitivare a instruirii sale, acesta a trecut prin București în Țara Românească, unde a și început studiul limbii elene. Pentru a nu vorbi gratuit în această privință este mai util să apelăm la textul izvoarelor. Astfel, din extrasul de pe formularul de serviciu pentru 1782-1783 din Arhiva Sfântului Sinod aflăm că: „... în Țara Românească, în orașul București, și în Grecia, pe insulele Chios și Potamos, a învățat limba greacă vorbită și elină, în Transilvania, în orașul Năsăud și școală imperială, i-a învățat pe alții limba latină timp de peste un an”. Sesizăm, așadar, că una dintre primele vizite efectuate de Gavriil Bănulescu-Bodoni a fost cea de la București, în Țara Românească, de unde a mers în Grecia pe insula Chios și la Potamos, unde a însușit limba greacă. Din Grecia, după o perioadă de peste un an, a revenit în Transilvania, la Năsăud, unde a activat în calitate de învățător de limba latină. Deci, datele respective confirmă multe din informațiile prezentate de Axentie Stadnițchi în lucrarea sa editată în 1894, deși evenimentul aflării sale la București este reflectat mai puțin. Referitor la momentul trecerii sale spre Grecia, cel mai probabil acest lucru s-a întâmplat abia în 1774, după încheierea păcii de la Kuciuk-Kainargi. Deci, Bănulescu-Bodoni s-a aflat la București în intervalul 1773, anul când și-a încheiat studiile, și 21 iulie 1774, data când s-a semnat pacea dintre Rusia și Imperiul Otoman. Argument în acest

sens servește și faptul că pe durata războiului autoritățile militare de ocupație ruse au instituit un regim restrictiv pentru trecerea persoanelor de la sud de Dunăre în Țările Române și respectiv în direcția opusă. În aceste condiții, un supus austriac, după cum era la acel moment tânărul Grigorie Bănulescu-Bodoni, nu putea primi nicidecum permisiunea de a merge în Grecia, pentru a-și desăvârși studiile. Deci, perioada aflării acestuia în Grecia trebuie încadrată între a doua jumătate a anului 1774 și până în anul 1776, când va reveni în Transilvania, de această dată la Năsăud, unde va profesa în calitate de dascăl de latină la școala imperială din acest oraș.

Nu vom insista aici asupra motivelor ce l-au determinat să părăsească Transilvania, ele sunt redată de A. Stadnițchi, fie și într-o expunere cam tendențioasă. Ne vom rezuma doar la informația că în 1777 trecea în Moldova, unde păstorea Gavriil Callimachi. Primind protecția înaltului ierarh, a activat în calitate de preparator privat, apoi a fost primit în calitate de dascăl la Școala domnească din Iași, la care activa și viitorul episcop de Slaveansk, Nichifor Theotochi. S-a aflat la Iași mai bine de doi ani, după care revine la sud de Dunăre, de această dată la Constantinopol, unde în cadrul mănăstirii Adormirii Maicii Domnului a fost tuns în monahism de Parthenie al Cerniei. Tunderea în monahism în mănăstirile de la Athos sau de la Constantinopol, erau percepute în lumea ortodoxă și în special în spațiul românesc ca un lucru de mare cinste, dar și mai facil decât în țările, unde autoritatea Bisericii Ortodoxe nu era afectată de autoritatea altor confesiuni și religii, unde rigiditatea în respectarea prescripțiilor canonice era mai bine urmărită.

După tunderea în monahism Gavriil Bănulescu-Bodoni își continuă studiile la școala de la Potamos, însă din cauza ciumei ce izbucnise acolo va fi nevoit să părăsească renumita școală și să revină în Moldova, unde va fi hirotonit, la Roman, la 31 august 1781, ca ierodiacon, iar la 1 septembrie va fi ridicat în treapta de ieromonah. Conform aceluiași extras, întocmit în 1788, hirotonirea lui Gavriil s-a făcut în cadrul mănăstirii Adormirii Maicii Domnului din orașul Roman, cu învoirea mitropolitului Gavriil Callimachi, de către Sofronie, arhiepiscop titular al Procopoliei. În același izvor, este specificat că, în timpul celei de-a doua șederi în Moldova, a deținut funcția de protodiacon, care avea datoria să propovăduiască în limbile română și grecească în catedrala mitropolitană din Iași.

Din același formular de serviciu a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, pentru anii 1782-1783, reiese că despre trecerea sa în Rusia, în 1782, Sfântul Sinod nu a fost notificat. Totuși, din datele oferite de A. Stadnițchi, în baza unui formular similar de pe când acesta deținea funcția de rector a Seminarului din Poltava, reiese că în luna iulie 1782 el ajunsese în Poltava, fiind primit de arhiepiscopul Nichifor Theotochi, care l-a promovat în funcția de prefect și dascăl al acelei instituții de învățământ teologic. A deținut respectiva funcție o perioadă foarte scurtă, fiind nevoit, din cauza stării proaste de sănătate și necesității de a-și schimba locul de trai, să solicite demisia și permisiunea de a se reîntoarce în Moldova. În privința demisiei pot fi luate în considerare și eventualele neînțelegeri ce le-ar fi avut viitorul ierarh cu colegii (și nu este exclus cu discipolii săi). Totuși, atâta timp cât nu există mărturii clare în această privință este dificil și credem injust de a o dezvolta. Despre starea precară a sănătății sale ne mărturisește unul dintre discipolii săi de seamă I. I.

Martînov⁷. Momentul deși s-a produs în timpul celei de-a doua șederi la Poltava, pe când deținea funcția de rector a Seminarului Teologic de acolo, totuși datele prezentate în cadrul acestuia merită a fi semnalate.

După ce relatează despre studiile sale făcute la sfârșitul secolului al XVIII-lea la Seminarul Teologic din Poltava, Martînov, făcând o apreciere pozitivă dascălilor săi, notează: „Dascălii mei au fost niște oameni demni de funcțiile ce le ocupau. Amintesc, aici pe unul dintre ei, ieromonahul Gavriil, care pe când avea acest rang ne învăța filosofia și limba greacă, iar apoi în rang de arhimandrit, deținând funcția de rector, ne învăța numai limba greacă”⁸. Referindu-se la starea precară de sănătate a dascălului său, Martînov nota: „Rectorul seminarului, arhimandritul Gavriil, din cauza deselor accese de boală, a renunțat la predarea limbii grecești și în locul său m-a numit pe mine. Preasfințitul (Ambrozie Serebrenicov – n.n.) m-a chemat la sine și mi-a adus la cunoștință, și binecuvântându-mă, mi-a poruncit să preiau această îndatorire, nepermițându-mi să continui audierea teologiei. Sunt bucuros, mi-a zis el, că un bărbat atât de învățat te-a găsit destoinic ca să-l înlocuești. Aceasta s-a întâmplat la începutul anului 1788”⁹.

În aceeași ordine de idei, este semnificativ dialogul dintre Martînov și un grup de colegi, selectați pentru a-și face studiile de învățători, la Sankt Petesburg, la mănăstirea Aleksandr Nevski, cu arhiepiscopul Ambrozie Serebrenikov. După ce grupul își luase rămas bun de la toată lumea, arhiepiscopul Ambrozie îi întrebase dacă și-au luat rămas bun de la toți și după ce i-au răspuns că de la toți, arhiepiscopul i-ar fi întrebat:

„- Ați fost la rector?

Noi am rămas încremeniți. – Nu am avut niciun răspuns.

- Cum! La cel dintâi conducător al vostru n-ați fost?

- Noi nu am îndrăznit să-l deranjăm, a replicat unul dintre noi, deoarece el este foarte bolnav. – Iar eu nu am îndrăznit să spun niciun cuvânt, deoarece mi-am dat seama că suntem tare vinovați.

- Cu atât mai mult erați datori să vă luați rămas bun de la el, că poate, ultima dată îl veți vedea.

Noi ne-am aruncat la picioarele arhipăstorului să ne cerem iertare.

- Nu! Această faptă nu poate fi iertată, ne-a zis el cu severitate. Acum mergeți cu caleașca mea la el, binevoiți să-i raportați, că eu v-am trimis, să-i recunoașteți despre fapta voastră față de el și cereții iertare și să-mi aduceți adeverință în scris, că v-a iertat, iar dacă nu vă va ierta, să nu vă așteptați că o veți avea și de la mine.”

Martînov, în acest context, recunoștea că „nu boala rectorului a fost motivul care ne-a provocat că noi nu am fost la el să ne luăm rămas bun, dar calculul care este specific tinerilor, de a-i respecta doar pe cei, care au mai multă influență asupra lor și îi scapă din vedere pe cei care nu o au”. Autorul acestor amintiri mai remarca

⁷ *Записки И. И. Мартынов. 1 Автобиография*, În: „Паметники новой Русской Истории”. Сборник исторически статей и материалов, издаваемый В. Кашпиревым, Том 2, С.-Петербург, 1872, с. 68-73.

⁸ *Ibidem*, pp. 69.

⁹ *Ibidem*, pp. 71.

faptul că „rectorul de fapt nu se implica în afacerile seminarului, acesta de fapt a fost motivul vinovăției noastre, pe care poate nu am fi comis-o dacă am fi avut mai mult timp la pregătire. Noi deja ne-am luat rămas bun de la plecarea la Peterburg, cunoscând caracterul aspru al rectorului și natura perfidă a faptei noastre.

Dar nu am avut de ales. Ne-am pornit la rector în oraș, învinuindu-ne în drum unul pe altul, că nimănui nu i-a trecut prin cap acest lucru. Sosind la rector, noi am făcut totul ce ni s-a poruncit. – Dumnezeu să vă ierte, ne-a zis el, eu nu v-aș fi permis din cauza bolii mele, măcar să și fi venit la mine. După aceea ne-a dat o scrisoare pe numele preasfințitului”.

Primind iertarea și mărturia în scris, arhiepiscopul Ambrozie le-ar fi zis: „Mulțumiiți bunăvoinței rectorului, fără aceasta nu ați fi mers voi la Petersburg. Acum vă iert și eu”. Apoi, același s-a adresat autorului acestei mărturii: „ – Mă mir, cum voi ați putut să uitați de cel dintâi conducător al vostru, continuând. Iar tu, – adresându-mi-se, mai mult decât ceilalți ești vinovat. El a fost învățătorul tău, el te-a recomandat în locul său, el este binefăcătorul tău și tu l-ai uitat. Dacă voi vă uitați binefăcătorii, Domnul vă va da uitării”¹⁰.

Din acest pasaj se observă clar că deși Bănulescu-Bodoni, imediat cum a revenit în Rusia, a reușit să fie numit în funcția de rector a Seminarului Teologic din Poltava, totuși din cauza fie a bolii, fie din alt motiv, nu se preocupa de treburile instituției pe care urma s-o administreze. Fapt, care în pofida caracterului său aspru, remarcat de unul dintre elevii săi, nu se bucura de mare autoritate în rândul seminaștilor.

Revenirea în Moldova a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni poate fi pusă și pe seama impedimentelor ce le întâmpina acesta cu promovarea sa pe scara ierarhică. În Rusia, după reformele lui Petru I și în special după cele ale Ecaterinei a II-a, pentru a promova în ranguri ecleziastice înalte era necesar de mai multe abilități, inclusiv de ordin politic. Astfel, la scurt timp, după revenirea în Moldova, Gavriil Bănulescu-Bodoni a fost desemnat în calitate de exarh al mănăstirilor din Episcopia Hușilor, iar în primăvara anului 1785 a fost ridicat la rangul de arhimandrit al Mitropoliei Moldovei. A fost apreciat în cartea mitropolitului Gavril Callimachi, drept „cuviosul între cuvântăreți”, această sintagmă accentuând predilecția lui Gavriil Bănulescu-Bodoni spre predici.

Printre documentele aduse în discuție este și copia scrisorii de recomandare, dată de fostul domn Alexandru Mavrocordat, în care se relatează despre episodul privind numirea lui Gavriil Bănulescu-Bodoni ca episcop al Romanului, dând vina pe urmașul său la tron Alexandru Ipsilanti, că nu l-ar fi aprobat în funcția dată, subiect care urmează să fie analizat cu mai mare precauție.

În istoriografia problemei este suficient de mult reflectat subiectul despre venirea în fruntea respectivei eparhii a episcopului Iacov Grecul, în jurul căruia, un rol aparte l-a avut de jucat același domn Alexandru Ioan Mavrocordat, în special despre datoritiile ce le-ar fi lăsat acest ierarh după moartea sa subită din 25 octombrie 1786. Astfel, perioada dintre 25 octombrie – decembrie 1786 se inițiază procesul de alegere a unui nou ierarh la Roman, când în calitate de candidat susținut de cler și

¹⁰ *Ibidem*, pp. 72-73.

țară ar fi fost și arhimandritul Gavriil Bănulescu-Bodoni, care conform mărturiilor domnului Alexandru Ioan Mavrocordat, chiar ar fi fost acceptat de el, rămânând să se treacă la ceremonialul de hirotonisire în rang de episcop. Din cauza schimbării de domnie, însă urmașul său nu ar fi acceptat această alegere sub motiv că o anumită perioadă ar fi locuit în Rusia. În cele din urmă, în perioada decembrie 1786 – iulie 1787, a fost reluat din nou procesul de alegere a episcopului de Roman, iar printre candidații la acest post nu mai figurează Gavriil Bănulescu-Bodoni. Drept rezultat, în iulie 1787, în fruntea eparhiei date a fost ales Antonie Putneanul.

Nemulțumit de această situație, Gavriil Bănulescu-Bodoni decide să revină în Rusia. Astfel, la 18 iulie 1787, primea de la Leon Geuca carte de învoire de a pleca din Moldova în Rusia, obținând și bilet sau pașaport de trecere liberă a hotarului. Ajungând la Poltava, reușește să se apropie de curtea domnului în exil Alexandru Mavrocordat, care-i acordă, atât sprijin material, cât și moral, inclusiv cea scrisoare de recomandare, pe care a publicat-o A. Stadnițchi în 1894.

Așadar, actele și informațiile analizate mai sus, dar în mod deosebit documentele ce urmează în continuarea studiului de față aduc clarități referitoare la locul de naștere a marelui mitropolit, educația acestuia atât în școlile din Transilvania, cât și în cele de peste hotarele ei, din Țara Românească, la Chios, Potamos etc. De asemenea, documentele fac lumină asupra unor aspecte ale activității didactice și carierei ecleziastice a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni.

Anexă

Nr. 1. 1785, martie 14. – *Gavriil Callimachi arhiepiscop, mitropolit al Moldovei, dă mărturie ieromonahului Gavriil Bănulescu-Bodoni, exarhul Episcopiei Hușilor, cu privire la numirea sa în rang de arhimandrit al Mitropoliei.*

Gavriil cu mila lui D(u)mnezeu arhiepiscop, mitropolit Moldaviei.

De vreamă că din începutul alcătuirii a bisericeștii ierarhii, după urmarea ceii cerești Sf(ă)nta Soborniceasca și Apostoleasca Biserica noastră, s-au obicinuți a avea osăbite rânduele și dregătorii bisericești împărțite către slujitorii tainilor cei din tagma bisericească.

Drept aceia, și smereniia noastră socotind am ales pre cuviosul între cuvântăreți, ieromonahul chir Gavriil, exarhul Sf(i)ntei Episcopii Hușului, pre carile ca pre un vreadnic și cinstit la cuviința petreacirii sale, prin a noastră arhierescă volnicie, l-am învrednicit cinstii arhimandriei, hirothesindu-l arhimandrit Sf(i)ntii Mitropoliei noastre, și rânduind ca să-și aibă cuviincioasa cinste după steapena aceștii vrednicii între clirosul bisericesc a păstoriei noastre, cum și de către cei politicești fii ai Sf(i)ntei Biserici, poftim să fie cunoscut cu socotința cinstii sale ca un dregător a tagmii bisericești.

Pentru care i să dă de la noi și această adeverire în scris spre încredințarea.

1785 mart(ie) 14.

Gavriil mitropolit Moldaviei <m.p.>

Arhiva Istorică de Stat din Rusia, Fond Sfântul Sinod – 796, inv. 68, d. 505, f. 4. Original, (în continuare - AISR).

Nr. 2. 1787, iulie. – *Viceconsulul Rusiei din Iași eliberează pașaport de liberă trecere în Rusia arhimandritului Gavriil Bănulescu-Bodoni.*

По указу Ее Величества государыни императрицы Екатерины Алексеевны самодержицы Всероссийской и прочее, и прочее, и прочее.

Объявитель сего архимандрит Гавриил, бывший пред сим в Словенской семинарии профектором и философии учителем и уволенный от туда за приключившимися ему болезни сюда для перемены воздуха, а ныне по выздоровлении своем и по своему желанию едет паки в Россию для определения себя в поминаемое свое звание, которому и прошу в принадлежащем пути чинить свободный и беспрепятственный пропуск в уверение чего дан сей за моим подписанием и с приложением канцелярской печати Яссы. Июля 1787.

Ее императорского величества всемилостивейшей государыни моей надворный советник и вице консул в Молдавии и Яссах

подпись

печать

л. 2 об. На оборотной стороне подорожного документа написано:

Прописанного в сем следующего через Польшу из Молдавии города Ясс которого волхвы о польском пограничном карантине окуриван и осмотриван и ко выдержанию

И оног явился здоровым с коего и выпущен сего 1787 году, августа 8 дня.

Traducere:

Conform cu Decretul magesității sale împărătesei Ecaterina Alexeevna, auto-crată a toată Rusia, ș.a.

Cel care-l va prezenta pe acesta, arhimandritul Gavriil, care a activat în trecut în calitate de prefect și dascăl de filosofie pe lângă Seminarul din Slaveansk, și care a fost eliberat din funcție pe motiv de boală și care a venit aici pentru a schimba mediul, iar acum după ce s-a însănătoșit și din propria sa voință merge în Rusia pentru a fi numit după rangul său, pentru care rog să i se faciliteze călătoria prin acordarea de trecere liberă și fără impedimente.

Astfel i-a fost eliberat prezentul sub semnătura mea și cu aplicarea pecetei cancelariei. Iași. Iulie. 1787.

Al măriei sale imperiale, preamiloștivei stăpâne a mele, consilier de curte și vice-consul în Moldova și Iași.

Semnătura.

L. P.

f. 2. Pe verso biletului de călătorie este notat:

Cel înscris în prezentul care merge din Moldova, din orașul Iași, prin Polonia, care de medici în carantina de la hotarul polonez a fost afumat și examinat, și reținut, constatându-se că este sănătos a fost eliberat acum la 8 zile, august, anul 1787.

AISR, Fond Sfântul Sinod - 796, inv. 68, d. 505, f. 2-2v. Original.

Nr. 3. 1787, iulie 18. – *Leon Gheuca arhiepiscop, mitropolit al Moldovei, dă scrisoare de recomandare arhimandritului Gavriil Bănulescu-Bodoni, care merge în Rusia.*

Перевод с греческого

Леон божьей милостью архиепископ и митрополит всей Молдавии.

Имела всегда и имеет великую нужду, как прочия наша митрополия в таких мужах, каков есть объявите, сея наша ставильные грамоты словеснейший и преподобнейший в иеромонахах господин архимандрит Гавриил, родом влах, а отчеством трансильванец, муж учением и добродетелей украшенный, и обет свой не словом токмо, но паче делом ясно доказующий, и усердный во истину творит и учит по благодати, что иным довольно известно. Чего ради и прежде нас бывший блаженные памяти честный митрополит господин Гавриил прежде определил его в наше общем училище учителем латинского языка, а потом и проповедником в нашей митрополии поставил, так как с латинским купно и эллинский и наш молдавский язык довольно знающего. В прохождение же времени, как сей муж во всем благоуспевал, и преумножал в таланте, заблагосудил предшествовавший нам архиерей достойно почтить его церковным чином, и тако произвел его во архимандриты в нашей метрополии.

А понеже и при нас прежние свои должности не токмо не упущал, но и паче в оные успевал, с прохождением купно лет свидетельствующих непорочность его жития. Честность нравов, и непреложность намерений того ради побудил и нас к щедрому награждению его, когда бы намерением нашим поспешествовали и самые действия. Но как часто случается, что действия наши управляются не по воле нашей, тогда рады мы при всем тщании не могли совершить желаемого. Ныне же вознамерился реченный архимандрит ради своей пользы от сюда удалиться, ибо мы не без прискорбия душевного позволили ему по его праведному прошению отправиться, куда он заблагорассудит. Почему просим всех, к которым он придет, возлюбленных братий во святом духе, и сослужителей нашего смирения, и прочих всех христоимениты к чиновных и простых, благосклонно и с любовью принимать реченного архимандрита и достодолжно нашему по чистой совести свидетельству верить и не сомневаться в том, что сей муж не подлежит нашему подзору.

Писано в Яссах, Молдавской нашей метрополии, и своеручно подписано, и нашей метрополии архиерейской печатью утверждено. В лето 1787 июля 18.

Леон митрополит молдавский

Перевод 7 января 1788 года.

Traducere:

Traducere din limba greacă.

Leon cu mila lui Dumnezeu, arhiepiscop și mitropolit a Întregii Moldovei.

Mitropolia noastră asemni altora a avut și are o mare nevoie de asemenea oameni, după cum este ce-l amintit în această a noastră carte de recomandare preacuviosul ieromonah chir arhimandrit Gavriil, de origine este român și de patrie

transilvănean, bărbat înfrumusețat cu învățătură și bunăcuviință, și angajamentul ce și l-a luat nu numai prin cuvinte, dar și prin fapte îl dovedește, și foarte străduitor face și învață întruadivăr după cuviință, pentru ce și altora le este foarte cunoscut. Pentru care și înaintașul nostru să-i fie veșnică amintirea, cinstitul mitropolit Gavriil, mai înainte l-a numit la noi la școala generală învățător de limba latină, apoi și propovăduitor la Mitropolia noastră l-a pus, întrucât cunoaște foarte bine limbile latină și elinească, asemenea și limba noastră moldovenească. Și cu trecerea timpului întrucât acest bărbat în toate reușea să se manifeste, și înmulțindu-și calitățile, l-au convins pe arhierul predecesorul nostru să-l cinstească cu rangul de arhimandrit în cadrul Mitropoliei noastre.

De asemenea, și-n timpul păstoriei noastre toate îndatoririle nu numai nu le lăsa, dar și mai mult în toate reușea, cu trecerea anilor s-a dovedit nestatornicia vieții sale, firea sa cinstită și curatele sale intenții ne-au făcut pe noi să-l remunerăm cu dărnicie, când intenția noastră au contribuit și acțiunile în sine. Dar după cum deseori se întâmplă, că acțiunile noastre sunt dirijate nu numai de voința noastră, atunci fiind noi bucuroși, cu toată strădania nu am putut să săvârșim cele dorite.

Acum, însă, a hotărât amintitul arhimandrit pentru folosul său să meargă de aicea, lucru care ne-a făcut pe noi nu fără mâhnire sufletească i-am dat voie după dreapta sa rugămintă să meargă acolo unde va dori. Pentru aceia îi rugăm pe toți, la cine va sosi el, iubiți frați întru Sfântul Duh, și coslugitori a smereniei noastre, și alți dregători și oameni simpli creștini, cu bunăvoință și dragoste să-l primiți pe numitul arhimandrit cu mărturia noastră dată cu sovesti cinstită să-i dați crezare și să nu puneți la îndoială, că acest om nu este sub nici o bănuială.

Scrisă la Iași, în a noastră Mitropolie a Moldovei, și iscălită de noi, și întărită cu pecetea noastră arhierască, în Anul 1787, iulie 18.

Leon mitropolit al Moldovei.

Tradusă la 7 ianuarie, anul 1788.

AISR, Fond *Sfântul Sinod* – 796, inv. 68, d. 505, f. 8. Copie, traducere în rusă de pe originalul în limba greacă.

RECENZII

CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHÉ ÎN IMPERIUL HABSBURGIC (1691-1830). RECUPERAREA UNEI IDENTITĂȚI CULTURALE / OLD ROMANIAN BOOK IN THE HABSBURG EMPIRE (1691-18130). RECOVERY OF A CULTURAL IDENTITY.

IOAN CHINDRIȘ, NICULINA IACOB, EVA MÂRZA,
ANCA ELIZABETA TATAY, OTILIA URS, BOGDAN CRĂCIUN, ROXANA
MOLDOVAN, ANA MARIA ROMAN-NEGOI.
STUDIU INTRODUCȚIV: EVA MÂRZA. EDITURA MEGA,
CLUJ-NAPOCA, 2016, 1013 P.

Recent a apărut la editura MEGA din Cluj-Napoca o monumentală lucrare, care include între coperti un catalog de carte românească veche, tipărită în centrele tipografice din Imperiul Habsburgic în perioada 1691-1830, fiind parte a proiectului cu același titlu, desfășurat la Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia în perioada 2011-2016. Ideea elaborării unui asemenea repertoriu este atribuită regretatului cercetător Ioan Chindriș, care a întocmit un număr impresionant de fișe în urma cercetărilor în bibliotecile și arhivele din țară și de peste hotare.

Colectivul de alcătuitori sunt bine cunoscuți și apreciați, prin lucrările lor, în mediul științific, încât efortul depus și materializat în acest repertoriu de carte românească veche este îndreptățit pe deplin, manifestat prin acribia și pedantis-mul de care au dat dovadă în procesul de investigație științifică. Cartea românească veche a fost

cercetată de înaintașii culturii naționale. În spațiul românesc au apărut numeroase lucrări bibliografice, încă din secolul al XIX-lea, în care au fost descrise sau repertoriate cărțile vechi, însă prezenta lucrare, prin structură și seriozitate, poate fi apreciată ca una dintre cele mai reușite și cele mai complete printre cele apărute până în prezent.

Lucrarea este structurată în două părți. Prima parte conține un amplu studiu introductiv, iar cea de-a doua prezintă catalogul cărților vechi românești, tipărite în centrele din Imperiul Habsburgic în perioada 1691-1830. Cadrul cronologic inferior al repertoriului este motivat de către autori prin începutul dominației habsburgice asupra Transilvaniei în 1691, iar cel superior corespunde cu sfârșitul perioadei vechi a cărții românești, adică anul 1830.

Consistentă *Introducere* (p. 5-64) în limba română, urmată de varianta engleză (p. 65-129), elaborată cu tenacitate de prof. univ., dr. Eva Mârza și tradusă de Carmen Borbely argumentează necesitatea elaborării unei atare lucrări și ne ajută să cunoaștem mai multe despre trecutul cărții românești, tipărită în hotarele Imperiului Habsburgic în perioada precizată în titlu. Este, de fapt, o istorie a cărții românești din acest spațiu, adaptată noilor cerințe științifice, îmbogățită cu informații și contribuții mai noi, apărute în ultimele decenii. În acest compartiment se expune *Metoda repertoriei* (p. 6-7), din care se desprinde ideea că „pentru descrierea de bază au fost luate în calcul numai elementele culese prin contact direct cu cartea”. În descrierea cărților s-a luat în considerație metoda tradițională, însă în același timp este aplicat un sistem inovator original, care prevede precizarea capitolelor fiecărui titlu de carte. Pentru o mai bună înțelegere a materiei din catalog s-a făcut referire la contextul istorico-politic al tipăririi cărților în Imperiul Habsburgic în perioada cercetată. S-a recurs la descrierea activității editoriale în acest spațiu, începând cu primul centru tipografic – cel din Alba Iulia și terminând cu cartea românească în Bucovina habsburgică.

În partea a doua a repertoriului este încadrată descrierea titlurilor de carte românească veche pe centre tipografice, care include următoarele componente ale fișei de lucru: titlul scurt, urmat de cel desfășurat, transliterat în română, acolo unde este cazul, un mic rezumat despre carte în limba engleză, formatul cărții, ornamentația, cuprinsul, depozitele în care au fost atestate cărțile, referințele în alte cataloage, repertorii, lucrări de specialitate și observațiile referitoare la exemplarele de referință.

Nu pot fi trecute cu vederea și alte compartimente ale lucrării ca: *Metodologia alcătuirii repertoriului* (p. 130-134), în care sunt oferite detalii despre organizarea materialului în repertoriu, descrierea propriu-zisă a cărților, transcrierea textelor cu litere chirilice, cu litere latine, cele redactate în limbile latină, germană, maghiară și greacă; *Bibliografia* (p. 135-169), care este destul de consistentă, cu titluri mai vechi și cele apărute recent; *Depozitele* (p. 170-171), deținătoare de carte românească veche; *Cărți cu existență incertă* (p. 939-992), în care au intrat cele menționate în diferite surse bibliografice, a căror existență nu poate fi demonstrată cu certitudine; *Reprezentarea cronologică a cărții românești vechi din Imperiul Habsburgic (1691-1830)* (p. 993-1010), care este, de fapt, un indice al cărților din repertoriu, cu marcarea prin asterisc a celor cu existență incertă și *Reprezentarea cartografică a centrelor tipografice de la sfârșitul cărții*, cu plasarea centrelor tipografice din Imperiul Habsburgic din această perioadă are menirea de a oferi cititorului o imagine mai clară a amplasării centrelor tipografice pe hartă.

Este o amplă cercetare, care depășește în multe privințe alte bibliografii și repertorii, editate până în prezent. Prin elaborarea volumului alcătuitorii și-au propus drept scop să „creioneze imaginea culturii românești vechi în ansamblul celei europene”, ceea ce le-a reușit pe deplin. Apreciem înalt efortul conjugat al cercetătorilor și considerăm că această monumentală lucrare va servi drept primă sursă multor generații de cercetători ai cărții românești vechi, tocmai din considerentul că este cea mai completă bibliografie, elaborată după toate principiile și cerințele științifice. Convingerea noastră este că astfel ar trebui să arate o lucrare bibliografică exhaustivă despre cartea românească veche!

Igor Cereteu *

* Igor Cereteu, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

CONFERINȚĂ ȘTIINȚIFICĂ FOAMETEA ÎN RSS MOLDOVENEASCĂ (1946-1947): ISTORIA ȘI MEMORIA TRAGEDIEI ÎN CERCETĂRILE ACTUALE, 5 MAI 2017

Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, în cooperare cu Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți, a organizat, în data de 5 mai 2017, conferința științifică „Foamea în RSS Moldovenească (1946-1947): istoria și memoria tragediei în cercetările actuale”. Evenimentul a demarat cu mesaje de salut din partea prof. univ., dr. hab. Ion Gagim, rectorul Universității de Stat „Alec Russo” din Bălți, conf. univ., dr. hab. Gheorghe E. Cojocaru, directorul Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, dnei Ludmila Dobrogeanu, directorul Muzeului de Istorie și Etnografie din municipiul Bălți. Reuniunea științifică a adus în discuție probleme de cercetare a istoriei și memoriei foametei provocate de regimul totalitar-comunist în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească în anii 1946-1947. Participanții – cercetători, profesori, muzeografi – au prezentat în comunicări rezultatele investigațiilor științifice privind atrocitățile și consecințele foametei provocate de regimul totalitar-comunist în RSS Moldovenească (prof. univ., dr. hab. Ion Șișcanu, Institutul de Istorie al AȘM), interpretările istoriografice recente în problema foametei postbelice în Moldova sovietică (conf. univ., dr. Anatol Țăranu, Institutul de Istorie al AȘM), anii postbelici de foamete în România reflectate în documente inedite (conf. univ., dr. hab. Gheorghe E. Cojocaru, Institutul de Istorie al AȘM), problema foametei din RSS Moldovenească în memoria supraviețuitorilor (conf. univ., dr. Lidia Pădureac, Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți), caracteristicile esențiale ale sistemelor totalitare analizate din punct de vedere a științei filosofice (prof. univ., dr. hab. Efim Mohorea, Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți), practici de comemorare investigate în baza studiului de caz realizat în comuna Mingir, r-nul Hâncești (conf. univ., dr. Ludmila D. Cojocaru, Universitatea de Stat din Moldova), memoria foametei reflectată în textele deportaților (conf. univ., dr. Ala Sainenco, Memorialul Ipotești – Centrul Național de Studii „Mihai Eminescu”), foamea organizată din județul Bălți, în baza studiului de caz realizat în satul Cetâreni (conf. cerc., dr. hab. Ion Chirtoagă; cercetător științific Valentina Chirtoagă, Institutul de Istorie al AȘM), proiecțiile literare ale foametei din 1946-1947 în romanul „Fântâni fără ciutură” de Dina Ciocan (conf. univ., dr. Maria Abramciuc, Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți), cazuri de antropofagie în RSSM sub aspectul degradării morale a omului în timpul foametei din 1946-1947 (conf. cerc., dr. Nicolae Fuștei, Institutul de Istorie al AȘM), tragedia foametei în proza lui Ion Druță și relația dintre domeniile istoric și literar în abordarea trecutului (lect. univ., drd. Anatol Moraru, Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți), viața cotidiană a nomenclaturii sovietice în documentele de arhivă din perioada foametei provocate de autoritățile sovietice (cerc. științ. Lilia

Crudu, Institutul de Istorie al AȘM), experiența foametei în amintirile copilăriei (conf. univ., dr. Teo-Teodor Marșalcovschi, Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți), strategii de învățare a istoriei locale prin studii de caz despre foametea din RSS Moldovenească (profesor de istorie, grad did. sup. Vasile Dobrogeanu), dimensiunea tragică a foametei în Basarabia: mărturii ale victimelor din comuna Gălășeni (drd. Violina Dănilă, Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți).

În partea finală, în discuțiile și concluziile rostite s-a menționat că puterea sovietică instaurată în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească prin acțiunile represive desfășurate a pus în practică un plan criminal, menit să deturneze structura social-economică și culturală a regiunii căzute sub ocupație. Una din cele mai odioase crime comise de regimul totalitar-comunist contra populației RSS Moldovenești a fost foametea din anii 1946-1947. Proporțiile acestei tragedii din istoria populației din spațiul pruto-nistean sunt reflectate în documentele epocii și memoriile martorilor oculari care denotă că foametea a fost un fenomen dramatic și, în egală măsură, umilitor, care a răpit viața a peste 200 000 de oameni (circa 10% din numărul populației de atunci a RSS Moldovenești). Scopul final al acestei acțiuni a fost de a suprima calitățile și valorile umane ale oamenilor, astfel, cei rămași în viață, și astăzi, sunt marcați de trauma experienței de viață dominate de instinctele supraviețuirii fizice. Supraviețuitorii acestui fenomen totalitar au convingerea că foametea a fost pentru locuitorii Moldovei o încercare mai grea decât războiul sau deportările forțate, invocând drept argumente numărul impunător al victimelor, spectrul larg al grupurilor sociale afectate; profunzimea traumei, prejudicierea sistemului de valori general-umane. La fel, s-a menționat că statutul victimelor foametei din RSSM rămâne nedefinit până în prezent. Pe de o parte, societatea recunoaște suferințele și umilințele la care a fost supusă populația în perioada 1946-1947. Pe de altă parte, în Republica Moldova nu există un cadru legal prin care să fie recunoscută crima săvârșită de administrația sovietică prin înfometarea populației din RSS Moldovenească în perioada 1946-1947. Chiar dacă, timp îndelungat, victimele deportărilor staliniste au evitat să vorbească despre această experiență de viață, reabilitarea oficială și recunoașterea publică a statutului de *victimă a deportărilor* ar fi un act de justiție istorică pentru o întreagă *comunitate de memorie*. În cazul celor condamnați de autoritățile sovietice la foamete, statutul acestor persoane rămâne incert: recunoașterea la nivelul memoriei și conștiinței colective a crimei săvârșite de structurile statului sovietic prin organizarea înfometării populației din spațiul pruto-nistean nu este reflectată în cadrul legal al Republicii Moldova și, prin urmare, nu conferă statutul de victimă a foametei din perioada 1946-1947 în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Supraviețuitorii foametei sunt lăsați până astăzi să se confrunte în singurătate deplină cu trauma trecutului totalitar. În acest context participanții conferinței au recomandat instituțiilor de stat crearea unui cadru legal pentru comemorarea și recunoașterea statutului victimelor regimului totalitar-comunist pentru persoanele care au suferit foametea organizată.

Virgiliu Bîrlădeanu *, Lidia Pădureac **

* Virgiliu Bîrlădeanu, doctor în istorie, cercetător științific coordonator, Institutul de Istorie al AȘM

** Lidia Pădureac, conf. univ., dr., Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți

AVIZ asupra condițiilor publicării materialelor în Revista de Istorie a Moldovei

Articolele se prezintă în limba română sau în alte limbi europene (engleză, franceză, germană, spaniolă, rusă, italiană etc.), însoțite de un rezumat. Materialele prezentate (studii, articole, comunicări, recenzii, teze etc.) trebuie să corespundă standardelor edițiilor științifice.

Fiecare articol trebuie să includă:

- **Textul.** Volumul articolului să nu depășească, de regulă, 1,5 c.a. (aproximativ 28-30 pagini, cel al recenziilor 3-4 pagini. Manuscrisul se va prezenta în varianta scrisă și electronică: **Word, Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.** Autorii sunt rugați să prezinte materialele în redacția finală.

- **Referințele bibliografice** în format electronic: **Word, Times New Roman; Font size 10; Space 1**, se plasează după text și cuprind: **numele și prenumele autorului, titlul lucrării, locul editării, denumirea editurii, anul, pagina.** Referințele se dau în Footnote.

- **Rezumatul.** Articolele trebuie să fie însoțite, în mod obligatoriu, de un rezumat tradus într-o limbă de circulație internațională (engleză, franceză, spaniolă etc.), cuprinzând 400-500 de caractere; comunicările mici și recenziile nu vor avea rezumate.

- **Date despre autor.** La finele textului se anexează următoarele informații despre autor: **numele și prenumele, gradul științific și didactic, funcția, instituția, adresa, telefon, fax, e-mail.**

- **Data prezentării articolului.**

- **Materialul ilustrativ** se prezintă în format **A4**, sub o formă grafică clară, cu numerotarea poziției fiecărui obiect, însoțit de o legendă. Imaginile și tabelele trebuie să fie numerotate și însoțite de explicații.

Articolele sunt recenzate de cel puțin 2 recenzenți, precum și de membrii Colegiului de redacție. După caz, la recenzarea materialelor sunt invitați experți din afara Institutului și a Colegiului de redacție. Opinia și observațiile recenzenților sunt aduse la cunoștința autorului. Articolul se publică după convorbirea autorului cu recenzenții și acceptarea materialului prezentat. Manuscrisele și varianta electronică a textului se prezintă secretarului responsabil al Colegiului de redacție sau pe adresa: Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, Md-2012, Chișinău sau trimise prin e-mail: director@history.asm.md Telefon: 23-33-10.

Colegiul de redacție decide asupra materialelor inserate în revistă.

Cercetările, interpretările și concluziile expuse în materialele publicate aparțin autorilor și nu pot fi considerate ca reflectând politica editorială și opinia Colegiului de redacție sau ale Institutului de Istorie al AȘM.

Retipărirea materialelor din Revista de Istorie a Moldovei se face cu acordul în scris al Redacției.

Adresa:

Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei,
str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, Md-2012, Chișinău, Republica Moldova.

Tel./ Fax.: (373 22) 23-45-41
www.history.asm.md

ISSN 1857-2022